

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Britiske bomber over
Vestjylland

af Henrik Skov Kristensen

Finanslovsforkastelse i dansk
parlamentarisme:
Normer og konsekvenser

af Erik Rasmussen

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE 16,1 · 1985

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C
Tlf. 06-12 85 33

Selskabet udgiver også tidsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 140 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, cand. mag. Ib Gejl

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

*Udgivet med
støtte fra Statens
humanistiske
Forskningsråd*

*Bogladepri for Ny række,
16. bind, hæfte 1: 140 kr.
ISSN 0107-4725*

Britiske bomber over Vestjylland

En række dagbombardementer i foråret 1941

Sammen med cand.phil. Claus Kofoed og cand.phil. Frank Weber har forfatteren til denne artikel, cand.mag. Henrik Skov Kristensen gennemført omfattende arkivstudier med henblik på at kortlægge de vestallieredes luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig. Det meget store RAF arkiv på Public Record Office i London har vist sig mere righoldigt, end man kunne forvente, og er blevet gennemgået under flere arkivrejser til London. Også War Offices', Admiralitetets og Foreign Offices' arkiver i Public Record Office er blevet gennemgået for relevant materiale.

Arbejdet er resulteret i et manuskript, som ud over at kortlægge de enkelte luftangreb også tegner et billede af Danmarks placering i de vestallieredes strategi og politik i krigens skiftende faser. Fra denne sammenhæng skildres her en række britiske dagbombeangreb i foråret 1941.

Indledning

Denne artikel om en serie hidtil gådefulde britiske dag-bombeangreb i Vestjylland i april måned 1941 er et enkelt afsnit af en større undersøgelse af samtlige vestallierede luftangreb mod Danmark under 2. verdenskrig. Da der i afsnittet forekommer en del fagudtryk, vil jeg indledningsvis ganske kort gøre rede for RAF's struktur; dette vil i vid udstrækning afhjælpe disse terminologiske problemer. Yderligere vil det give mig lejlighed til – ligeledes ganske summarisk – at præsentere det adskillige hyldekilometer lange RAF arkiv, som naturligvis må være hovedhjørnestenen i en sådan undersøgelse

Den hierarkiske opbygning

Air Ministry

Commands

Groups

Stations

Squadrons

Øverste trin i hierarkiet, Air Ministry, dækker over et utal af mere eller mindre permanente funktioner, direktorater og kommiteer. Af de vigtigste permanente skal blot nævnes RAF's politiske hoved, The Air Minister, og Chief of the Air Staff. Sidstnævnte sad på en absolut nøglepost, idet chefen for luftstaben havde afgørende indflydelse såvel politisk som militært/operationelt.

Air Ministry som helhed lagde de brede retningslinier for det næste trin i hierarkiet, de enkelte commands: Fighter Command (FC), Coastal Command (CC) og Bomber Command (BC).

Hver af disse commands havde en chef, the Air Officer Chief-in-Command (AOC-in-C), som inden for vide rammer kunne fortolke de retningslinier, der var nedlagt af Air Ministry.

Med commands har vi bevæget os ned på det operationelle niveau i hierarkiet. Under de enkelte commands var et antal groups, som hver havde en AOC-in-C med et vist spillerum rent kompetencemæssigt. De enkelte Groups udgjordes af de kæmpende enheder, Squadrons (Sqdn.), som nærmest svarer til eskadriller. Disse squadrons, som var det eneste rent operationelle led, var stationeret på nogle faste baser, stations, som stod under kommando af en Station Commander. Når de enkelte squadrons, eller enkelte flybesætninger fra en squadron, havde været på operation, aflagde de ved hjemkomsten til basen en rapport til basens efterretningsofficer. På grundlag af disse rapporter førtes en såkaldt Operational Record Book (ORB) for den pågældende Sqdn. På grundlag af Sqdn. ORB blev der ført en ORB af den group, den pågældende Sqdn. var underlagt og fremdeles en ORB af den command, den pågældende group var underlagt.

På alle operationelle niveauer blev en operationel begivenhed således registreret i ORB – typisk med aftagende detaljerethed op i hierarkiet. Til gengæld perspektiveres de operationelle begivenheder politisk/militært på de højere ORB niveauer.

Som det vil fremgå af noteapparatet er ORB inddelt i faste kildegrupper, såkaldte Airs. Air 27 er Sqdn. ORB, Air 25 er group ORB, Air 28 er station ORB og Air 24 er command ORB.

Ud over de 4 operationelle Airs består RAF arkivet af andre 65 Airs, som på forskellig vis perspektiverer de operationelle kildegrupper. I disse mange kildegrupper henligger et væld af memoranda, rapporter, direktiver etc, som afspejler det gigantiske RAF hierarki. Her findes alt, groft sagt lige fra overordnede politiske/militære overvejelser til rapporter om et givet maskingeværs kadence og effektivitet! På grundlag af en systematisk gennemgang af alle disse kildegrupper er det dog lykkedes at give et

samlet billede af RAF's operationer over Danmark og baggrunden for disse, selv om der for en dansker kan være langt mellem snapsene i dette enorme kildemateriale.

Den anden hovedhjørneste i undersøgelsen udgøres af dels Statens Civile Luftværns arkiv (SCL), dels Den Tyske Marines Nyere Arkiv (primært Admiral Dänemark). Via disse er det muligt at kortlægge resultaterne af luftangrebene samt at gøre rede for danske/tyske tanker/modforanstaltninger over for luftangrebene.

Ud over disse hovedhjørneste er der i undersøgelsen anvendt kilde-materiale fra andre britiske, tyske og danske arkiver – med henblik på læsning af artiklen vil det dog ikke være nødvendigt at præsentere disse nærmere. Her skulle noterne tale nogenlunde for sig selv. Med hensyn til det trykte kildemateriale, som anvendes, henvises til en lille liste efter artiklen.

De vestallierede luftangreb på Danmark har aldrig været genstand for en systematisk undersøgelse. I det omfang, emnet overhovedet er behandlet i den danske besættelsestidslitteratur, regner man med ganske få luftangreb, der var resultat af velovervejede planlægning. Denne konklusion er forkert. Vores undersøgelse viser dels, at der var langt flere angreb end hidtil antaget, dels at disse angreb i vid udstrækning var udtryk for en bestemt fase i den britiske strategi eller udtryk for en ganske bestemt type angreb. Derfor tegner undersøgelsen – ud over at kortlægge de enkelte angreb – også et afrundet billede af Danmarks position i den vestallierede strategi og politik i krigens skiftende faser.

Netop de gådefulde bombeangreb i Vestjylland i april 1941 er et godt eksempel på, hvordan en bestemt fase i den britiske luftstrategi kunne manifestere sig i luftangreb i Danmark.

Britisk strategi

Luftwaffes »Blitz« udgjorde kun den ene arm i det kvælergreb, som Tyskland forsøgte at sætte ind mod Storbritannien i efteråret 1940 og vinteren 1940/1941. Den anden arm, der, dengang som nu, ikke fik den samme opmærksomhed, var det tyske forsøg på at blokere Storbritannien.

For et ikke-selvforsynende ørige var forsyninger over havet Storbritanniens livsnerve. Derfor var den tyske blokade, om end den var et mere stilfærdigt anslag end »Blitzen«, på lang sigt en særdeles farlig trussel. Det tyske u-bådsvåben havde efter Norges, Hollands og Frankrigs fald, og efter at Italien 10. juni 1940 var trådt ind i krigen på tysk side, fået et

ideelt springbræt til at terrorisere samtlige indsejlingsruter til Storbritannien.

Især u-bådene og Focke Wulf 200 med en rækkevidde på 2000 miles truede den indsejling, som var allervigtigst for briterne, nemlig den nordvestlige indsejling fra Atlanten. Via denne rute modtog briterne de aldeles vitale forsyninger fra USA. Selv om disse to våben var de farligste for briterne, udgjorde også tyske overfladeskibe og minelægning elementer i en flerstrengt tysk blokadestrategi.

Fra især Norge, men også fra Danmark generede tyskerne den britiske østkystsejlad og den britiske recognoscering (recce.) i Nordsøen. Fra Sardinien og Sicilien truede Italien den korte vej til Ægypten og tvang briterne til at foretage den lange tur rundt om Afrika.

Blitzen og den truende invasion blev dog af alle undtagen Admiralitetet anset for den største og mest overhængende fare. Således på et møde i oktober 1940, hvor »the Defence Committee« kom til den konklusion, at invasionen stadig udgjorde den største trussel: Storbritannien kunne tåle i en periode at lide svære skibstab, hvorimod det ikke kunne tåle at give Tyskland en åbning for en invasion¹. The Defence Committee blev dog stadig mere lydhør over for Admiralitetets advarsler, og der blev bevilget flere midler til flåden og CC, der som den eneste af RAF's operationelle commands i en vis udstrækning stod til Admiralitetets disposition.

CC's opgaver omfattede både anti-invasionspatruljer over Nordsøen og Kanalen, eskorte til konvojer, u-bådspatroljering og recce. af tusindvis af kilometer fjendtlig kyst. Til denne bredspektrede opgave rådede CC kun over ca. 500 fly, og kun 34 (Sunderlands) var i stand til at operere 500 miles fra den britiske kyst².

CC var RAF's »stedbarn«. Denne command var i udpræget grad kommet i klemme bevillingsmæssigt mellem the Air Staffs ambitioner om at opbygge en slagkraftig strategisk bombestyrke, som skulle være Storbritanniens offensive våben mod Tyskland og den hastige opbygning af Fighter Command fra sidst i 30erne.

I Admiralitetet havde man aldrig delt opfattelsen af, at en slagkraftig strategisk bombestyrke alene kunne vinde krigen for Storbritannien. Denne luftstrategiske teori udgjorde dog hele RAF's fundament, og selv Churchill, som jo var tidligere flådeminister, satte sin lid 100 procent til den. Siden den strategiske bombeoffensiv så småt blev åbnet 15. maj 1940, og siden Slaget om England var påbegyndt, havde Admiralitetet

1. Butler J. R. M. 1957, II p. 400

2. Richards D. 1953, I p. 220

gang på gang gået tiggergang – oftest forgæves – for at få BC, som var og forblev stærkt uvillig hertil, til at stille fly til rådighed for Admiralitetet. Efter faretruende rapporter til Churchill i vinteren 40-41, bl.a. fra Ministry of Shipping, om at forsyningslinierne var direkte truede, resulterede et møde mellem Churchill og Chiefs of Staff i februar 1941 dog i, at beskyttelsen af skibene i Atlanten måtte have en første prioritet.

6. marts 1941 udstedte Churchill det såkaldte »Battle of Atlantic« direktiv. Direktivet betød, at alle ressourcer i flåde og luftvåben skulle sættes ind på at bryde den tyske blokade. Direktivet indebar en fuldstændig omlægning af RAF's operationer. BC's svære strategiske bombefly blev nu beordret til at angribe mål, som kunne hæmme dels Tysklands u-bådsvåben, dels dets brug af langtrækkende Forcke Wulf 200 og dels dets anvendelse af overfladeskibe. Dette betød både strategiske angreb på tysk industri, som fremstillede disse våben og taktiske angreb på tyske u-bådsbaser og flyvebaser, ligesom de store krydsere Scharnhorst og Gneisenau skulle angribes intensivt. Direktivet indebar også, at BC's lette Blenheim bombefly fra 2 Group nu overtog størstedelen af CC's opgaver over Nordsoen og Kanalen, så CC kunne koncentrere sig om nordvestindsejlingen fra Atlanten, især med henblik på u-bådsbekæmpelse. Fighter Command på sin side overtog beskyttelsen af konvojer langs den britiske østkyst³.

Churchills direktiv af 6. marts var den udløsende faktor bag angrebene i Vestjylland i april 1941 – angreb, som blev udført af Blenheim flyene fra 2 Group BC. 2 Group blev Storbritanniens mest offensive våben i denne blokadekamp, idet den skulle forsøge at afskære Tyskland fra dets forsyninger ved at angribe den tyske skibsfart langs Vesteuropas kyst. Denne opgave havde CC hidtil forsøgt at løse, men nu skulle der være tale om en intensiv indsats.

6. marts direktivet resulterede 15. marts i en ordre fra BC Head Quarters (HQ) til AOC-in-C 2 Group, Air Vice Marshal Stevenson. Operationsordren pålagde 2 Group at angribe tysk skibsfart mellem Danmark og Ushant ved den franske atlantehavskyst. Herved håbede man at kunne hæmme dels den tyske fragt af svensk jernmalm udskibet fra norske havne, dels olie fra Spanien til Frankrig og Tyskland og endelig som det vigtigste, de konvojer som fra Hamburg fragtede forsyninger til de tyske tropper i Holland, Belgien og Frankrig⁴.

15. marts operationsordren blev startskuddet til den mest blodige periode i 2 Groups ellers ikke ublodige historie. 2 Group var den strategisk

3. Butler J. R. M. 1957, II p. 402-03, 408-09, 469-71. Richards D. 1953 I p. 344.

4. Air 24/229. Ops. ordre fra BC til 2 Group, 15. marts 1941.

orienterede BC's »askepot«. Den var udrustet med det lette tomotorers Blenheim bombefly – et fly med begrænset kapacitet i alle henseender og derfor uegnet til strategiske angreb. Efter tabet af de kontinentale baser i juni 1940 var brugen af Blenheims til strategiske formål blevet helt umuliggjort. Den havde ganske enkelt ikke rækkevidde til at nå Tysklands industricentre fra britiske baser.

Under slaget om Frankrig var Blenheim maskinen blevet anvendt som taktisk dagbomber, og dette forblev dens rolle i vid udstrækning. Det lette Blenheim fly var det eneste fly, BC turde anvende om dagen, efter at adskillige katastrofer allerede i 1939 havde understreget, at BC's svære strategiske bombefly var alt for sårbare under dagoperationer.

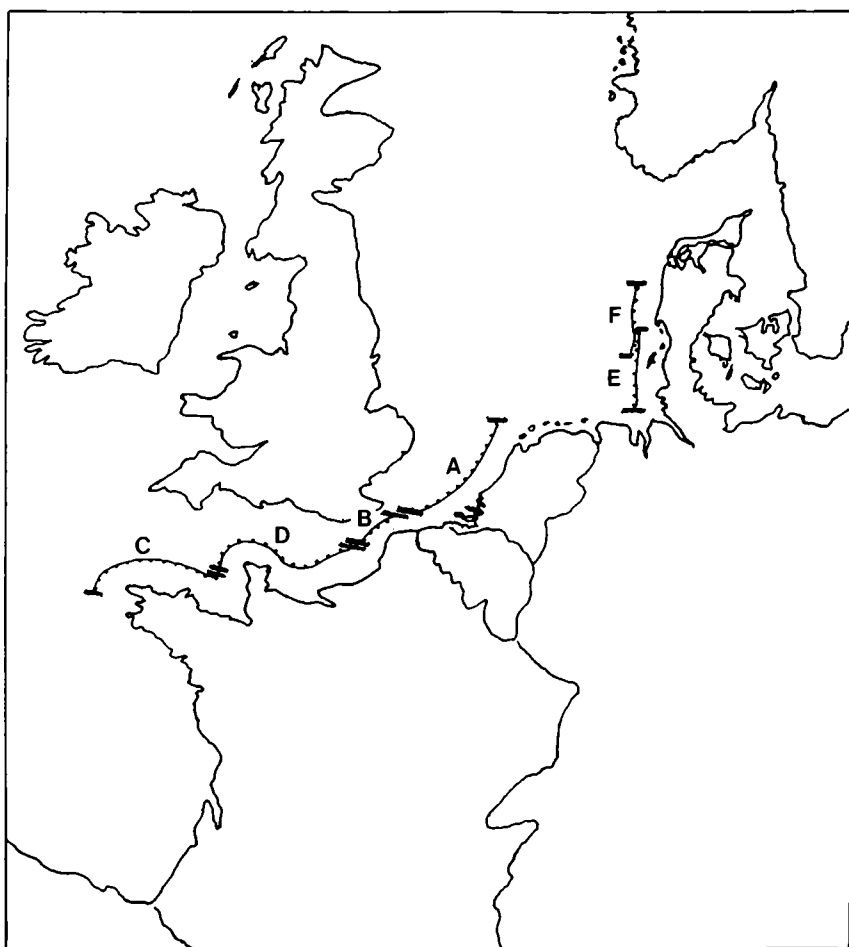
Disse taktiske dagopgaver kostede 2 Group frygtelige tab. Maskinen, der var et produkt af 30ernes kapløb om at kunne udstille *flest* bombefly i »udstillingsvinduet«, var yderst sårbar over for både flak og jagere. Den mest hasarderede anvendelse af 2 Group ophørte dog med et katastrofalt angreb på Ålborg flyveplads 13. august 1940 i forbindelse med Slaget om England. Ved den lejlighed blev alle 11 angribende fly fra 82 Sqdn. skudt ned i en sand masakre. Samme 82 Sqdn. var engang tidligere i maj blevet totalt udsløjet under et enkelt angreb i Belgien. Katastrofen i Ålborg betød dog, at Air Ministry forbød, at Blenheimen blev anvendt til sådanne taktiske opgaver uden jagereskorte. Nu blev Blenheimen dog trukket op af mølposen igen.

10. marts havde 2 Groups chef, AOC-in-C Stevenson været i Admiraltetet for at forhøre sig om den bedste »hunting ground« for angreb på tyske skibe på grundlag af oplysninger om skibsbevægelser, lokaliteter etc. for januar og februar 1941. På grundlag af disse oplysninger mente Stevenson, at de bedst egnede områder for angreb på skibe var: Ud for Horns Rev (stik vest for Blåvands Huk), fra Ems til Texel, fra Texel til Ostende og fra Ushant til Cherbourg⁵. Operationsordren til 2 Group 15. marts inddelte derfor kysten fra Danmark til Ushant i 6 såkaldte »Beats« – fra A til F.

Beat F dækkede den danske kyst fra 55°N til 56°N, hvilket vil sige fra ca. ud for Rønmø til syd for Ringkøbing. Endvidere overlappede Beat E, som gik fra 54.05°N til 55.30°N, op til ca. syd for Blåvands Huk⁶, (se skematisk fremstilling s. 7). Denne inddeling af operationsområder i Beats afspejlede den helt specielle taktik, som Stevenson, sandsynligvis på baggrund af Blenheimens velkendte begrænsninger, havde udtænkt. De enkelte Beats

5. Air 14/746. Brev fra Stevenson til AOC-in-C BC, Peirse, 10. marts.

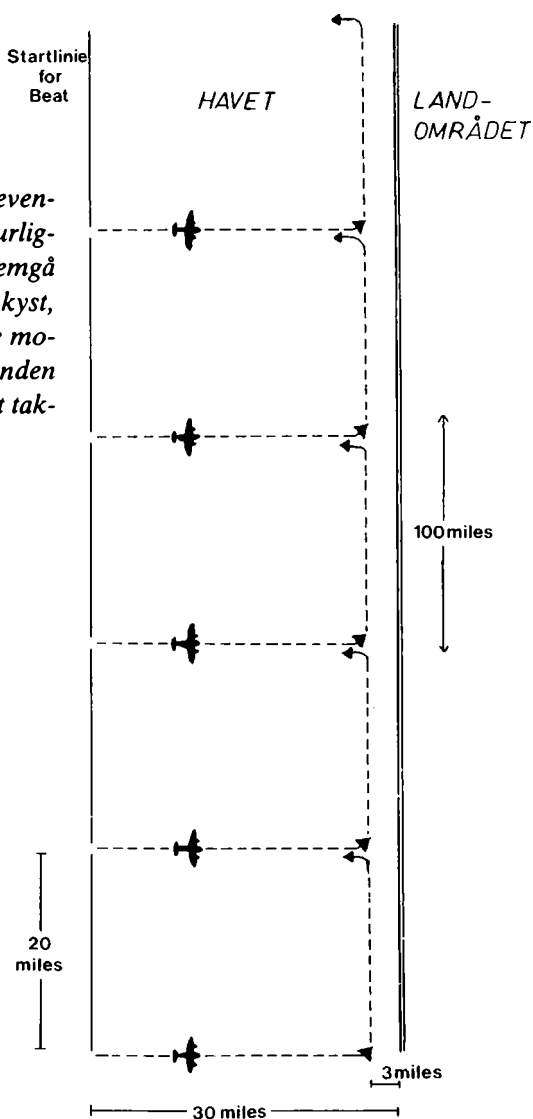
6. Air 24/229. Ops ordre fra BC til 2 Group, 15. marts.

Beat A-F

startede ca. 30 miles fra kysten. Når maskinerne kom til de Beats, de skulle afpatruljere, gik de ned i ekstrem lav højde og fløj i en ret vinkel ind mod kysten. Maskinerne fløj med en afstand af 20 miles til hinanden, så det krævede ca. 5 til 6 fly at »sweepe« d.v.s. afpatruljere en Beat, som normalt var ca. 100 miles bred. Umiddelbart før kysten, ca. 3 miles, drejede maskinerne til bagbord i en vinkel på 90° og patruljerede således ca. 20 miles langs kysten, inden de »beat it for their bases«, d.v.s. stak hjemover. Hvis flyene under deres Sweep fik øje på et mål, skulle de stige til 1500 fod og påbegynde deres angreb fra denne højde helt ned til mastetophøjde.

En skematisk fremstilling af Stevensons tanker. Skemaet viser naturligvis en ideal Beat. Som det vil fremgå af angrebene ved den danske kyst, afveg disse som regel fra denne model f.eks. med hensyn til afstanden mellem de enkelte fly. Selve det taktiske princip blev dog fulgt.

Hovedtanken bag Stevensons taktik var, at Blenheimene ved at flyve i meget lav højde kunne »komme under« tyskerne radar, som efter britisk skøn blev effektiv ca. 30 miles fra kysten. Taktikken var herefter, at maskinerne kunne afpatruljere i hvert tilfælde nogle minutter, inden de tyske jagere kom på vingerne. Erfaringerne havde jo tydelig vist, at de tyske jagere var Blenheims overlegne.

Nøglen til succes, mente Stevenson, var at opnå et »free bombing area«. d.v.s. et begrænset område, hvor flyene i et begrænset tidsrum kunne opnå luftherredømme via overraskelsesmomentet⁷.

Andet trin i operationsordren fra 15. marts blev den direkte udløsende faktor for en række, efter danske forhold, intense luftangreb i Vestjylland i april. Hvis maskinerne ikke kunne finde passende skibsmål under deres sweeps, måtte de trænge helt ind over land og angribe såkaldte »fringe targets«, d.v.s. mål i kystområderne. Som regel måtte dybden for maskinernes indtrængen ikke overstige 10-15 miles⁸. Denne begrænsede dybde skal igen ses på baggrund af frygten for, at tyske jagere skulle nå at komme op og engagere de britiske maskiner. Ved en så begrænset indtrængningsdybde håbede Stevenson at kunne bevare overraskelsesmomentet og følgelig opnå det ønskede free bombing area⁹.

Udfra retrospektive britiske statistikker kan det fastslås, at operationerne i Beat F blev effektive fra 18. marts. 6 Blenheims sweepede Beat F og angreb et skib uden resultat. 26. marts foretoges ligeledes et sweep i Beat F af 6 fly uden resultat¹⁰. 28. marts forsøgte 6 fly fra 21. Sqdn Watton at sweepe Beat F, men måtte opgive på grund af dårligt vejr¹¹.

Samme dag trådte andet trin af 15. marts operationsordren i kraft. Stevenson meddelte stationerne, at fringe mål »mellem Skagen og Usant« nu skulle angribes, hvis maskinerne under deres sweeps ikke fandt passende skibsmål¹². Samtidig blev der autoriseret specielle Beats, hvor disse fringe angreb skulle foretages. For Danmarks vedkommende var det i Beat 12, som dækkede området mellem Fanø og Lodbjerg¹³, (se s. 10). Autoriseringen af fringe angreb fik dog ingen indflydelse på det næste sweep af Beat F. Dette sweep er interessant i den forstand, at det illustrerer, hvordan vejrtilingelserne kunne indvirke på de taktiske enkeltheder. 3. april beordredes station Watton af 2 Group HQ til at sende 8 fly fra 82. Sqdn. på et sweep i Beat F 4. april. Eftersom hovedkvarteret forudså »koldfront betingelser« skulle 8 fly dække området i 4 par¹⁴.

Det fremgår af flere operationsordrer, at under koldfront betingelser,

---

7. Air 14/746. Brev fra Stevenson til Peirse, 10. marts 1941.

8. Air 14/746. Paper on the Ideal Day Bomber Force. Memo. af Stevenson, dateret »spring 1941«.

9. Ibid.

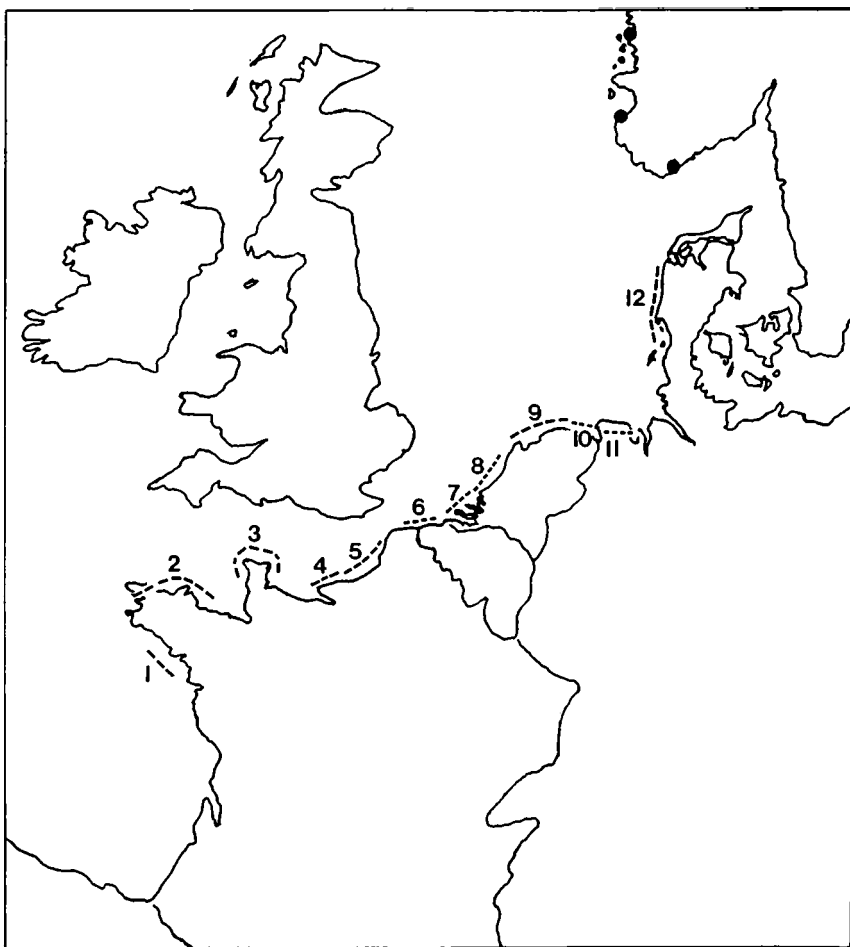
10. Air 20/4057. Statistik over Danmark marts – april 41, retrospektiv.

11. Air 28/904. Watton ORB, 31. marts 1941.

12. Air 14/746. Brev fra Stevenson til Peirse, 30. marts 1941.

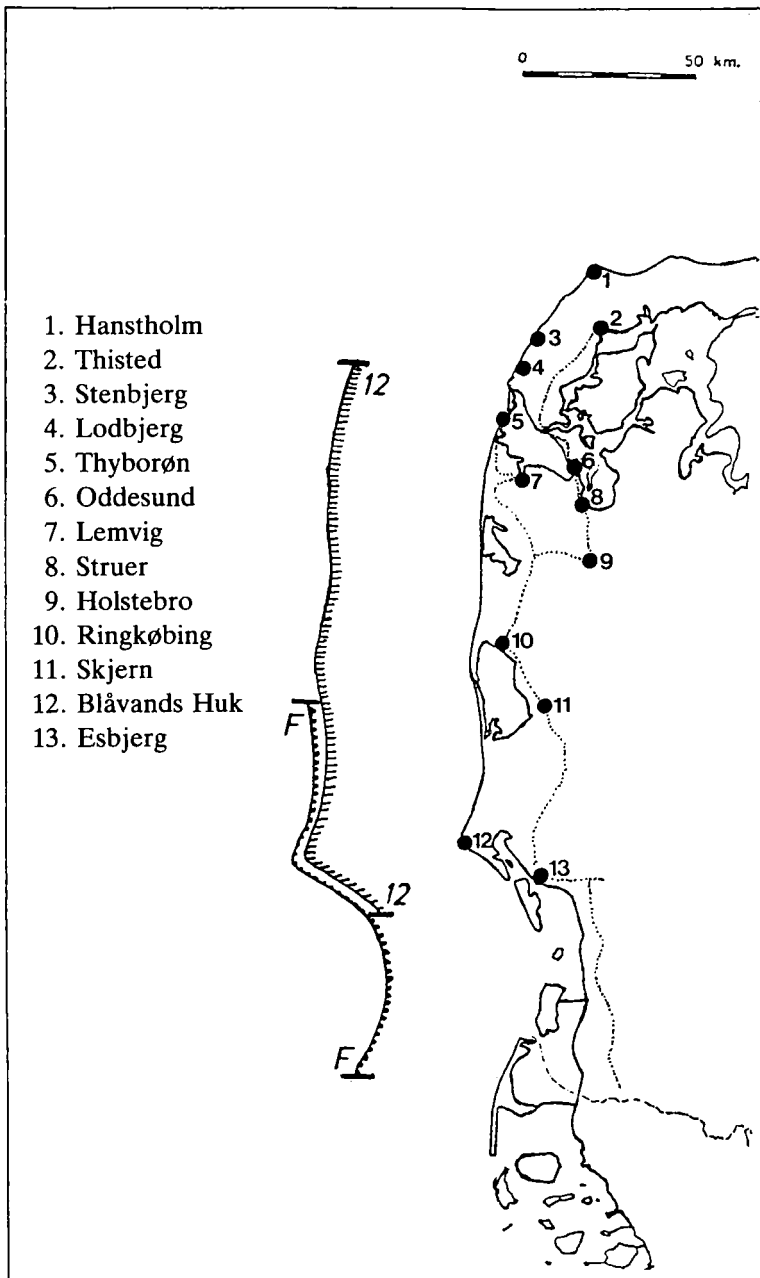
13. Air 24/230. Appendix B to 2 Group ops. order no. 22, 28. marts 41.

14. Air 25/32. Ops order fra 2 Group til Watton, 3. april 41.

Beats med specielt henblik på fringe angreb.

hvor sigtbarheden var god, blev maskinerne beordret til at flyve flere sammen, undertiden helt op til 4 fly. Dette blev gjort for at sikre, at hvis et skib blev observeret, kunne det angribes ekstra intensivt. Under varmfront betingelser, hvor sigtbarheden var nedsat, deltes styrken ud, nærmest som i idealmodellen, og sweepede så til gengæld den pågældende Beat i et længere tidsrum. Det er altså værd at bemærke, at der med den specielle Beat taktik ikke blev taget hensyn til, om der var skydække hvilket normalt var en forudsætning for at Blenheimen måtte operere over fjendtligt territorium. Taktikken hvilede på den forudsætning, at tyske

Nøglekort til angrebene i Vestjylland april-maj. Beat F og Beat 12. Den stiplede linie angiver jernbanenettet i Vestjylland.

jagere simpelthen ikke nåede at komme på vingerne. Beslutninger om sådanne enkeltheder hvilede på Group HQ, som åbenbart modtog de relevante vejrmedlinger.

Som det fremgår af operationsordren 3. april, valgte Group HQ i dette tilfælde at forstærke styrken i Beat F med to fly.

De 8 fly fra Watton lettede 4. april kl. 12.50 og gennemførte deres sweep af Beat F uden at observere skibe overhovedet. Et af flyene styrtede under opgaven i havet, medens de øvrige landede i Watton igen mellem kl. 17.36 og 17.56¹⁵.

Angrebene den 7. april 1941

7. april blev Vestjylland udsat for de første fringe angreb. 6 fly fra 139. Sqdn. lettede kl. 8.00 fra Horsham St. Faith med ordre om at angribe skibe i Beat F. Hvis skibe ikke kunne lokaliseres, skulle maskinerne angribe fringe mål i Beat 12.

2 af flyene angreb mellem kl. 10.30 og 11 en fiskerflåde på ca. 40 fartøjer omkring 12 miles nordvest for Blåvandshuk. Det ene af flyene kastede fra 25 fods højde 4 × 250 pounds sprængbomber fordelt over 4 angreb. Endvidere rettede det 4 angreb fra 500 fods højde med ialt 4 × 40 pounds brandbomber. 250 pounds bomberne blev af besætningen opfattet som »near misses«, medens én af brandbomberne mentes at ramme en trawler, som besætningen så krænge kraftigt over. Bombeangrebene fulgtes op af 8 maskingeværangreb. Den anden Blenheim angreb ligeledes i 4 omgange med en 250 pounds sprængbombe og observerede, at et fartøj krængede kraftigt og syntes at ligge meget lavt i vandet¹⁶.

Det kan dog fastslås, at kun ét af disse fartøjer, som kom fra Esbjerg, blev stærkt beskadiget. 5 kuttere var under direkte angreb, men kun »Elsa« af Esbjerg blev ramt af en enkelt bombe, som ikke forårsagede personskade. Resten af bomberne faldt i vandet rundt om fartøjerne og forårsagede ligesom maskingeværangrebene ingen skader¹⁷.

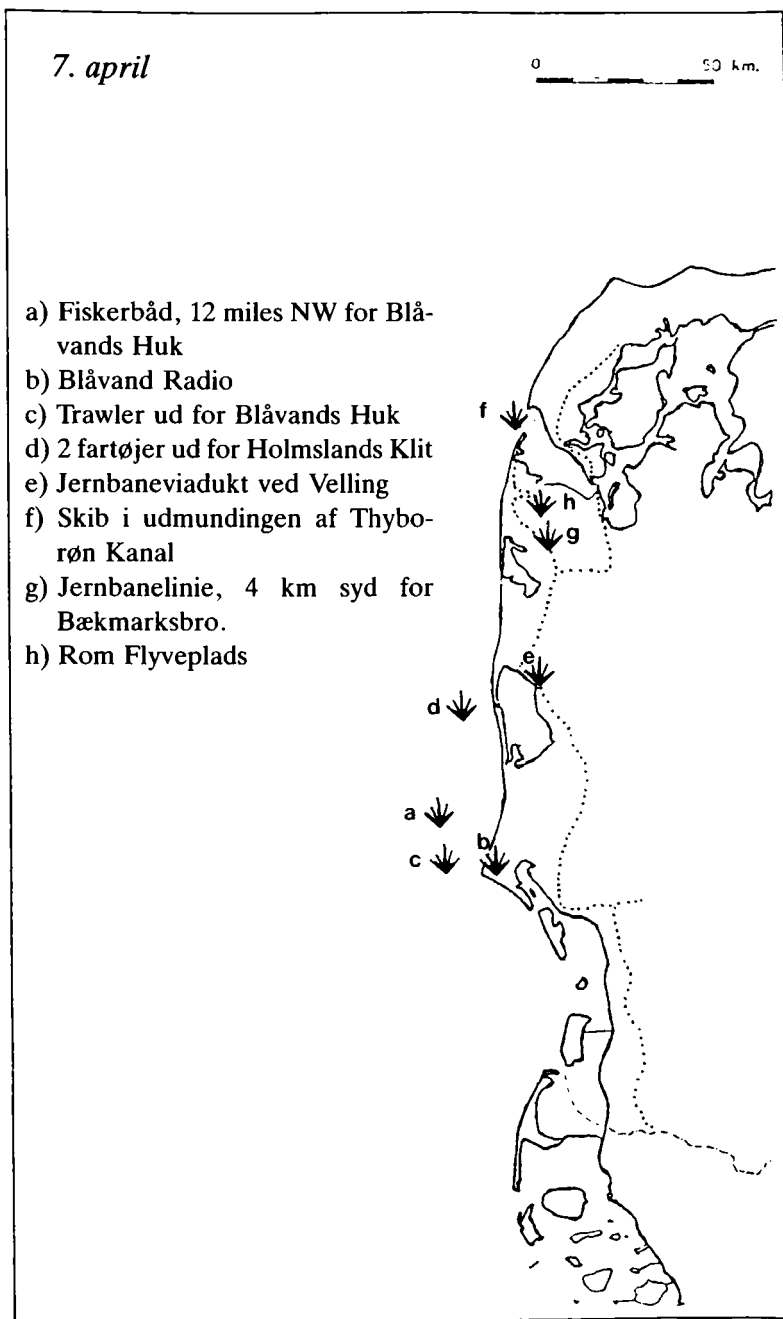
Den sidst angribende Blenheim sparede sine 4 × 40 pounds brandbom-

15. Air 28/903. Watton ORB, 4. april 1941.

16. Air 25/32. Ops. ordre fra 2 Group til Horsham St. Faith, 6. april. Air 25/32. 2 Group ORB, 7. april 41. Air 14/3416. BC Intelligence Narrative of operations. Fra BC til Air Ministry War Room, 7. april 1941. Air 28/386. Horsham St. Faith ORB, 7. april 1941. Ingen yderligere henvisninger til 7. april, sådan som angrebene opfattedes fra britisk side. Hvor andre kilder inddrages, angives det i tekst og noter.

17. Adm. Dän. 18/249, 7. april 1941. Adm. Dän. vest 22/263 A, 7. april 1941.

Oversigtskort over angrebene 7. april.

ber og fortsatte ind over kysten, hvor den kl. 11.23 angreb en »W/T (Wireless Transmitter) station at Blåvands Huk«, altså Blåvand Radio, fra 1000 fods højde. 2 bomber detonerede ca. 25-30 m sydvest for Blåvand Radio, eller »Marine Funkstelle Blåvand«, som tyskerne kaldte radioen, efter at den var blevet overtaget 10. april 1940¹⁸, og anrettede småskader i form af knuste ruder og sprængstykker i murværket¹⁹.

Antiluftskytset ved Blåvand Radio, en 2 cm Madsen, var ikke funktionsdygtig på grund af serviceeftersyn og kunne intet stille op mod Blenheim flyet, som efter angrebet drejede af ud over havet²⁰.

En tredje Blenheim angreb en »150 tons trawler« ud for Blåvands Huk med 4 × 250 pounds sprængbomber, og besætningen anslog disse til »near misses« fra 10 til 15 yards. Endvidere blev fartøjet bestrøget med maskingevær. En fjerde Blenheim angreb to fartøjer ud for Holmsland Klit. I det første angreb kastedes 2 × 250 pounds sprængbomber fra 100 fods højde. Én af disse observeredes som en fuldtræffer, medens den anden mentes at have overskudt med ca. 100 yards. Vi har dog intet kildemateriale, som kan bekræfte denne »fuldtræffer«. I det andet angreb kastedes ligeledes 2 × 250 pounds bomber, som ifølge besætningen overskød med ca. 100 og 150 yards.

De sidste to maskiner trængte længere ind over land. Banemesteren på Velling station observerede ifølge DSB's arkiv to fly kl. 11.15, som kom fra syd følgende banelinien. Ifølge banemesteren nedkastede den forreste maskine 2 bomber mod viadukten syd for Velling station. Begge bomber eksploderede, den ene ca. 3 m syd for viadukten mellem banegrøften og hegnet, den anden ramte det sydvestlige hjørne af viadukten lige over jordlinien. Banemesteren, som holdt med sin motordræsine ca. 100 m nord for viadukten, mente derefter, at den bageste maskine drejede mod vest, fløj i en bue, så den fik retning vinkelret på viadukten og nedkastede ligeledes 2 bomber, som faldt ca. 50 m øst for banen og ca. 20 m nord for viadukten. Af disse bomber eksploderede dog kun den ene. Herefter fortsatte de to maskiner mod nord²¹.

Ifølge ORB var det dog den samme maskine, som angreb en »jernbaneviadukt mellem Ramme og Bækmarksbro« begge gange. I to omgange kastedes 4 × 250 pounds bomber fra henholdsvis 25 og 125 fod, og ganske i overensstemmelse med besætningens observationer blev viadukten

---

18. Tortzen C. 1981, I p. 576.

19. SCL, 7. april 41. Adm. Dän. 18/249. 7. april 41. Adm. Dän. vest 22/263A, 7. april 1941.

20. Adm. Dän. vest 22/263A, 7. april 1941.

21. DSB ark. 2 Distrikt, 15. april 1941. Retrospektiv rapport.

sprængt, hvilket bevirkede, at trafikken blev indstillet. Denne blev først genoptaget, efter at blindgængeren var blevet bortsprængt 8. april af den tyske værnemagt. Ud over ødelæggelsen af viadukten blev et hus tilhørende Statsbanerne beliggende umiddelbart sydøst for viadukten stærkt beskadiget, idet de fleste ruder blev sprængt, tagudhænget mod banen delvist ødelagt og en del tagsten knust. En kvinde, som opholdt sig i huset, blev lettere kvæstet²².

Som nævnt fortsatte de to maskiner i nordlig retning. Maskinen, som havde angrebet viadukten, drejede ifølge ORB mod nordvest og udførte et angreb på, hvad besætningen opfattede som »et 1500 tons fragtskib ved udmundingen af Thyborøn Kanal«. Skibet var i virkeligheden den tyske Flugsicherungsboot, Wal 11, som var stationeret i Thyborøn, og i overensstemmelse med besætningens observationer faldt de 4 × 40 pounds brandbomber i Thyborøn Kanal uden at anrette skade²³.

Det andet Blenheim fly angreb kl. ca. 11.30 en jernbanelinie 4 km syd for Bækmarksbro. Flyet, hvis besætning opfattede målet som værende 6 miles nordvest for Holstebro, kastede 4 × 40 pounds bomber fra en højde af 600 fod uden at anrette nogen skade, idet bomberne landede ca. 100 m vest for banelegemet²⁴.

Flyet fortsatte mod nord, hvor det mellem kl. 11.30 og 11.45 angreb flyvepladsen ved Rom²⁵.

Som det var tilfældet ved de to andre angreb, havde besætningen svært ved at angive den korrekte position. Den anslog flyvepladsen til at være beliggende på en position 2 miles sydvest for Humlum, som er beliggende 5 km nord for Struer. Den unøjagtige positionsangivelse, som var karakteristisk for disse fringe angreb, skyldtes sandsynligvis den meget ringe flyvehøjde. Dette har gjort det særdeles vanskeligt at orientere sig.

Den efterretningsofficer, som udarbejdede en rapport over angrebet til Air Ministry, har da også korrigeret besætningens positionsangivelse til »15 miles nordvest for Holstebro«. Denne rettelse indikerer, at Rom flyveplads' position har været kendt i BC's stab.

Heller ikke besætningens flykending syntes at have været overvældende sikker, idet »der blev angrebet i en højde af 50 fod og kastet 4 × 250 pounds sprængbomber, som ramte mellem en hangar og 2 Junkers 88ere«. Rom blev udpræget benyttet af Messerschmidt 110ere, og af en beretning

---

22. Ibid.

23. Adm. Dän. 18/249, 7. april 1941.

24. SCL, 7. april 1941.

25. Adm. Dän. 18/249, 7. april.

afgivet af en dansk ansat på Rom flyveplads, kan det da også fastslås, at det var denne flytype, det drejede sig om.

De danske arbejdere på Rom flyveplads var den dag ifærd med at lægge beklædning på den store samlehangar, da de pludselig så Blenheimen komme fra nordøst ind over flyvepladsen i ca. 200 m højde. Flyet fløj ikke særlig hurtigt – nærmest dovent – men, da det nåede ind midt over flyvepladsen, speededes motorerne op, og det for ud fra flypladsområdet mod vest under stigning. De danske arbejdere troede, at maskinen ville flygte, men tværtimod vendte den om og kom strygende ind over pladsen igen »for fulde omdrejninger«. Først da gik alarmen i gang. Samtidig faldt de fire bomber fra mellem 30 og 150 m fra samlehangaren.

Alarmen og bombenedslagene satte gang i tyskerne. Et par motorcykler med sidevogn bragte besætningen ud til en Messerschmidt 110er, som stod parkeret i nærheden af bombenedslagsstederne, og samtidig startede beredskabsflyene fra deres standpladser i østranden af plantagen. Blenheimen var, da den havde afsluttet sit angreb, drejet skarpt sydvest på ud mod Nordsøen og havde fået så stort et forspring, at de forfølgende Messerschmidt 110ere ikke kunne indhente den.

Bomberne forårsagede ingen skader på installationer eller fly – kun 4 bombekrater i den frosne jord, som let lod sig genfylde og planere. En dansk tømrer, som arbejdede på hangarens tag, fik låret flænset op af en bombesplint og måtte tages under behandling på infirmeriet. At sådanne sager ikke var hverdagskost i Danmark i 1941 fremgår af, at tømreren, da han halvanden måned senere igen mødte på arbejde, fik overrakt den udopererede bombesplint »ved en mindre højtidelighed«²⁶.

Blenheim maskinerne fra 139. Sqdn., som således havde indledt fringe kampagne i Danmark, landede alle sikkert i Horsham St. Faith mellem kl. 11.56 og 12.53. Ingen af maskinerne havde lidt overlast af betydning – kun én var blevet ramt af let flak i bagbordsvingen. Det er vanskeligt at afgøre, hvor dette skulle være sket. I Adm. Dän. angives ikke noget ammunitionsforbrug.

Mere bemærkelsesværdigt er det dog, at maskinerne ud for Blåvands Huk og i Sild området havde observeret »Messerschmidt 109ere, som dog syntes uinteresserede i at engagere dem«. Dette må skyldes, at de ikke havde fået øje på de lavtflyvende Blenheims. Et fly, som flyver lavt, og som er godt camoufleret, er særdeles vanskeligt at få øje på fra et højere flyvende fly. Blenheim maskinerne var sandsynligvis på grund af Anti Shipping Kampagnen »vand« camouflerede.

---

26. Beretning om Rom Flyveplads fra Lemvig Lokalarkiv. Afgivet i 1982.

Angrebene 7. april giver anledning til diskussion af to aspekter. Dels hvad briterne ønskede at opnå med disse fringe angreb, og hvilke kriterier der blev lagt til grund for dem. Dels angreb på danske fiskefartøjer. Britiske angreb på danske fiskefartøjer både i form af bombeangreb og maskingeværangreb var overordentlige almindelige de første par år af krigen, hvorimod de næsten ikke forekom efter 1943. Det var især CC, der var ansvarlige for disse angreb. Det kan konstateres, at fra 24. juli 1940 var der fra britisk side helt klare retningslinier for i hvilke områder, fiskefartøjer måtte angribes. I Nordsøen skulle alle fiskefartøjer uanset nationalitet uden tøven og nogen form for varsel angribes syd for 58. nordlige breddegrad, d.v.s. syd for Kristianssand. Dog måtte fartøjer ikke angribes, hvis de befandt sig inden for 30 miles fra den danske kyst og 20 miles fra den hollandske²⁷.

Fra 1942 var politikken over for fiskefartøjer, herunder danske, dog knap så hård og konsekvent. Stadigvæk fastholdtes en fri zone på 30 miles ud fra den danske kyst, og i resten af Nordsøen måtte fiskefartøjer ikke angribes, medmindre de åbnede ild, eller »helt øjensynligt havde radioudstyr ombord«. Denne politik konfirmeredes i 1943²⁸.

Der kan peges på flere fornuftige grunde til, at den britiske politik mildnedes på dette punkt. For det første, at ressourcerne blev sat ind mod federe bytte. For det andet, at briterne indså, at sådanne angreb kunne være politisk belastende – at de ville skade briternes image i de besatte lande. Briterne var meget sensible på dette punkt. Endelig havde briterne opdaget, at danske fiskefartøjer faktisk ofte oprådte som en slags redningstjeneste for nedskudte britiske flyvere.

Frygten for, at den danske fiskerflåde skulle blive anvendt militært var dog latent til stede hos briterne. Som det fremgår, var det især radioudstyr, som havde briternes bevågenhed. Denne bevågenhed gav sig undertiden udslag i mere løjerlige episoder. Danske fiskere under internering i Storbritanien fik således forelagt luftfotos af en dansk kutter, som havde mystiske snore i mesanrigningen. Britiske piloter havde bemærket, at de ofte blev forfulgt af tyske jagere, når de havde overfløjet sådanne kuttere. De troede, at snorene var antenner. Her kunne fiskerne dog berolige de britiske efterretningsfolk med, at snorene ikke var antenner, men til tørre rødspætter på²⁹.

---

27. Air 15/541. Message Form from CC HQ, 24. juli 1940.

28. Air 16/538. Bombardement Policy – Objectives which may not be attacked, er dateret 7. juli 1943, men er retrospektiv for 1942-43.

29. Hjorth Rasmussen A. 1980, p. 49-50.

Netop denne frygt for, at danske fiskefartøjer skulle blive anvendt militært, var årsagen til, at de blev angrebet 7. april langt inden for 30 miles zonen. Stevenson havde i et brev til BC HQ 24. marts 1941 bragt problemet omkring angreb på neutrale fiskekuttere på bane. Af brevet fremgår, at problemet *var* blevet løst ved en henvendelse til BC 18. marts, altså 3 dage efter Anti Shipping operationsordren tilgik 2 Group. Det var blevet besluttet i BC's stab stik imod den gældende politik, at *alle* fiskefartøjer, som befandt sig *inden for* de såkaldte Free Bombing Areas, skulle angribes ufortøvet.

Begrundelsen var, ud over den *økonomiske* fordel Tyskland kunne have af disse fiskefartøjer, at man aldrig kunne være sikre på, at sådanne fartøjer ikke udførte en krigsmæssig rolle som f.eks. flakskibe eller »reporting ships«, d.v.s. observationsfartøjer. Årsagen til, at Stevenson gentog forespørgslen og ønskede spørgsmålet *helt* klarlagt, var, at flyverne i 2 Group ifølge Stevenson ud fra et humanitært synspunkt nærede en stærk modvilje mod at angribe »skibe, som de betragtede som allierede«³⁰.

3. april fik Stevenson helt klart svar fra Saundby, Senior Air Staff Officer (SASO) i BC's stab. Saundby understregede, at spørgsmålet nu var blevet overvejet nøje, og at man var kommet til den konklusion, at de pågældende fartøjer kunne anvendes militært af tyskerne som flakskibe, observationsskibe og ikke mindst som »screenere« for tyske E-både. Hvis fartøjerne ikke blev angrebet i de såkaldte Free Bombing Areas, som jo gik helt ind til kysten, ville det skade ikke blot de opererende britiske fly, men også Storbritanniens »war effort as a whole«. Rent præventivt var det derfor nødvendigt at angribe fiskefartøjerne, for at tyskerne ikke skulle fristes til at anvende dem således³¹.

Det andet interessante aspekt ved angrebene 7. april er fringe angrebene og den britiske målsætning med disse. Fringe målene, som blev angrebet 7. april, og som blev angrebet senere i april, var ganske typiske. Det drejede sig om mål, som briterne anså for acceptable at angribe i tysk besat område: først og fremmest rene militære mål, som til enhver tid var autoriserede som legitime mål i besat område, nemlig flyvepladser, havne hvor der observeredes u-både, tyske troppekonzentrationer og »huttet camps«, hvilket dækker tyske installationer af forskellig art.

Dertil kom forskellige mål, som ikke var rent militære, men som kunne anvendes militært og derfor i visse perioder blev autoriseret som legitime mål, når det skønnedes militært påkrævet. Under 2 Group's Anti Shipping

30. Air 14/746. Brev fra Stevenson til BC HQ, 24. marts 1941.

31. Air 14/746. Brev fra Saundby til Stevenson, 3. april 1941.

kampagne drejede det sig om jernbanekommunikationslinier og W/T stationer³².

Stevenson havde allerede tidligt i marts bedt Saundby om en liste over egnede fringe mål fra Danmark til Brest, så 2 Group kunne angribe sådanne mål, hvis skibe i de enkelte Beats ikke kunne lokaliseres³³. Desværre er denne liste, som var et appendix til operationsordren 28. marts gået tabt, ligesom vi ikke er i besiddelse af eventuelle senere lister over specifikke fringemål i Danmark. Vi har dog en liste over fringe mål, som daterer sig så sent som maj 1941, og på denne liste angives ingen fringe mål i Danmark i modsætning til de øvrige besatte lande³⁴. Både på denne baggrund og på baggrund af den følgende udredning af angrebene forløb og karakter i Danmark må det anses for sandsynligt, at der på intet tidspunkt var en liste med *specifikke* fringe mål i Danmark. At dømme ud fra et brev fra Stevenson til Peirse AOC-in-C BC 30. marts havde listen fra 28. marts været meget bredt formuleret d.v.s. angivende de ovennævnte målgrupper snarere end specifikke mål.

Denne antagelse bygger på, at Stevenson giver udtryk for, at man ikke havde bare et nogenlunde overblik over de tyske militære installationer og troppekonzentrationer i de besatte lande, herunder udtrykkeligt også i Danmark. Man måtte derfor »stole på piloternes evne til at finde egnede militære mål og angribe dem«³⁵. Dette er også ganske det indtryk, man får både ved angrebene 7. april og senere angreb via de generelt temmelig unøjagtige positionsangivelser. Det fremgår især af senere angreb, at besætningerne ikke vidste præcist, hvad og hvor de angreb.

Meget tyder altså på, at BC havde et ret mangelfuldt efterretningsbillede af i alle tilfælde Vestjylland. Noget kunne altså tyde på, at de »nøje udarbejdede grundplaner over de tyske militære organisationer i Danmark med tilhørende detaljeret omtale af hær-, luft- og marinestyrker«, som Ebbe Munck i oktober 1940 på det danske efterretningstjenestes vegne ekspederede videre til London³⁶ blev grundigt arkiveret i SOE for hovedpartens vedkommende på dette tidspunkt. Nok så spændende som

32. Air 14/776. Brev fra Saundby til Stevenson, 3. april 1941.

Air 14/746. Memo fra Stevenson til Peirse, 30. marts 1941.

Air 14/746. Memo af Stevenson. paper on the Ideal Day Bomber Force, dateret Spring 1941. Air 20/4057. Memo af Stevenson. Operations under BC Directif – The Attack of Shipping, 8. april 1941.

33. Air 14/746. Brev fra Stevenson til Peirse, 10. marts 1941.

34. Air 14/776. Director of Bomber Ops. til BC, Target List from Brest to Norway, 14. maj 1941.

35. Air 14/746. Brev fra Stevenson til Peirse, 30. marts 1941.

36. Munck E. 1967, p. 35.

fringe målenes karakter var den britiske målsætning med disse angreb. Selve ødelæggelsen af fringe målene var ikke det primære for briterne. Nogle af målene, det gælder især sådanne, som blev angrebet i Danmark, nemlig kommunikationsmål, anså man endog på dette tidspunkt som »relativt betydningsløse« ud fra et militært synspunkt³⁷.

Det man hele tiden havde kalkuleret med som en sidegevinst ved Anti Shipping kampagnen, nemlig at sprede den tyske jagerstyrke, var det helt primære med fringe angrebene, fremgår det af de britiske akter. Briterne håbede på, at sådanne angreb foretaget over så stort et område som Vesteuropas kyst ville have en generel positiv effekt i retning af at trække tyske jagere, i særdeleshed Messerschmidt 109ere, væk fra Nordafrika og Mellemøsten³⁸.

Som påvist indeholdt operationsordren til 82. Sqdn. 4. april ikke et påbud om at angribe fringe mål, hvis den ikke kunne lokalisere skibsmål i Beat F. Dette på trods af, at fringe kampagnen blev sat i gang allerede 28. marts. Det, der helt konkret udløste 2 Groups fringe angreb i Vestjylland, var Tysklands offensiv på Balkan 6. april 1941. Grækenland udgjorde den sidste britiske bastion i Europa, og for at aflaste de britiske tropper i denne akutte krise intensiveredes 2 Groups operationer med det formål dels at fastholde de tyske jagere i Vesteuropa dels om muligt at trække nogle til.

Ved angreb på skibe og fringe mål ville man tvinge tyskerne til at oprette »standing patrols« af Messerschmidt 109ere over kystområderne. Endvidere skulle fringe angrebene i særdeleshed »irritere, terrorisere, og bekymre« tyskerne i al almindelighed med det formål at tvinge dem til defensive foranstaltninger i form af jagere og flak.

Denne effekt skulle opnås via Beat taktikken, så man på den ene side kunne gøre »fjendens varslingsystem til grin« og på den anden side kunne »udnytte overraskelsesmomentet« til at kaste bomber³⁹.

Sådanne britiske taktiske overvejelser perspektiverer i høj grad et tilsyneladende banalt angreb på en viadukt ved Velling, og ud fra denne målsætning skal resultaterne af bombardementerne i Vestjylland i april 1941 vurderes. Resultaterne kan ikke vurderes alene på grundlag af de fysiske ødelæggelser, men skal vurderes ud fra den tyske reaktion på disse

---

37. Air 14/746. Memo. af Stevenson. Paper on the Ideal Day Bomber Force, dateret Spring 1941.

38. Ibid.

39. Air 14/746. Note on Station Commanders' Conference 2 Group HQ, 3. november 1941.

Air 14/746. Brev fra Stevenson til Peirse, 30. marts 1941.

angreb. Denne reaktion vil senere blive omtalt, men første efter en beskrivelse af, hvordan intensiveringen af 2 Groups operationer gav sig udslag i Vestjylland.

Angrebet den 8. april 1941

8. april, dagen efter 139. Sqdn. havde huseret, lettede tre Blenheims fra 21. Sqdn. Watton kl. 10.34 med ordre om at angribe skibs- eller landmål ved den danske kyst. To af maskinerne fandt hverken skibs- eller landmål og landede i Watton igen kl. 15.37 og 15.35. Det tredje fly med Sgt. Dennis, Sgt. Webb og Sgt. Goode ombord angreb kl. 14.15 »en jernbaneviadukt under konstruktion ca. 10 miles øst for Ringkøbing«. Flyet angreb to gange og kastede ifølge ORB 4 × 250 pounds sprængbomber, hvoraf to af besætningen oplevedes som »fuldtræffere«. Besætningen observerede, at sprængstykker blev slynget højt i vejret, og at et stillads styrtede sammen. Efter angrebet returnerede flyet til Watton, hvor det landede kl. 15.50⁴⁰.

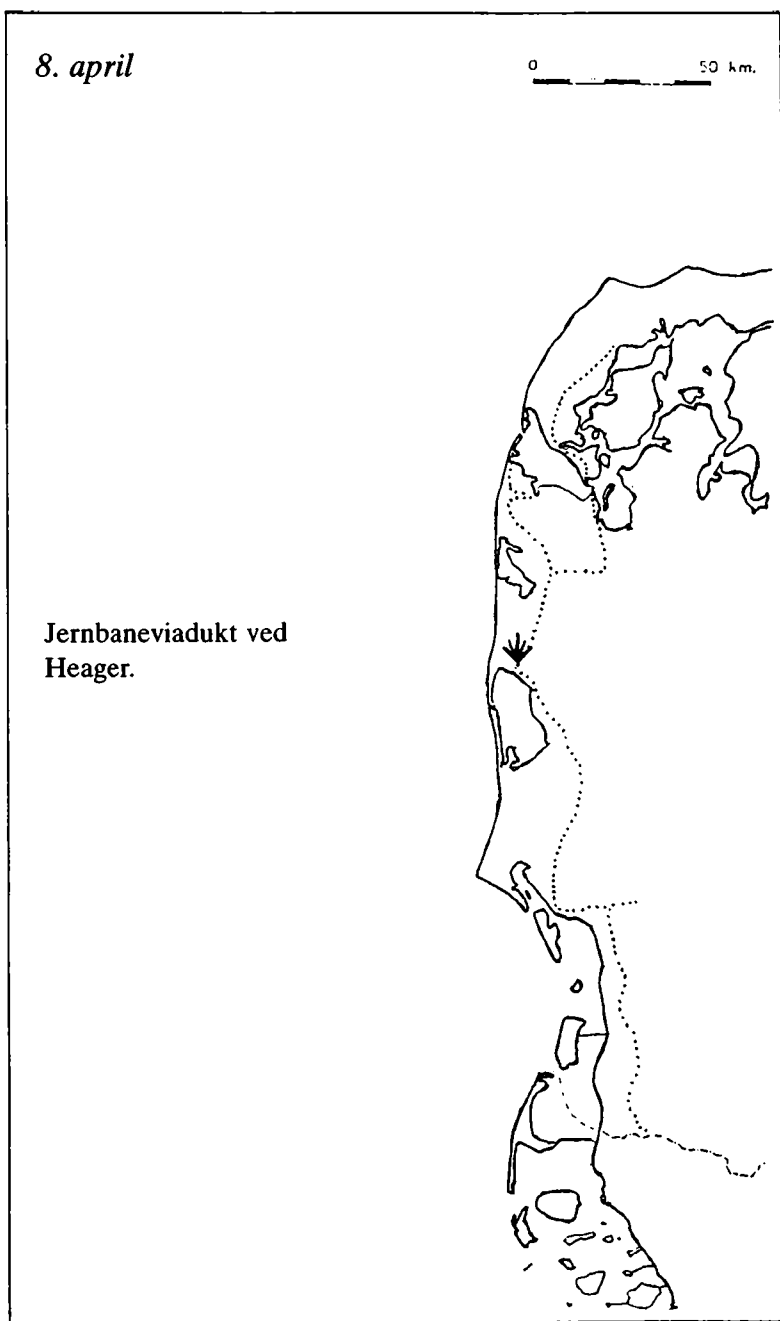
Som dagen før var observationerne ikke helt korrekte. Målet for bomberne var en jernbaneviadukt ved Heager, ca. 5 km nord for Ringkøbing, hvor hovedvej 16 krydser jernbanen. Meget taler for, at flyet også kastede 4 × 40 pounds brandbomber, som var standardlasten sammen med de 4 × 250 pounds sprængbomber. I alle tilfælde opgiver både SCL og DSB, at antallet af nedkastede bomber var 8, og alle detonerede.

Viaduktanlægget, som var under opførelse ved Heager mellem Ringkøbing og He, blev ikke ramt. Ud over nogle hegnspæle, der blev knust, og et Statsbanerne tilhørende udhus, der blev svært beskadiget af en bombe, skete der ingen skade på Statsbanernes ejendom. Bomberne faldt alle på vestsiden af viaduktanlægget. En bombe gik gennem taget på et hus i umiddelbar nærhed af viadukten, og herfra stammede de sprængstykker, som besætningen observerede. Huset blev stærkt beskadiget, uden at nogen kom til skade. Et pumpeanlæg tilhørende entreprenøren, som byggede viadukten, blev stærkt beskadiget. Herudover knustes en mængde ruder i et nærliggende gartneri. De fleste bomber detonerede dog på en mark.

Da man i første omgang frygtede blindgængere, blev trafikken indstillet

---

40. Air 14/3416. Summary of Bombing Results, 8. april 41. Air 14/3416. Bomber Command Intelligence Narrative of Operations, 8. april 41. Air 25/23. 2 Group ORB, 8. april 41. Air 27/263. 21 Sqdn. ORB, 8. april 41. Air 28/903. Watton ORB, 8. april 41.

Angrebet 8. april.

mellem Ringkøbing og He. Efter at den tyske værnemagt havde foretaget de nødvendige undersøgelser og konstateret, at der ingen blindgængere var, blev trafikken genoptaget kl. 15⁴¹.

Angrebene den 9. april 1941

Dagen efter, 9. april 1941, foretog Blenheim fly igen et sweep i Beat F. Der er ingen operationsordre for 9. april, men efter ORB at dømme lød ordren først og fremmest på fringe angreb. Dette kan dog skyldes de faktiske begivenheder – det fremgår nemlig også af ORB, at flyene var på udgik efter skibe.

6 fly fra 139. Sqdn. Horsham St. Faith og 1 fly fra 18 Sqdn., stationeret i West Raynham lettede kl. 14.06 og fløj mod den danske kyst. Et af flyene kastede kl. 17.38 4 × 250 pounds sprængbomber og 4 × 40 pounds brandbomber mod »et holdende godstog med 10-20 vogne på Ringkøbing Station«. Angrebet blev udført i to omgange fra henholdsvis 900 og 1000 fods højde. Besætningen observerede, at en af 250 pounds bomberne havde direkte retning mod toget. En anden 250 pounds bombe »ramte en bygning hvorved taget faldt sammen«. De 4 × 40 pounds bomber »strejfede et gasværk på den nordvestlige side af banegården, hvorved hvid røg udviklede sig mellem to gasbeholdere«. En af 40 pounds bomberne »ramte et lavt skur mellem gasbeholderne og sprængstykker blev slynget højt i vejret«⁴².

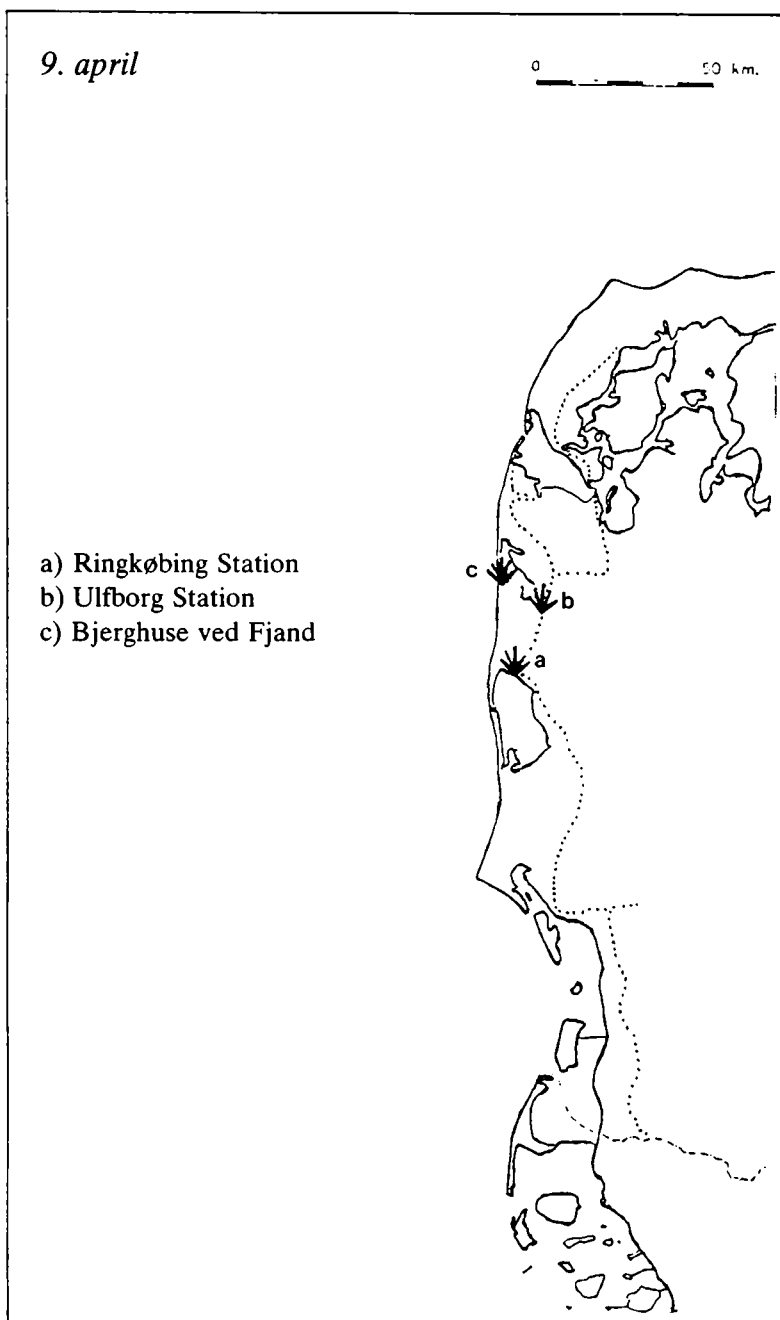
Godstoget, som var målet for de britiske anstrengelser, blev ikke ramt. Muligvis var bomben, som besætningen så have direkte retning mod toget, identisk med den bombe, som eksploderede i nærheden af et lokomotiv og gjorde det »utjenstydigt« på grund af bombsplinter. To af de 8 bomber forsagede. Én faldt ca. 150 m fra hovedsporet, og én faldt i haven til et hus ca. 150 m fra stationen.

De 6 bomber, som detonerede, fordelte sig som følger: Én ved viadukten ca. 150 m nordvest for stationen, som beskadigede viadukten let. En anden faldt ca. 150 m fra stationsbygningen tæt ved et beboelseshus, som i overensstemmelse med besætningens observationer blev beskadiget. De 4

---

41. DSB ark. 2 Distrikt, 15. april 1941. Retrospektiv rapport. SCL, 8. april. Adm. Dän. 18/249, 8. april 1941.

42. Air 14/3416. BC Intelligence Narrative of Ops., 9. april 41. Air 25/23. 2 Group ORB, 9. april 41. Air 27/95. 139 Sqdn. ORB, 9 april 41. Air 27/243. 18. Sqdn. ORB, 9. april 41. Air 28/386. Horsham St. Faith ORB, 9. april 41. Ingen yderligere henvisninger!

Angrebene 9. april.

× 40 pounds bomber, som blev kastet under det andet angreb, ramte som ORB konstaterer, ved gasværket. Der er dog nogen uenighed om, i hvor høj grad bomberne beskadigede gasbeholderne.

SCL angiver, at gasværket ikke blev alvorligt skadet, medens DSB noterer, at en bombe faldt lige nordvest for gasværket i nærheden af banen, hvorved splinter slog 7 huller i beholderen, så al gassen, 300 kubikmeter, sivede ud, og beholderen måtte sættes ud af drift. Skuret, som besætningen så blive ramt, var et kulskur i forbindelse med gasværket. En fjerde 40 pounds bombe landede på jernbaneterrænet ca. 50 m fra stationen i nærheden af et benzinanlæg.

Ved angrebet blev 1 person svært kvæstet og 2 lettere kvæstet. Forsageren ved hovedsporet bevirkede, at al toggang nordpå måtte aflyses, og sprængsikring foretages af telegrafkontorets vinduer.

Dagen efter blev bomben uskadeliggjort af den tyske værnemagt, og togtrafikken kunne genoptages⁴³.

Omtrent samtidig angreb det andet af ialt tre fly, der fandt »passende mål« ligeledes togtrafikken. Flyet, som også var fra 139. Sqdn., angreb kl. 19.45 »2 godstog med hver ca. 10 åbne vogne som holdt på sporet på banegården i Vemb«. Den nøjagtige position var dog Ulfborg banegård, som ligger ca. 10 km syd for Vemb. Angrebet blev udført i to omgange. Først blev 4 × 250 pounds sprængbomber kastet fra 20 fod, dernæst 40 pounds bomberne fra en højde af 500 fod. Besætningen mente at kunne notere én fuldtræffer med en 250 pounds bombe på en af godsvognene, idet sprængstykker og fragmenter blev slynget op i luften. Andre bomber, mente besætningen, slog ned ca. 10 yards fra sporene.

Efter bombeangrebene blev målet endvidere bestrøget med maskingeværer. 4 bomber faldt på selve stationspladsen, men kun én detonerede. En bombe ramte taget på en godsvogn, gik gennem enden af vognen, fortsatte gennem en tysk lukket godsvogn, videre gennem en anden godsvogn, herpå gennem yderligere en vogn for at standse i en godsvogn, som var læsset med tagrør. Denne vogn kom i brand, og om natten kl. 3 eksploderede yderligere en bombe og ødelagde vognen totalt, ligesom en anden vogn blev så godt som ødelagt dels af ild dels af eksplosionen. Sporet tog ingen skade, men ruderne i varehusets gavl blev knust.

En anden bombe eksploderede uden for Statsbanernes areal i en have sydøst for stationen og knuste nogle ruder og tagsten i en ejendom, samt i stationsbygningens sydlige gavl. SCL opgjorde de samlede skader efter angrebet til 24 mindre beskadigede ejendomme og 1 kvæstet person.

43. DSB ark. 2. Distrikt, 15. april 41. SCL, 9. april.

På grund af de ueksploderede bomber på stationspladsen blev stationen evakueret, og toggangen blev indstillet på strækningen mellem Ringkøbing og Vemb. Dagen efter blev bomberne på Ulfborg station fjernet, og kl. 16.10 meddelte politiet, at banen atter måtte befares, hvorefter normal drift på hele strækningen blev genoptaget⁴⁴. Det tredje fly, som fandt »passende mål«, angreb nogenlunde samtidigt »en W/T station i Staby« fra 1000 fods højde med 3×250 pounds bomber. Den fjerde 250 pounds bombe blev ikke kastet, fordi den »satte sig fast«. Besætningen observerede, at de to største »hytter« blev fuldstændig ødelagt ved angrebet.

»W/T stationen og hytterne«, som var de britiske militære termer for dette angreb, var i virkeligheden noget så fredeligt som et sommerhusområde i Bjerghuse ved Fjand ca. 15 km nordvest for Staby. To sommerhuse nedbrændte totalt, og flere andre beskadigedes⁴⁵.

De tre andre fly fra 139. Sqdn. fandt hverken skibe eller »passende mål« på land under deres patrulje. De bemærkede dog ivrigt vinkende danskere på denne årsdagen for Danmarks besættelse, da de fløj lavt hen over land. Denne lille stemningsrapport har efterretningsofficeren fundet så interessant, at den nåede helt op i Air Ministrys War Room. Det enlige fly fra 18. Sqdn. med P/O Jones, Sgt. Horsham og Sgt. Walton ombord fandt heller ingen mål.

Efter at have nået den danske kyst uden at observere skibe fortsatte flyet ind over Ringkøbing Fjord og kredsede i dette område i højder varierende fra 100 til 500 fod i 11 minutter. Da besætningen ikke kunne finde passende mål, returnerede de til basen, hvor de landede kl. 18.15.

Angreb direkte på togtrafik var et problem, som var blevet diskuteret i forbindelse med fringe mål, og var i øvrigt i al almindelighed et problem, som var genstand for stor diskussion med hensyn til besatte lande. Det var det punkt i den principielle britiske bombepolitik over for de besatte lande, som var genstand for de mest skiftende rammer og geografisk uensartethed.

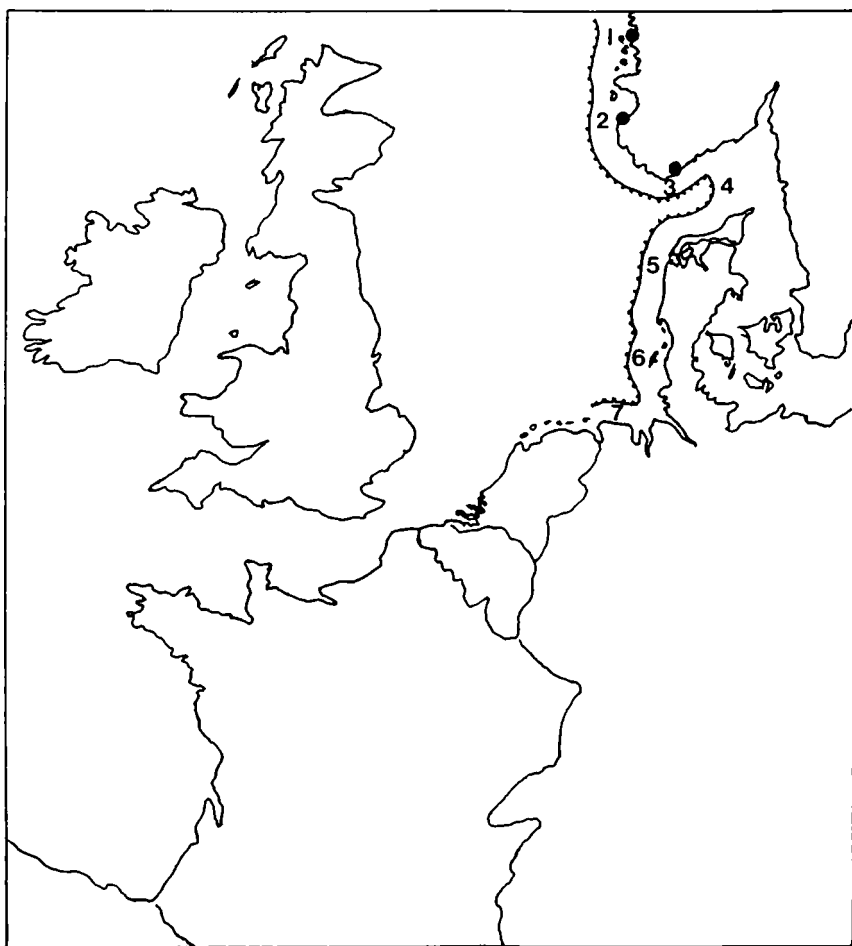
I et brev fra 30. marts får man det indtryk, at fringe mål listen af 28. marts på dette punkt enten har været for vagt formuleret eller har været for restriktiv efter Stevensons mening. I alle tilfælde påpegede han over for Peirse, at hvis operationerne skulle være effektive, var det nødvendigt, at 2 Group fik lov til at angribe kørende passagertog i tilfælde, hvor piloterne positivt fra lav højde kunne konstatere, at de transporterede tyske tropper. Ligeledes ønskede han, at kørende godstog måtte angribes

---

44. Ibid.

45. SCL, 9. april. Adm. Dän. 18/249, 9. april.

»Bred definition af Beats for dagoperationer«

- Beat 1. Kysten ud for Bergen
- Beat 2. Kysten ud for Stavanger
- Beat 3. Kysten ud for Kristianssand
- Beat 4. Over Skagerak
- Beat 5. Danske kyst nord for Sild
- Beat 6. Sild området
- Beat 7. De Østfrisiske øer.

»in the forward area in occupied area«. Forespørgslen skal ses på baggrund af, at Stevenson mente, at »with such a mass of enemy troops concentrated in the occupied areas the maintenance problem must be one of great magnitude. The movement of troops and material to sustain this force must be done largely by rail«⁴⁶.

3. april fik Stevenson svar fra Saundby, SASO i BC's stab. Godstog måtte angribes, hvis det kunne gøres »with a reasonable chance of avoiding injury to civilians other than the train crew«. Passagertog måtte under ingen omstændigheder angribes⁴⁷.

Ligesom det var tilfældet med fiskekuttere inden for 30 miles fra den danske kyst, var disse rammer for angreb på tog en ikke helt legitim fortolkning af de politiske rammer. Angreb på tog i bevægelse var på *intet* tidspunkt autoriseret i Danmark. I *denne* omgang blev sådanne angreb dog ikke noget praktisk problem, som det skal ses.

Angrebene i Vestjylland tre dage i træk blev nu afløst af en uges ro. Stilstanden var dog ikke udtryk for en generel nedtrapning, tværtimod. 12. april udvidedes operationsområdet, så det nu rakte helt fra kysten ud for Bergen til Berdoux i Frankrig, og kysten inddeltes i 19 Beats.

Denne operationsudvidelse, i alle tilfælde nordpå, havde allerede været i støbeskeen 28. marts, men først nu blev den effektueret.

Danmarks vestkyst nord for Sild blev nu bredt defineret som Beat 5⁴⁸.

Denne terminologiske ændring i sig selv fik dog, som det vil fremgå, ingen praktisk betydning, idet fringe angrebene faldt nogenlunde inden for det samme område som før. Derimod fik selve operationsudvidelsen indflydelse på *forløbet* af hele kampagnen for Danmarks vedkommende. Men herom senere.

Angrebene den 16. april 1941

15. april fik Watton ordre til at foretage »fringe angreb i Beat 5«, nærmere betegnet »mellem 10 miles syd for Blåvands Huk og Nissum Fjord« den følgende dag. Angrebet, som skulle foretages med 6 fly, fik autoriseret en fringe indtrængen på 10 miles dybde⁴⁹.

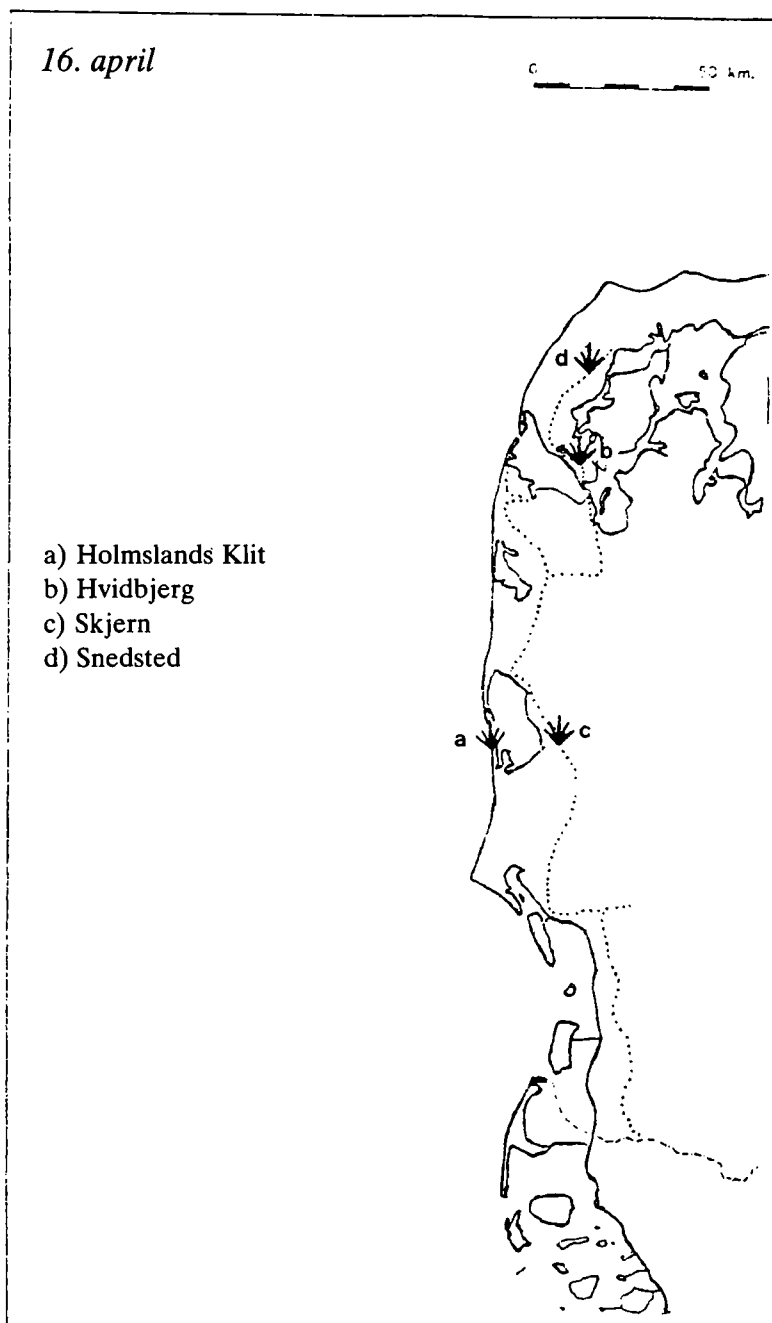
Kl. 11.16 16. april lettede 6 Blenheims fra 82. Sqdn. Watton og satte

46. Air 14/746. Brev fra Stevenson til Peirse, 30. marts 1941.

47. Air 14/746. Brev fra Saundby til Stevenson, 3. april 1941.

48. Air 24/230. Broad definitions of Beats for daylight ops., 28. marts 1941.

49. Air 25/32. Ops. ordre fra 2 Group HQ til Watton og Wattisham, 15. april 1941.

Angebene 16. april.

kursen mod Danmark. Da 82. Sqdn. sidst opererede over Danmark, nemlig 13. august 1940, havde dens ulykke været solrigt vejr. 16. april oplevede 82. Sqdn. en tæt tåge over Vestjylland, som bevirkede, at besætningen havde meget svært ved at orientere sig. Til gengæld fik de ikke så varm en velkomst som forrige gang. Orienteringsvanskelighederne gør sig også gældende, når man 40 år efter skal forsøge at rekonstruere forløbet og resultaterne af 82. Sqdn. angrebet 16. april 1941. Det skal derfor først skitseres, hvordan besætningerne oplevede angrebene og derefter forsøges at rede trådene ud med hensyn til, hvad der faktisk skete.

Kl. 13.33 angreb et af flyene med Sgt. Inman, Sgt. Collins og Sgt. Austin ombord »en W/T station på Fanø« fra 150 fods højde med 4 × 250 pounds bomber. På grund af tågen kunne besætningen ikke observere resultatet. Dog så den tydeligt W/T stationen med »three masts with white building nearby and several lines of telegraph poles leading to same«. Dette fly landede i Watton igen kl. 16.40.

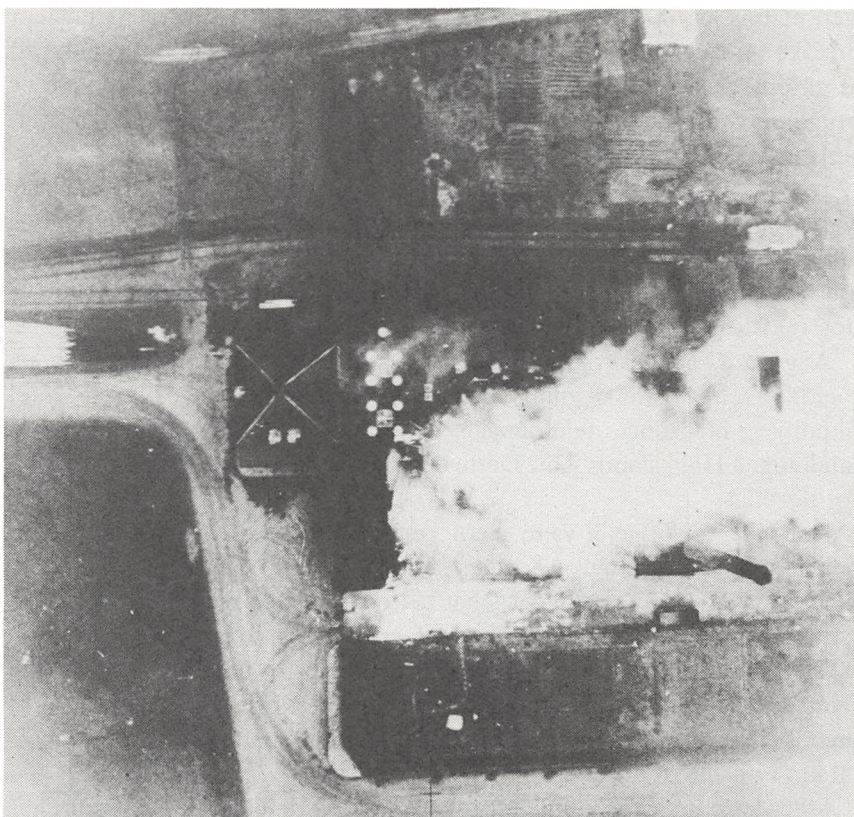
Kl. 13.34 angreb Sgt. Crew, Sgt. Gartside og Sgt. Drummond »en jernbanelinie, sandsynligvis nær Struer« fra 80 fods højde med 4 × 250 pounds bomber. Resultatet mente besætningen, var to fuldtræffere. Dette fly landede igen i Watton kl. 16.22. Et tredje fly med Pilot officer Tallis, Sgt. Shayler og Sgt. Davies angreb kl. 13.36 »en fabrik med stålskorstene i fuld aktivitet, sandsynligvis nær Varde«, ligesom det angreb »en nærliggende jernbane«. Angrebene blev udført fra 150 fods højde, og der blev kastet 4 × 250 pounds bomber mod fabrikken og 4 × 40 pounds bomber mod jernbanen. Medens fabrikken mentes delvist ødelagt, forfejledes angrebet mod jernbanen, idet bomberne ifølge besætningen overskød med 30-40 yards. Dette fly, som blev mødt med »stærk flakild fra fabriksområdet«, landede igen i Watton kl. 16.40.

Et fjerde fly med Squadron Leader King, Sgt. Hughes og Sgt. Busby ombord rettede kl. 13.48 et angreb mod »en aktiv fabrik ved en jernbane 3 miles syd-øst for Velling« fra en højde af 100 fod. Målet ramtes dog ikke, idet bomberne overskød med 30-40 yards. De sidste to fly fuldførte deres patrulje, men kunne på grund af tågen ikke lokalisere hverken skibs- eller fringemål. Disse to fly landede i Watton henholdsvis kl. 16.12 og 16.04⁵⁰.

Denne britiske opfattelse af angrebene 16. april kan man så sammenholde med de kendsgerninger, SCL lægger for dagen.

---

50. Air 24/230. BC ORB, 16. april 1941. Air 14/3416. Summary of Bombing Results, 16. april 1941. Air 22/363. Resume of Air Ops. for period 16. april 1941. Air 27/681. 82. Sqdn. ORB, 16. april 41. Air 28/903. Watton ORB, 16. april 41. Air 25/23. 2 Group ORB, 16. april 41. Air 28/905. Telegram fra Watton til 2 Group og BC, 16. april 41.

»Factory believed near Varde«. Skjern Svineslagteri truffet.

Air 37/47.

16. april om eftermiddagen kunne noteres følgende bombenedslag:
- a. 4-5 små bomber ved Holmslands Klit, ca. 200 m fra land udfor Hotel Skodbjerg. Endvidere 3 store bomber i Ringkøbing Fjord.
  - b. 7 bomber ca. 200 m syd for Hvidbjerg station ca. 14 km syd for Hurup (Hvidbjerg ligger ca. 20 km nord for Struer). Alle ret nær jernbanelinien.
  - c. 8 bomber i Skjern. 4 på Svineslagteriets grund, 1 på jernbaneterrænet, 1 i en have vest for banen og 2 ved Marup ca. 3 km nord for Skjern.
  - d. 8 bomber ca. 250 m nordvest for Snedsted Station, ca. 11 km sydvest for Thisted.
- (se kort side 29 over de faktiske mål. Konsulter endvidere nøglekortet s. 11 for at sammenholde britiske og danske oplysninger).

Ved et blik på et kort vil man hurtigt konstatere en divergens mellem britiske og danske kilder. Det skulle dog være muligt at få puslespillet til at gå op. Desværre er tidsangivelserne i SCL ikke så eksakte, at de er brugbare ved en sammenligning med de britiske. De britiske tidsangivelser for de enkelte angreb ligger jo tæt på hinanden.

For at begynde med det sikre: Tallis' fly, som angreb »en fabrik nær Varde og en nærliggende jernbane« udførte angreb c. Dette kan påvises via et foto, flyet tog under angrebet på »fabrikken«. Flyet befandt sig altså ca. 40 km nordligere, end det regnede med. Denne fejlnavigation er dog fuldstændig typisk, hvis følgende hypoteser slår til.

Angreb a. må tilskrives Inmans fly, som angreb »en W/T station på Fanø«. Den »hvide bygning med telegrafpæle« må have været Hotel Skodbjerg med nogle telefonpæle, og »Fanø« har i virkeligheden været landtangen Holmslands Klit. Dette betyder en fejlnavigation på ca. 50 km for nordligt.

Det ville selvfølgelig være nærliggende at tilskrive flyet, som angreb »en fabrik ved jernbanen 3 miles syd for Velling« angrebet på Holmslands Klit, eftersom det ligger langt tættere på. Men man må stole på, at besætningen virkelig så en jernbane. Derfor må dette fly tilskrives angreb b. Dette betyder en fejlnavigation på ca. 50 km for nordligt. Følgelig må flyet, som angreb »en jernbanelinie nær Struer« tilskrives angreb d., altså angrebet på Snedsted Station. Dette betyder også en fejlnavigation på ca. 40 km i nordlig retning.

Med dette mønster kunne meget tyde på, at de 6 fly fra 82. Sqdn. har lavet en basal fejlnavigation frem til startlinien på deres Beat. Efter dette lille puslespil kan man se på, hvilke skader angrebene forårsagede. Som det er fremgået, anrettede angrebet på Holmslands Klit ingen skader. Derimod anrettedes betydelige skader på Skjern Svineslagteri. 2 bomber ramte selve bygningen, der delvis kom til at ligge i ruiner. Et stort antal svinekroppe blev ødelagt, og en køleledning blev beskadiget, så der strømmede ammoniak ud. Denne udstrømmende ammoniak var skyld i, at en såret person blev forgiftet. Ialt kvæstedes 5 personer hårdt – 2 af disse så hårdt, at de senere døde. 5 personer blev lettere kvæstet.

De 4 bomber mod banelinien dels ved slagteriet dels ved Marup et par km mod nord ramte ikke, men et par forsagere i nærheden af banen bevirkede, at togtrafikken på Videbækbanen midlertidigt blev indstillet. Men hensyn til den flakild, der kom »fra fabriksområdet«, vil det kræve lokalhistoriske detailstudier at fastslå, om der var flak her. Eftersom flyet var blevet observeret kredsende i nærheden af Skjern, er det mere sand-

synligt, at afværgeilden kom fra det tyske øvelsesterræn i Borris eller Stauning, som begge ligger få km fra Skjern.

Som nævnt ramte bomberne i Hvidbjerg ret tæt på banelinien. 3 af bomberne detonerede, medens resten forsagede. Ruderne i en gård blev knust, og telefonnettet beskadiget. Også bomberne i Snedsted ramte tæt ved banelinien. 4 af dem detonerede i nedslaget, medens 4 var forsagere. Et hus blev stærkt beskadiget, og flere ruder knustes i byen. Forsagerne i Hvidbjerg og Snedsted havde en stærkt forstyrrende effekt på togforbindelsen mellem Struer og Thisted, ligesom der blev foretaget omfattende evakueringer i Snedsted.

Især forsagerne ved Hvidbjerg havde en forstyrrende effekt, idet man havde svært ved at lokalisere disse. Først 23. april blev den sidste forsager ved Hvidbjerg bortsprængt af Flugabwehrkommando Dänemark. Indtil da havde godstrafikken måttet føres igennem langsomt, og passagertrafikken ledes udenom⁵¹.

Angrebene den 25. april 1941

25. april 1941 foretoges de sidste decidede fringe angreb i Vestjylland.

Mellem kl. 13 og kl. 14 rettedes angreb mod dels jernbanemål dels »W/T stationer« – altså mål, som havde været ganske karakteristiske for fringe kampagnen i Vestjylland. Ligeså karakteristisk var det, at 139. Sqdn. fra Horsham St. Faith, som havde indledt kampagnen 7. april, afsluttede den.

6 fly under ledelse af Squadron Leader Edwards lettede fra Horsham St. Faith kl. 10.01 med ordre om at sweep Beat 5 og her angribe skibe og militære mål. Et af flyene angreb kl. 13.45 banegårdsterrænet i Ringkøbing, hvor 139. Sqdn. også havde huseret 9. april. Angrebet blev udført fra 100 fods højde med 4 × 250 pounds bomber og 4 × 25 pounds bomber, og besætningen observerede gode resultater, idet sprængstykker og fragmenter blev hvirvlet op fra målområdet⁵².

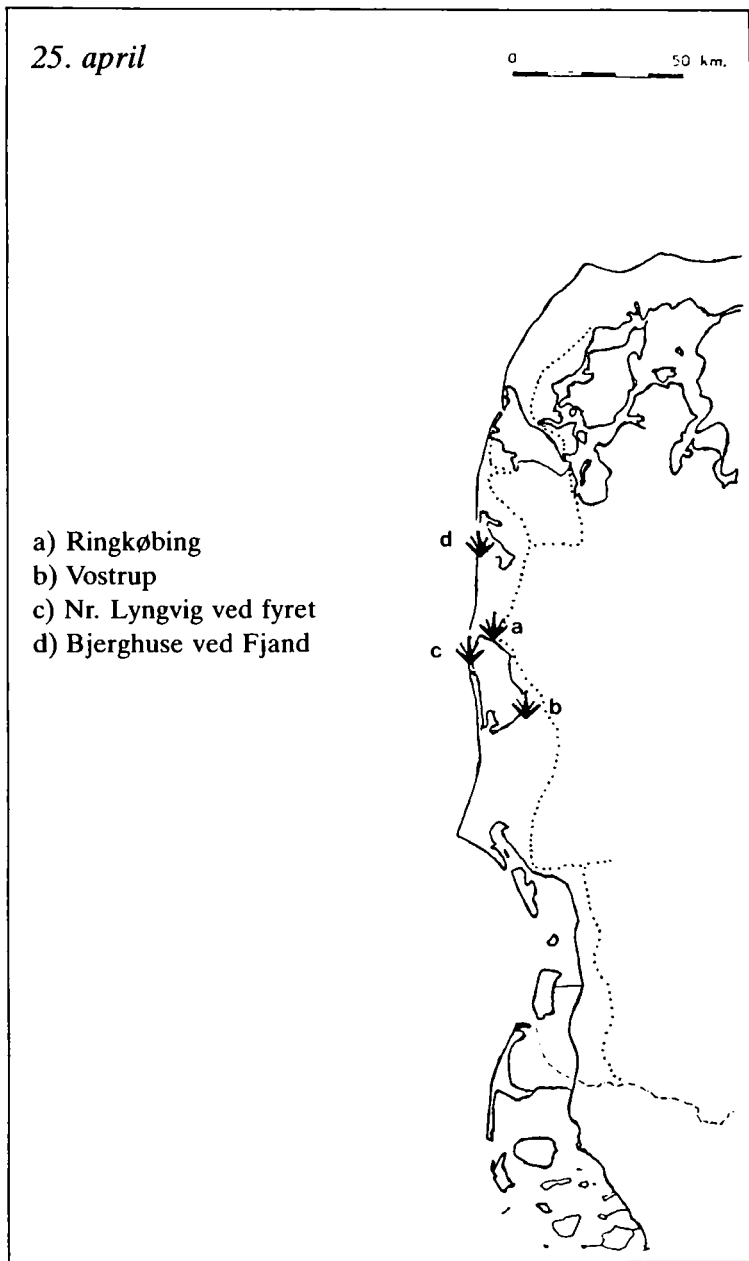
Besætningens sparsomme oplysninger kan suppleres med SCL og DSB's arkiv, hvoraf det fremgår, at alle 4 sprængbomber detonerede i

---

51. SCL I-III, III p. 290. SCL, 16. 21. 23. april 1941. Adm. Dän. 18/249 16. april 1941.

52. Air 14/3416. Summary of Bombing Results, 25. april 41. Air 24/203. BC ORB, 25. april 41. Air 14/3416. BC Intelligence Narrative of Ops 25. april 41. Air 25/23. 2 Group ORB, 25. april 41, Air 27/959. 139 Sqdn. ORB, 25. april 41. Air 28/386. Horsham St. Faith ORB, 25. april 1941. Ingen yderligere henvisninger!

Angrebene 25. april.

Grunden til, at jernbanenettet ikke er ført gennem Vostrup er, at dette kort er af nyere dato. Banen er nedlagt.

nedslaget. 2 af dem ramte i selve sporet 50 m fra et pakhus. Sporet blev slået over to steder, og pakhuset blev totalt raseret, hvorved den sydlige ende af stationspladsen blev fuldstændig dækket af brædder, bjælker, rug, cement og kunstgødning. Ruderne i telegrafkontoret og i stationsforstanderens lejlighed blev sprængt, ligesom en del tage og vinduer blev beskadiget i omkringliggende ejendomme. På sporet beskadiges en del godsvogne, hvoraf nogle blev fuldstændig ødelagt. En telegrafhåndværker blev indlagt med overfladiske læsioner, men kunne udskrives efter et par dage.

Brandbomberne, som slog ned i haver nordøst for banelinien, antændte ikke og blev bortsprængt af den tyske værnemagt 26. april⁵³.

Et endnu voldsommere angreb rettedes nogenlunde samtidigt mod Vostrup station 7 km sydvest for Skjern. 2 Blenheims angreb »en jernbanestation i den nordlige udkant af Tarm by« (Tarm ligger ca. 6 km nord for Skjern) fra en højde af 30 fod med hver 4 × 250 pounds bomber og 4 × 25 pounds bomber. Målet var nogle godsvogne på banelegemet.

Det ene fly observerede 2 fuldtræffere med 250 pounds bomber på selve banelinien, idet fragmenter og sprængstykker blev slynget i vejret. 2 andre 250 pounds bomber mentes at ramme en bygning nær jernbanen med det resultat, at en af murene væltede, og mursten blev slynget op. Det andet fly observerede, at en 250 pounds bombe ramte nogle godsvogne, så de blev slynget i vejret. De tre øvrige overskød og landede på et græsområde. Begge fly bemærkede grå og sort røgudvikling fra målområdet, da de drejede af.

Skaderne var dog knap så omfattende, som besætningernes iagttagelser kunne give indtryk af. Selve jernbanelegemet blev kun ramt af én detonerende sprængbombe, som resulterede i, at nogle godsvogne blev ødelagt. Bygningen, som ORB nævner, var stationsbygningen, som ganske rigtigt led nogen skade. Ganske i overensstemmelse med besætningernes observationer overskød tre 250 pounds bomber og antændte et græsområde. Dette bevirkede, at en gård nedbrændte. 3 af sprængbomberne var forsagere, ligesom ingen af 25 pounds brandbomberne antændte. Alle disse bortsprængtes af den tyske værnemagt 26. april. Ud over den materielle skade ved angrebet på Vostrup Station blev en arbejder på jernbaneterrænet hårdt såret⁵⁴.

Omtrent samtidig med disse angreb på jernbanemål blev der af 2 Blenheims kastet bomber mod sommerhusområder i henholdsvis Nr. Lyngvig og Bjerghuse ved Fjand. I Nr. Lyngvig blev et sommerhus stærkt beskadiget.

53. DSB ark. 2 Distrikt, 26. april. SCL, 25., 26. april 1941.

54. SCL, 25., 26. april 1941.

get, da 3 sprængbomber detonerede i klitarealet ca. 300 m nord for Nr. Lyngvig fyr. Endvidere forårsagede tre brandbomber en mindre hedebrand i klitområdet. Dette angreb får et mere militært præg, når man læser de britiske akter. Her fremgår det, at »en Blenheim angreb en W/T station ved Ringkøbing Fjord fra 20 fods højde med 4 × 250 pounds bomber og 4 × 25 pounds bomber«. Besætningen kunne ikke observere detaljerede resultater, men konstaterede dog »en sort røgsky«, da den forlod målområdet. Bomberne i Bjerghuse ved Fjand var et »angreb på en W/T station ved Nissum Fjord«. Dette angreb blev udført fra 50 fods højde ligeledes med 4 × 250 pounds bomber og 4 × 25 pounds bomber. Bomberne ramte mellem »hytterne«, og besætningen konstaterede, at én af »hytterne« blev delvis ødelagt. Denne observation lå dog lidt i underkanten af de faktiske ødelæggelser, idet 2 sommerhuse blev ødelagt og 6 beskadiget af de 4 sprængbomber, som alle detonerede. Derimod antændtes ingen af de 4 brandbomber⁵⁵.

Det var således anden gang, at 139. Sqdn. angreb sommerhusområdet Bjerghuse ved Fjand. Ét af flyene fra 139. Sqdn. fandt hverken skibsmål eller passende fringe mål og bragte bomberne med tilbage til Horsham St. Faith, hvor det landede kl. 14.45. På vejen tilbage observerede et af flyene, rimeligvis et af dem, som *havde* kastet sine bomber, 7 tyske patruljefartøjer sydvest for Blåvands Huk. Disse udlagde ved Blenheimens tilsynkomst røgslør. Som en anden lille specialitet kunne besætningerne fortælle efterretningsfolkene, at »several Danish houses were flying the national flag from roof tops and poles«. Sommerhusejerne i Fjand og Nr. Lyngvig har dog ikke haft noget at fejre. De har sikkert deltaget i en almindelig undren over disse angreb på sommerhusområder.

Også folk, som var fagligt involveret, bl.a. oberst Ejby Nielsen, filosoferede en del over disse angreb:

I året 1942 var det bl.a. min tjenstlige opgave at studere bombenedslag. Dette medførte mange interessante rejser rundt om i landet. Formålet med disse studier var at samle fornødent stof og viden med henblik på oprettelse af kurser i bomberydningstjeneste (der faldt jo også mange forsagere og tidsindstillede bomber). Jeg husker, at vi på tjenestestedet (Artilleriskydeskolens forsøgsafdeling) havde lange diskussioner om formålet med de engelske togter. Med den indstilling vi havde overfor englænderne, ønskede vi jo at finde en fornuftig begrundelse for alt, hvad de foretog sig. Virksomheden langs med Vestkysten voldte os hovedpine, fordi det her måtte dreje sig om angrebsmål af meget ringe krigsmæssig betydning. Navnlig husker jeg et mål, der var genstand for flere angreb: en feriekoloni ved

---

55. SCL, 25., 26., 27. april 1941.

Fjand. Vi var enige om, at her måtte være tale om en misforståelse – den har muligvis været anset for at være en tysk baraklejr. Men vore overvejelser m.h.t. disse vestkyst togter mandede ud i, at det måtte dreje sig om langt ud gående krigsmæssige øvelsestogter, der kunne foretages uden alt for urimelig risiko for de pågældende elever. Om teorien var rigtig, har jeg aldrig fået bekræftet⁵⁶.

Ejby Nielsens sidste hypotese være hermed afkræftet. Derimod var der, som det er fremgået, langt mere ræson i den første hypotese.

Man kan så spørge sig, *hvad* der fik briterne til at angribe dette vel nok typiske danske fænomen, og *hvad* der selv fra meget lav højde fik disse sommerhuse til at tage sig så fjendtlige ud, at de kunne kategoriseres med militære termer som »huttet Camps«, »W/T stations« og »huts«. Dette kan der ganske enkelt ikke gives noget entydigt svar på på grundlag af det foreliggende britiske kildemateriale.

Der kan naturligvis peges på et par sandsynlige årsager, uden at der er en egentlig logisk følge mellem dem. Netop dette, at de britiske besætninger sandsynligvis ikke har været særlig bekendt med sommerhusfænomenet i dansk stil, kan have spillet en afgørende rolle. Som det fremgår af Ejby Nielsens brev, var der i Fjand tale om en feriekoloni. Det er således nærliggende at antage, at der var installeret telefon, og jordkabler blev, så vidt vi ved, ikke anvendt civilt på dette tidspunkt. Der har således sandsynligvis været trukket luftkabler fra et af husene til nogle nærliggende telefonmaster. Det fremgår tydeligt af »angrebet« på Holmslands Klit 16. april, at netop kabler og master tiltrak denne besætnings opmærksomhed.

En anden mindre nærliggende mulighed er, at briterne har tiltroet tyskerne samme fantasi med hensyn til camouflering af militære kystinstallationer, som de selv udviste. I Storbritannien var det således almindeligt at camouflere f.eks. »pill Boxes« som netop små idylliske hytter, pavilloner etc. en radar var sågar camoufleret som en tivolikarussel⁵⁷.

Som helt fundamentale faktorer skal man også indkalkulere dels, at en af målgrupperne for disse fringe angreb netop var W/T stationer og »Huttet camps«, dels selve Beat taktikkens grundelement, nemlig at angrebene skulle udføres i en fart. Dette har givetvis givet besætningerne meget lidt tid til nærmere at studere målene.

Under alle omstændigheder illustrerer disse angreb et problem, som tidligere er berørt, nemlig det britiske efterretningsbillede af Vestjylland. Angrebene understreger klart, at *hvis* BC havde et efterretningsbillede bygget op af den danske efterretningstjeneste, har BC i alle tilfælde ikke

56. Privat brev fra Ejby Nielsen til Anders Bjørnvad, 27. april 1970.

57. Mallory K. 1979, p. 132-33.

anset det for fyldestgørende. Selv om besætningerne, som det er fremgået, arbejdede på egen hånd, er angrebene på »W/T stationer« og »hytter«, dette fremgår klart af de britiske akter, blevet accepteret som sådanne i stabene.

Angrebene den 25. maj 1941

Efter april aftog hyppigheden af sweeps i Beat 5 signifikant. Fra sidst i marts til 1. maj var der foretaget 54 »sorties«, d.v.s. flyvninger, i Beat F/12/5, medens der i maj kun blev foretaget 16⁵⁸. 29. april blev der foretaget et sweep, uden at hverken skibs- eller fringe mål blev angrebet. 4. maj blev der patruljeret i Beat 5, hvorunder en 100 tons trawler hævdedes angrebet af to Blenheims. Trawleren var blevet forladt »synkende«. 22. maj foretog 4 Blenheims en afpatruljering uden nogen form for resultater⁵⁹.

Det sidste sweep overhovedet i Beat 5 blev foretaget 25. maj 1941. 6 fly fra 18. Sqdn. under ledelse af Flight Lieutenant Mead lettede fra Oulton 05.50 med ordre om at foretage angreb på skibe i Beat 5. Kl. 18.10 angreb tre af flyene den efterhånden hårdt prøvede Wal 11 i Thyborøn Kanal. Wal 11 var, som vist, blevet angrebet 7. april og var i mellemtiden endvidere blevet angrebet af et fly fra CC. Meads fly med Sgt. Askowft og Sgt. Richards angreb Wal 11, der i ORB karakteriseres som »a cargo vessel flying the nazi flag«. Fra 30 fods højde kastedes 4 × 250 pounds bomber. To af bomberne overskød, hvoraf én dog mentes at ramme masten. De to andre bomber underskød målet. Under angrebet blev Meads fly mødt med let flakild, som skytten besvarede med maskingeværer.

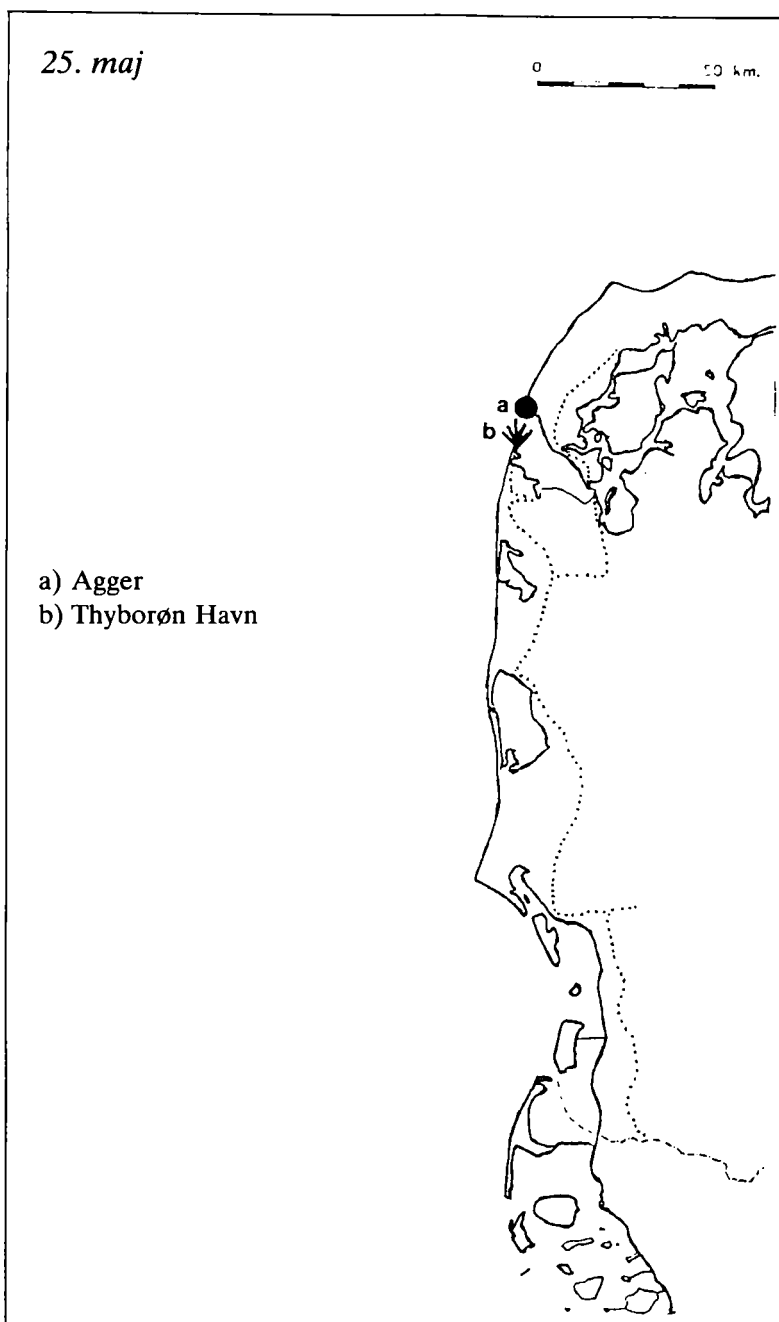
En anden Blenheim med Sgt. Gooch, Pilot Officer Gilbert og Sgt. Lomas forsøgte også at angribe Wal 11, men alle bomber »satte sig fast«. Dette fly måtte derfor nøjes med at foretage maskingeværangeb.

Det tredje fly, som angreb Wal 11, blev det eneste fly, som blev skudt ned under 2 Groups, i forhold til andre Beats, meget ublodige kampagne i Beat F/12/5.

Meads besætning observerede, at flyet efter at have angrebet Wal 11 fra 100 fods højde med 4 × 250 pounds bomber blev ramt af let flak. Styrbords motor brød i brand. Flyet steg, drejede til styrbord, tabte højde og kræn-

58. Air 20/4057. Statistik over Danmark, marts-april 1941.

59. Ibid.

Angrebet på Wal 11 25. maj.

gede tilsyneladende ud af kontrol. Styrbords vinge tippede over, og flyet styrtede ned i flammer. Ved nedslaget på den danske kyst rejste der sig ifølge Mead en paddehat af røg helt op til 100 fods højde⁶⁰.

Ud fra denne beskrivelse må det betegnes som lidt af et mirakel, at kun to af besætningsmedlemmerne, Sgt. Baker og Sgt. Wood, blev dræbt⁶¹. Det tredje besætningsmedlem, Sgt. Harris, blev kun lettere såret. Han blev samlet op i havstokken af en dansk fiskekutter for derefter at blive taget i forvaring af tyskerne⁶².

Det tyske flakforsvar, der hermed fik sin første og eneste sejr under 2 Groups kampagne i foråret 41 på trods af store anstrengelser i retning af at dæmme op for disse angreb, oplevede angrebet 25. maj på en lidt anden måde, som kan tilføje yderligere detaljer. De tre britiske fly kom ind fra havet fra sydvest og overfløj Aggertangen. Nord for Batteri Agger, i nærheden af høfde 78, gik maskinerne ind på en stik sydlig kurs og beskød med maskingeværer Batteri Agger, idet de fløj lavt henover. Først da blev tyskerne klar over de britiske maskiners tilstedeværelse og fik batteriet alarmeret. Et af 2 cm maskingeværene i det lette flak afgav 60 skud mod det midterste fly, der fløj i ca. 50 m højde og i en afstand af ca. 250 m. Efter 12-15 skud så flakmandskabet, at der slog røg ud fra maskinen. Det andet maskingevær var på grund af funktionsfejl ikke straks trådt i funktion. Funktionsfejlen blev dog rettet, og det afgav 19 skud mod en anden maskine uden resultat.

Den brændende maskine drejede øst for Thyborøn mod sydvest, og blev herefter beskudt fra selve Thyborøn fra en luftmeldepost under infanteriet med maskingevær. Beskydningen gav resultat, hvorpå maskinen kastede sine bomber i Thyborøn havn i nærheden af Wal 11. Efter bombenedkastningen fløj det nu stærkt brændende fly mod sydvest, hvor det styrtede ned ca. 30 m ude i havstokken ved Høfde 49⁶³. Meget kunne således tyde på, at Woods fly allerede var ramt, da det kastede bomberne mod Wal 11. Et hovedskud mod Woods enten under eller umiddelbart efter angrebet afgjorde dog kampen.

Angrebet fra de tre Blenheims medførte kun lettere skade på Wal 11. Meads bombe mod masten medførte småskader i form af bombesplinter⁶⁴. Som sædvanlig, fristes man til at sige, forårsagede de udetonerede bomber

---

60. Air 27/243. 18. Sqdn. ORB, 25. maj 1941. Air 28/386. Oulton ORB, 25. maj 1941.

61. Bjørnvad A. 1978, p. 117.

62. Adm. Dän. Vest 22/263A, 25. maj 1941.

63. Ibid. + Adm. Dän. 18/249, 25. maj 1941.

64. Adm. Dän. Vest 22/263A, 25. maj 1941.

størst »skade«. Syv af disse i havnen bevirkede, at Thyborøn havn holdtes lukket indtil 1. juni⁶⁵.

De tre øvrige fly fra 18. Sqdn., som patruljerede ud for Holmslands Klit længere sydpå, fandt ingen skibsmål og landede uden at have kastet bomber i Oulton kl. 10.48⁶⁶.

Aftrapning

Som nævnt var denne patrulje den sidste 2 Group foretog i Beat 5. I de retrospektive statistikker afsluttes statistikken over aktiviteten i Beat F/12/5 netop med 25. maj. Intet andet materiale, tysk som dansk, tyder heller på, at der blev foretaget yderligere sweeps her. Den bratte stigning fra først i april, som først og fremmest fandt udtryk i fringe angrebene, kan som nævnt tilskrives kampene på Balkan.

Fringe operationerne var både generelt, men måske især for Danmarks vedkommende et taktisk fif, som skulle lokke eller tvinge tyskerne til at sprede jagerstyrken.

Netop derfor ses en helt klar sammenhæng mellem evakueringen af de sidste britiske tropper fra det græske fastland (ikke Kreta) omkring 28.-29. april og standsningen af fringe operationerne i Beat 5. Med denne evakuering var der ikke det samme grundlag for disse operationer.

Som det er fremgået, figurerede ingen fringe mål på listen fra 14. maj 1941. Som det også er fremgået, fortsatte 2 Group i et vist omfang med patruljere i Beat 5 med henblik på *skibsmål* indtil 25. maj. Udbyttet med hensyn til sænkede skibe og i det hele taget antallet af antrufne skibe i Beat F/5 i marts og april har vel heller ikke ligefrem kunnet retfærdiggøre en intensiveret indsats her i maj måned – en måned som ellers generelt set betegnede en *optrapning* af Anti Skibs Kampagnen. Kun 5 fly havde haft held til at angribe skibsmål i Beat F/5 i marts/april, og kun ét skib ansås for definitivt sænket, og det endda en trawler⁶⁷. Denne statistik har næppe imponeret Director of Bombing Operations, til hvem den blev udarbejdet. Især ikke på baggrund af intensiteten i andre Beats. I Norge/Skagerak f.eks. der blev inddraget i kampagnen 12. april, fortæller de britiske statistikker, at der indtil 1. juli blev sænket 12 skibe på 192 flyvninger⁶⁸.

65. Adm. Dän. 18/249, 25. maj 1941.

66. Air 28/386. Oulton ORB, 25. maj 1941.

67. Air 20/4057. Statistik over Danmark.

68. Air 20/4057. Statistik over Norge/Skagerak.

Med det ene resultat i maj var det samlede udbytte i Beat F/5 2 skibe, begge trawlere, på 70 flyvninger⁶⁹.

Med så få mål i Beat 5 kunne briterne ikke forvente at sænke megen tonnage her – ej heller forvente at tyskerne ville yde denne lille tonnage den beskyttelse i form af jagere, som briterne håbede på som en sidegevinst. Der er derfor gode forklaringer på, at 2 Group med dens meget begrænsede ressourcer måtte foretage en prioritering og sætte aktivitetsniveauet ned i maj måned for helt at stoppe aktiviteterne i Beat 5 25. maj. 2 Group rådede kun over 9 sqdns., som fra 12. april skulle husere i et område, der strakte sig helt fra Norge til Bordeaux. Da samtidig samtlige stationer under 2 Group 2. juni fik ordre om fra tid til anden at angribe fringe mål i selve Tyskland – mål som var af virkelig militær betydning – krævede det ganske sikkert en yderligere prioritering⁷⁰.

Det er nok et spørgsmål, om ikke det var et fejlgreb af Stevenson overhovedet at satse på Beat F. Da han var i Admiralitetet 10. marts for at finde de bedste jagtmarker, var resultatet bl.a. området ud for Horns Rev (stik ud for Blåvands Huk). Dette område blev altså Beat F.

Oplysningerne om skibsbevægelserne i dette område hvilede på rapporter for januar/februar 1941, d.v.s. måneder hvor de indre danske farvande dette år var totalt lukket af is. Netop sidst i marts, hvor kampagnen virkelig begyndte, var de indre danske farvande igen farbare for skibstrafik. Dette betød, at den skibstrafik, som briterne ønskede at ramme, nemlig de tyske malmtransporter nordfra, sejlede ned gennem de indre danske farvande. Stevenson har altså i Admiralitetet fået et fortegnet billede af skibstrafikken ned langs den danske vestkyst. Briterne havde de første par år vanskeligt ved at forstå tyskernes ønske om at benytte de indre danske farvande fremfor Nordsøen. CC havde endvidere angrebet en del skibe udfør Horns Rev i januar/februar 1941. Dette sammenholdt med den manglende britiske forståelse for den tyske prioritering af den indre rute sydpå må have været årsagen til, at Admiralitetet og Stevenson satsede på Beat F.

Den tyske reaktion

Før det kort skal skitseres, hvilken effekt 2 Groups kampagne generelt havde, hvordan den udviklede sig, og hvordan Slaget om Atlanten udvik-

---

69. Air 20/4057. Statistik over Danmark.

70. Bowyer M. J. F. 1979, p. 149.

lede sig, skal det undersøges, som er nok så spændende i denne sammenhæng, nemlig hvilken isoleret effekt kampagnen havde i Beat F/12/5. Angrebene i april 1941 var sammen med angrebene på Ålborg i april 1940 den mest intense serie angreb, Danmark havde været udsat for. Selv om angrebene af briterne betragtedes som værende af militær karakter, kan det ikke bortforklares, at bomberne hovedsagelig ramte civile danske mål.

Angrebene gav direkte anledning til, at luftværnet forhøjede beredskabet inden for observationstjenesten ved Vestkysten, samt at der blev foretaget en række skærpede inspektioner af luftværnsforanstaltninger i hele Vestjylland. Endvidere var det også et direkte resultat af angrebene i april 1941, at Finansudvalget 22. juni 1941 gav endelig bevilling til oprettelsen af de første 4½ sluknings- og sanitetskolonner under Statens Civile Luftværn, det såkaldte CBU korps⁷¹.

Især angrebet på Skjern Svineslagteri vakte bekymring i Danmark. Da man ikke kunne se bort fra muligheden af, at dette var indledningen til en ny kurs fra britisk side i retning af at ramme den danske levnedsmiddelseksport til Tyskland, foranledigede luftværnet gennem aftaler med De Samvirkende Andelsslagteriers Fælleskontor på delvis frivillig basis fabriksluftværnsforanstaltninger gennemført på samtlige landets slagterier. Nogle måneder senere gennemførtes efter aftale med De Danske Mejeri-foreningers Fælleskontor tilsvarende foranstaltninger på samtlige større mejerier⁷².

Denne frygt for britiske angreb på den danske levnedsmiddelindustri var fuldstændig ubegrundet. Som det er påvist, var angrebet på Skjern Svineslagteri et udpræget »free lance« angreb, hvor besætningen end ikke vidste, hvad den angreb. Angrebet på Skjern Svineslagteri lå helt klart uden for rammerne af legitime angreb på besatte lande – rammer som dog ofte *ikke* blev respekteret på det operationelle niveau. Som tidligere fastslået skal resultaterne af angrebene ikke vurderes på grundlag af de fysiske ødelæggelser, de forårsagede – disse var sekundære for briterne. Resultaterne skal derimod måles ud fra tyskernes reaktion på angrebene i form af defensive foranstaltninger – primært »standing fighter patrols«, men også i form af almindelig bekymring, forvirring og omgruppering. Midlet til at bibringe forvirring og irritation var selve Beat taktikken. Derfor skal denne taktiks grad af succes naturligvis også tages i betragtning, når man vurderer det samlede resultat af kampagnen i Beat F/12/5.

Hvad angår det sidste, viste Beat taktikken sig særdeles effektiv i Dan-

71. SCL I-III, I p. 29-30. Eriksen V. 1981, p. 5.

72. SCL I-III, I p. 30.

mark. Det lykkedes nærmest i utrolig grad at udmanøvrere det tyske varslingsystem og luftforsvar. 2 Group mistede ikke ét fly under de deciderede fringe angreb, og kun ved enkelte lejligheder nåede det tyske flakforsvar, der ellers blev flyttet ivrigt rundt, at træde i funktion. Jagerne, der faktisk *blev* flyttet til Danmark, nåede aldrig at få kontakt med de britiske maskiner, der, deres store begrænsninger til trods, faktisk opnåede det »Free Bombing Area«, som var en betingelse for, at Beat taktikken kunne fungere. Med hensyn til den almindelige bekymrede effekt opnåedes den i rigt mål – i så rigt mål, at briterne næppe gjorde sig nogen forestilling herom.

Det, der helt konkret satte tyskerne grå hår i hovedet, var angrebene på jernbanelinier i Vestjylland. Ved at angribe disse pirkede briterne op i en myretue. Tyskerne anså entydigt disse angreb som et britisk forsøg på at genere jernbaneforbindelsen mellem Esbjerg og Hanstholm, hvor tyskerne netop var i gang med den hektiske slutfase af Hanstholm II kystbatteri⁷³.

Briterne interesserede sig dog ikke på dette tidspunkt for Hanstholm fæstningen. Dette kan konstateres via de britiske recognosceringsflyvninger, som var et godt udtryk for briternes interesser. Uden at forklejne den danske efterretningstjenestes arbejde blev der altid iværksat fotorecognosceringsflyvninger mod objekter, som interesserede briterne for at få et dækkende efterretningsbillede. Ved en gennemgang af disse flyvninger kan det konstateres, at også i foråret 1941 var det de gængse objekter og områder, som briterne recognoscerede over. Det drejede sig primært om Frederikshavn og Ålborg, hvor især skibskoncentrationer havde interesse, ligesom Ålborg med sine tre luftbaser altid var genstand for interesse. Sekundært var det København, hvor interessen især samlede sig om havnen og Kastrup flyveplads. Især i juli 1941 var krydseren Nürnbergs tilstedeværelse i København genstand for adskillige flyvninger.

Først i maj 1942 begyndte briterne at interessere sig for Hanstholm. 17. maj iværksattes en »highest priority recce.« af Hanstholm⁷⁴, og først i juni 1942 kunne briterne ud fra deres recognosceringer fastslå, at det første supertunge 4 kanoners kystbatteri var observeret⁷⁵.

Eftersom dette ligger et helt år efter den faktiske indsats af dette supertunge 38 cm batteri⁷⁶, kunne meget tyde på, at der ikke på alle områder på

---

73. Adm. Dän. 18/249. Memo af Mewis, 28. april 1941.

74. Air 15/223. 17. maj 1942.

75. Air 15/269. Weekly Intelligence Reports, nov. 41-maj 43.

76. Hendriksen K. 1983. p. 804.

dette tidspunkt af krigen var den store sammenkobling af det efterretningsmateriale, som SOE via den danske efterretningstjeneste rådede over, og det materiale, som RAF rådede over. Mest fortæller det måske om den manglende britiske interesse for disse objekter på dette tidspunkt af krigen. Dette gælder ikke blot Hanstholm, men også de tyske kystinstallationer generelt. Som eksempel kan fremdrages Blåvand Radio. Den blev fotograferet første gang under angrebet 7. april. Ud fra dette billede kunne ikke angives en eksakt »pin point« for denne »beacon station«, som var det britiske kodeord for pejle/radio stationer af denne type. Interessen var dog ikke større, end at der først 6. januar 1942 blev foretaget en decideret recognosceringsflyvning på Blåvands Huk med henblik på en eksakt lokalisering⁷⁷.

Selv efter at det tunge skyts var konstateret i Hanstholm i 1942, var den ikke genstand for nogen særlig opmærksomhed. Det var fremdeles havne og flyvepladser, som havde briternes bevågenhed. Tyskerne derimod var stærkt optaget af denne gigantfæstning. Den var blot en af Førerens mange kongs- eller tvangstanker. Det var Hitler meget om at gøre at opbygge denne gigantiske vestvold, som ud over naturligvis militære funktioner også havde propagandistiske/ideologiske undertoner. Hanstholmfæstningen helt specifikt var Hitlers personlige opfindelse. Under en samtale med Admiral Raeder 26. april 1940 blev tanken født. Raeder ønskede at lukke et hul i den tyske minespærring i Skagerak ved at opstille et 17 cm batteri i Hanstholm og et 21 cm batteri i Kristianssand. Hitler var dog af den opfattelse, at intet mindre end 38 cm batterier kunne gøre det⁷⁸.

Konklusionen på det hele er, at tyskernes *egen* høje prioritering af Hanstholm fæstningen automatisk blev projiceret over på briternes hensigter med angrebene på de vestjyske jernbaner.

Tyskernes opfattelse af de britiske angreb antog nærmest paranoide træk. Allerede ved det andet angreb på jernbanenettet 8. april så tyskerne et mønster i det hele, og 10 april blev der som en direkte reaktion indsat 3 stk. let Luftwaffe flak til beskyttelse af Ringkøbing banegård. Endvidere blev der, også som en direkte reaktion, stationeret en staffel Messerschmidt 109ere i Grove for at imødegå de britiske angreb⁷⁹. Denne sidste disposition er interessant, eftersom der på den tid ikke fandtes Messerschmidt 109ere i Danmark overhovedet.

---

77. Air 14/2903. Detailed Interpretation Report, 10. april 1941.

Air 14/2903. Detailed Interpretation Report, 8. februar 1942.

78. Wagner G. 1972 p. 99-100.

79. Adm. Dän. 18/249. 10. april 1941.

Som anført observerede Blenheim maskinerne 7. april Messerschmidt 109ere ud for Blåvands Huk og Sild. I 2 Groups hovedkvarter så man naturligvis positivt på disse tyske jageres tilstedeværelse: »It is a little too early to judge, but on 8th of April standing patrols were observed between Cherbourg and the Pas De Calais, on the coast of Holland and the coast of Denmark. this indicates a spreading of the enemy fighter force and our ability to force him to standing patrols«⁸⁰.

De Messerschmidt 109ere, der her omtales, var dog, som nævnt, ikke stationeret i Danmark. Jagerne ud for Danmarks kyst har været fra enten Jagdgeschwader (JG) 1 eller JG 54, som var stationeret i Nordtyskland, og som havde til opgave at afpatruljere Den Tyske Bugt⁸¹.

På grund af den britiske aktivitet fra midt i marts ved den danske kyst har JG 1/JG 54 efter al sandsynlighed fået ordre til at udvide patruljeområdet til op langs den danske kyst. Denne antagelse bygger bl.a. på, at en Messerschmidt 109er fra JG 1 endda med selveste kommandøren for JG 1 landede på Rom flyveplads 8. april 1941⁸². Grunden til, at denne i sig selv inferiøre hændelse er blevet nedfældet i de tyske arkiver, er, at jageren blev beskadiget ved landingen. Hændelsen viser dog, at Rom og efter al sandsynlighed også Ålbrog og Esbjerg er blevet benyttet i en vis udstrækning af JG 1's jagerne til optankning etc., når de patruljerede langs den danske kyst. At de ikke var *stationeret* her, fremgår tydeligt af de tyske belægningsrapporter.

Antagelsen om at JG 1/JG 54 patruljerede langs den danske kyst underbygges yderligere af den britiske taktik ved angrebene 16. april, hvor operationsordren lød på at angribe fringe mål i Vestjylland. Briterne var eminente til at følge de tyske jageres bevægelser via radioaflytning og havde sandsynligvis fundet ud af, at JG 1/JG 54 skulle dække både det nordtyske og danske kystområde. Derfor blev der lagt en taktik 16. april, som skulle overbevise tyskerne om, at dette ikke kunne lade sig gøre – at det krævede flere jagerne bl.a. i Danmark. Af operationsordren fra 2 Group til Watton fremgår det, at angrebene i Beat 5 16. april skulle koordineres nøje med et angreb fra Wattisham mod Helgoland by. Station Commanders skulle koordinere angrebene således, at flyene fra Watton skulle ankomme til startlinien for Beat 5, nøjagtig 15 minutter efter angrebet på Helgoland satte ind⁸³. Denne koordination kan kun ses som udtryk

80. Air 20/4057. Ops. under BC Directif – The Attack of Shipping, 8. april 1941.

81. Direrich W. 1976, p. 36. Militærark. Freiburg. Luftwaffeark. R/III/3.

82. Luftwaffeark. pk. 47/563. Skrivelse B. Nr. 1191/41 fra JG 1 til 4/ZG 76 på Ålborg Øst.

83. Air 25/32. Ops. ordre fra 2 Group HQ til Watton og Wattisham, 15. april 1941.

for, at briterne ønskede at trække de tyske jagere til Helgoland området, hvorefter angrebene i Beat 5 kunne sættes ind.

Som nævnt havde tyskerne dog allerede 10. april stationeret en staffel Messerschmidt 109ere i Grove, den såkaldte Einsatzstaffel Grove, dannet af Jagdfliegerschule Stolp-Reitz med Hauptmann Seegert som chef. Sidst i april efter flere angreb udmøntedes chefen for den tyske marine i Danmark Mewis' bekymring i et memorandum, som viser, at han var overbevist om, at briterne planlagde et decideret luftangreb på selve Hanstholm fæstningen. Et sådant angreb var blevet annonceret af den danske sortsender »vermutlich in Südostengland«⁸⁴. Sortsenderen opfordrede derfor de danske arbejdere til at forlade fæstningsarbejdet. Mewis på sin side tog propagandaen alvorligt og opfordrede til, at luftforsvaret omkring Hanstholm blev styrket, og han anså det for tvingende nødvendigt at et 10.5 cm batteri blev opstillet til forstærkning af det ene 4.7 cm batteri og enkelte 2 cm maskingeværer, som på dette tidspunkt varetog luftforsvaret af Hanstholm II byggeriet. Dette 10.5 cm batteri skulle ikke blot ses som en forstærkning af luftforsvaret, men også som en forstærkning af kystforsvaret – en forstærkning, som kunne slå eventuelle britiske landgangsforsøg tilbage.

Ud over den rent militære effekt af et luftangreb på Hanstholm sætter Mewis trumf på ved at pege på det stemningsomslag, et bombardement kunne medføre i den danske befolkning. »Gerade diese Batterie wird mit Recht einer der Hauptpfeiler unserer Abwehrfront an der skandinavischen Flankenstellung bewertet und bedarf daher besonderen Schutzes gegen Angriffe«. Mewis konkluderede, at ud over et stærkt flakforsvar måtte der også »bei entsprechender Wetterlage ständiger Jagdschutz eingesetzt werden«.

Endvidere anså han det for nødvendigt, at banelinien til Hanstholm, som var forsyningsnerven, blev yderligere beskyttet med flak. Især omkring Oddesundbroen, idet denne »Engpass, der einzigen leistungsfähigen Verbindungsbahn vom Reich nach der Nordspitze Jütlands darstellt«⁸⁵.

Netop bekymringen for Oddesundbroen (se nøglekortet s. 11) kommer til udtryk efter angrebet 16. april på banelinien ved Hvidbjerg. Det notes sirligt, at denne lokalitet »kun« ligger ca. 8 km fra Oddesundbroen⁸⁶.

---

84. Der har været tale om »Radio Denmark«, som i tidsrummet 16. februar til 27. april 1941 udsendte 432 programmer. Radioen var styret af *Political Warfare Executive*. Howe E. 1982, p. 267.

85. Adm. Dän. 18/249. Memo. af Mewis, 28. april 1941.

86. Adm. Dän. 18/249, 16. april 1941.

5. maj foretog Flugabwehrkommando Dänemark en omorganisation af flakket, udtrykkeligt på grundlag af Mewis' ønsker: Ved Thyborøn blev der opstillet 1 Zug (1 Zug = 4 stk. skyts) flak, sandsynligvis som en reaktion på angrebene mod Wal 11. Ved Oddesundbroen blev der opstillet 2 Züge flak. Ved Ringkøbing station opstilledes 1 Zug. Ved Heager viadukten, som hidtil havde været helt ubeskyttet, blev der ligeledes opstillet 1 Zug. Endelig blev selve Ringkøbing banegård yderligere forstærket med 1 Zug⁸⁷.

Flakomorganisationen følger således tydeligt dels tyngdepunkterne for de britiske angreb dels for de tyske bekymringer. Udviklingen skulle dog vise, at disse foranstaltninger stort set kom for sent til at få nogen indflydelse.

Nok så vigtigt fra et britisk synspunkt var det, at tyskerne ud over Einsatzstaffel Grove stationerede Messerschmidt 109ere i Esbjerg. Det kan konstateres, at 1 Staffel JG 52 Stabskompagnie i maj 1941 var stationeret på Esbjerg flyveplads⁸⁸. Det kan dog ikke på det foreliggende kilde-materiale præcist fastslås, hvornår denne staffel blev overført til Esbjerg. Sandsynligvis skete det dog sidst i april. Midt i maj fik Mewis afslag på den første og vel nok højest prioriterede del af sin forespørgsel, nemlig ønsket om et stærkere luftforsvar af selve Hanstholm fæstningen. Afslaget var dog i lige så høj grad udtryk for tysk afmagt som for manglende vilje. Opstillingen af 10.5 cm flak blev afslået med den begrundelse, at der var stærk mangel på svært flak. I øvrigt mente man, at 4 × 7.5 cm måtte være tilstrækkeligt til at beskytte mod luftangreb. Med hensyn til en direkte jagerbeskyttelse blev dette principielt tiltrådt, men der blev gjort opmærksom på, at de nærmeste flyvepladser Rom og Ålborg lå henholdsvis 65 og 85 km borte. Derfor ville en »Aufstellung von Jägern zum direkten Schutz der Fernkampfbatterie nicht möglich sein«.

Heri kunne Mewis ikke være uenig og præciserede i øvrigt, at hans anmodning om jagerbeskyttelse ikke skulle forstås derhen, at han ønskede *startklare* jagere på disse flyvepladser. Det, han ønskede, var en »Jägerglocke«, altså en jagerparaply over Hanstholm, som kunne virke præventivt mod britiske luftangreb. Dette ville efter hans mening være den eneste effektive beskyttelse, eftersom »Dete Gerätet«, Freyaradaren, i Hanstholm sjældent kunne opfange de britiske fly tidligt nok på grund af

---

87. Ibid. 5. maj 1941.

88. Adm. Dän. 18/249. Kort over Esbjerg flyveplads i maj 41 viser, at denne staffel var stationeret her. Endvidere refereres til denne staffel i Adm. Dän. Vest 22/263A, 27. maj 1941.

deres ringe flyvehøjde. Derfor ville jagere fra Rom og Ålborg, selv om de holdt startklare, først kunne være fremme 10-12 minutter efter, at de fjendtlige fly blev observeret. Så ville de under alle omstændigheder ikke kunne forhindre angreb⁸⁹.

Mewis' udredninger viser i en nøddeskal, at den britiske beat taktik virkede i Danmark: briterne opnåede det ønskede Free Bombing Area og den bekymring, noget sådant måtte vække hos tyskerne. Det Mewis foreslog som det eneste effektive våben, jagerparaplyen, var i virkeligheden opfyldelsen af de hedeste britiske ønsker.

Den udmanøvrering af det tyske luftforsvar i Danmark, som Mewis skitserer, var ganske typisk for kampagnen i Beat F/12/5. Som det er fremgået, fik de tyske jagere i Danmark ikke én eneste sejr, selv om det kan konstateres, at de ved flere lejligheder forsøgte at nå op til Blenheim flyene. Undertiden var overraskelsesmomentet så kraftigt, at den tyske luftmeldetjeneste end ikke nåede at opfatte noget som helst, før Blenheim maskinerne havde kastet bomberne og var over alle bjerge. Det tyske flak nåede også sjældent at operere effektivt ved disse dagangreb. Dette står i grel kontrast til det tyske flaks ammunitionsforbrug ved de britiske nat-overflyvninger.

Tyskerne fortsatte dog med at rokere rundt på flakket i et forsøg på at effektivisere forsvaret. Således forstærkedes flakforsvaret af Thyborøn yderligere efter angrebet på Wal 11 25. maj. Flugabwehrkommando Dänemark sørgede for opstilling af en 2 cm Zug på landtangen ved Thyborøn, ligesom ildledningen blev forbedret ved overførsel af udstyr fra Rom flyveplads⁹⁰.

Denne sidste disposition fører frem til den tyske reaktion på angrebet på Rom flyveplads 7. april. Til stor undren for de danske arbejdere på Rom flyveplads var der på angrebstidspunktet overhovedet ikke noget flakforsvar af pladsen⁹¹. Hvis man sammenholder den nævnte overførsel af ildledningsudstyr til Thyborøn med en anden disposition 25. maj, nemlig overførsel af en Zug 3.7 cm flak fra Rom til Grove, kan det kun tolkes derhen, at tyskerne på et eller andet tidspunkt efter angrebet på Rom har fået overført et flakforsvar hertil⁹². Da angrebet ikke blev fulgt op, ja, så fjernedes flakket igen, eller, hvad er mere sandsynligt, blev ombyttet med noget andet og mindre slagkraftigt.

---

89. Adm. Dän. 18/249. Memo. af Mewis, »Luftverteidigung«, udateret.

90. Adm. Dän. 18/249, 25. maj 1941.

91. Beretning fra Lemvig Lokalkarkiv, afgivet 1982.

92. Adm. Dän. 18/249, 25. maj 1941.

Det er således påvist, at briterne *isoleret* i Beat F/12/5 opnåede den ønskede effekt. Det tyske luftforsvar blev udmanøvreret på en sådan måde, og sådanne mål ramt, at det bevirkede en generel bekymring hos tyskerne, som således bed på den britiske madding. Bekymringen gav sig konkret udslag i overførsel af Messerschmidt 109ere og omgruppering af flakforsvaret. Endvidere viste den britiske Beat taktik sig *isoleret* særdeles effektiv. Dette afspejler sig i en så lav tabsprocent som 1.5% for 70 flyvninger i Beat F/12/5 fra 18. marts til 25. maj 1941⁹³.

Set i et lidt større perspektiv må man dog nok erkende, at denne isolerede succes ingen indflydelse fik på hverken Tysklands offensiv på Balkan eller på Slaget om Atlanten. Som nævnt måtte Storbritannien give op på Balkan sidst i april, og Slaget om Atlanten rasede videre og kulminerede først efter, at operationerne i Beat 5 var ophørt. Denne gigantiske kraftprøve blev ikke afgjort ved at sænke et par trawlere ud for Vestjyllands kyst.

Konklusion

2 Groups tabsprocent i Beat F/12/5 var absolut atypisk. Ud for Frankrigs og Hollands kyster, hvor den tyske skibstrafik var langt mere intensiv og af vigtigere karakter end i Beat 5, blev tabene større og større op gennem april, maj og juni. Tyskerne blev efterhånden bekendte med 2 Groups taktik, og de tyske konvojer gik langt ind under kysten under kraftig jager- og flakskibeseskortering, ligesom handelsskibene selv blev spækket med flak. Der var således eksemplarer på, at et enkelt tankskib blev eskorteret af ikke mindre end 8 flakskibe⁹⁴. Disse drastiske tyske modforanstaltninger må i sig selv betegnes som en succes for 2 Group, men den var dyrt købt. Især flakskibene viste sig meget effektive over for Blenheim maskinerne⁹⁵.

Som det også er fremgået af de enkelte skibsangreb i Beat 5, angreb Blenheim flyene fra ekstrem lav højde efter udtrykkelig ordre. Ofte kom maskinerne ikke ud af de ekstreme dyk, men gik direkte i havet efter at være gået igennem en morderisk spærreild af flak. Ikke sjældent hændte det, at en Blenheim havde angrebet i så lav højde, at den vendte tilbage til basen med bøjede propeller efter at have været i kontakt med havoverfla-

93. Air 20/4057. Statistik over Danmark, 18. marts – 25. maj 1941.

94. Richards D. 1953, I p. 354. Bowyer M. J. F. 1979, p. 146-47.

95. Air 20/4057. Note on Station Commanders Conference ..., 3. nov. 41.

den⁹⁶. Ofte kom skibsmaster i vejen, og resultatet var oftest en mistet besætning.

Mellem 1. april og 30. juni 1941 fløj 2 Group ca. 1000 flyvninger. 297 maskiner angreb skibe i dette tidsrum, og 36 af disse gik tabt⁹⁷. Dette tal, som svarer til 3 sqdns., må siges at være højt ud af en samlet styrke på en halv snes sqdns. 2 Group var en lille enhed, og derfor følte tabene meget store – så store, at de efterhånden begyndte at påvirke moralen⁹⁸.

Stevenson blev efterhånden upopulær og opnåede det lidet flatterende tilnavn »slagteren«. Når hans hårde holdning blev anfægtet af andre officerer i 2 Group, svarede han blot: »the P.M. wants it«⁹⁹.

Churchill der, som det også fremgår af Stevensons udtalelse, personligt havde givet startskuddet til 2 Groups Anti Shipping Kampagne, var dog ikke upåvirket af de store tab. Således besøgte han personligt 6. juni en af baserne under 2 Group, West Raynham, for at forklare, hvorfor tabene måtte accepteres, og forsøgte at opmuntre 2 Groups besætninger¹⁰⁰.

22. juni ændredes den strategiske situation radikalt med Tysklands invasion af Sovjet. denne strategiske ændring fik også indflydelse på 2 Groups anvendelse, ligesom den fik indflydelse på briternes luftoperationer mod Danmark på lidt længere sigt.

I en ny pep talk til 2 Group på Swanton Morley skulle den med Churchills ord være »spearhead the initial aid to the Russians«¹⁰¹.

30. juni blev 2 Group derfor beordret til at gøre alt, hvad der stod i dens magt med hensyn til at sprede Tysklands jagerstyrker, som nu var engageret på to fronter. 2 Group skulle forsøge at fastholde jagerstyrkerne i vest, og så vidt det var muligt tvinge tyskerne til at trække jagere fra øst til vest. Denne effekt skulle opnås primært ved at udføre såkaldte CIRCUS operationer, d.v.s. jagereskorterede togter mod pas De Calais området og Lille området, hvor briterne regnede med, at tyskerne var mest sensible over for angreb, og hvor der var et stort antal tyske jagerbaser. Principielt altså den samme anvendelse af 2 Group som under Slaget om England og som under kampene på Balkan. Anti Shipping og fringe angreb skulle fortsættes, men som en sekundær opgave¹⁰².

Denne omprioritering af opgaverne betød, at 2 Group med dens be-

---

96. Hastings M. 1982, p. 88.

97. Richards D. 1953, I p. 354.

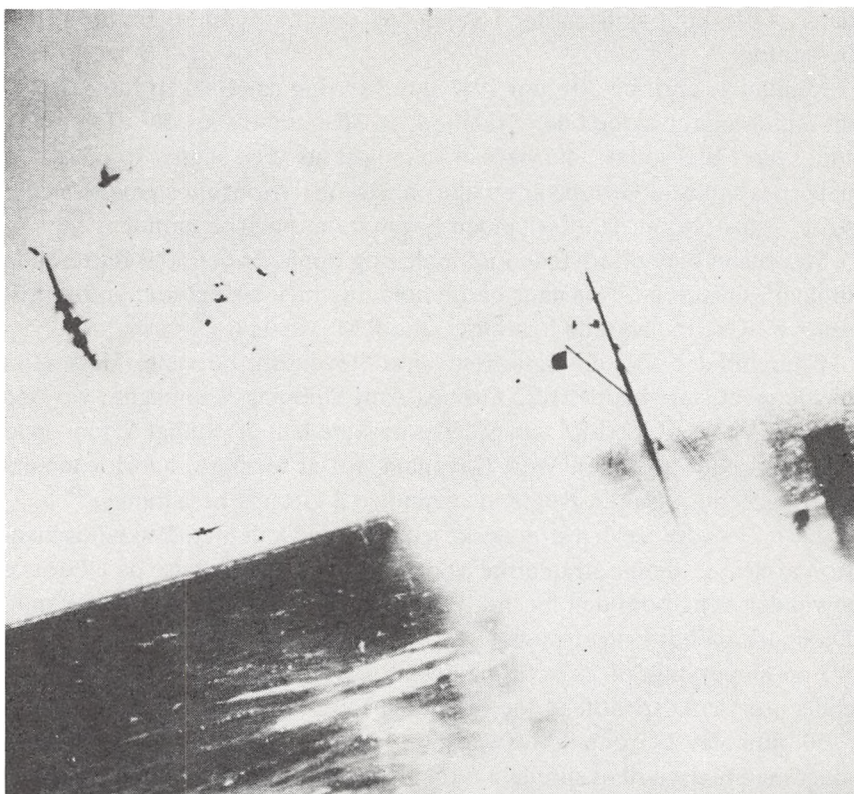
98. Bowyer M. J. F. 1979, p. 162.

99. Hastings M. 1982, p. 89-90.

100. Bowyer m. J. F. 1979, p. 150.

101. Ibid. p. 153.

102. Air 20/4057. Note on the Station Commanders Conference ... 3. nov. 1941.

En Blenheim på Anti Shipping angriber så lavt, at den får styrbords vinge revet over ved sammenstød med masten. Air 14/3669.

skedne styrke ikke kunne opfylde Anti Shipping kampagnen tilfredsstillende over det kæmpestore område fra Norge til Frankrig. Dette samt den kendsgerning, at det tyske blokadepres begyndte at lette i juli 1941, så CC kunne frigøre nogle af sine ressourcer ved nordvestindsejlingen fra Atlanten, betød, at det 18. juli blev bestemt, at CC skulle overtage Anti Shipping i Nordsøen til Wilhelmshafen¹⁰³. Denne beslutning fik øjeblikkelig virkning for Danmarks vedkommende.

Også i Kanalen begyndte CC at operere mod tysk skibsfart sammen med 2 Group¹⁰⁴. I august 1941 gik 23 af 77 Blenheims, som angreb skibe i

103. Air 15/776. Division by Area of Responsibility for Attacks on Shipping. Retrospektiv memo., udateret.

104. Bowyer M. J. F. 1979. P. 146. 152, 154, 159, 161.

Kanalen, tabt. Sådanne tab blev ganske enkelt uacceptable, også for Churchill, der 29. august personligt greb ind og meddelte Chief of Air Staff, at 2 Group ikke måtte presses så hårdt mere. Dagen efter reduceredes 2 Groups operationer ved et direktiv, som angav de store tab som baggrunden for dette skridt¹⁰⁵.

Der var dog også en anden vægtig faktor bag reduktionen af 2 Groups operationer – en faktor som ikke understreges tilstrækkeligt i den britiske litteratur, som generelt tager 2 Groups Anti Shipping Kampagne og motiverne bag den for bogstaveligt. De britiske stabe havde nu konstateret, at disse dagangreb »was unlikely further to affect the strategical deployment of the enemy short range fighter force«¹⁰⁶.

Også overførslen af fly til Malta, hvor de skulle angribe skibsfart mellem Italien og Libyen bevirkede, at 2 Group blev beordret til at nedsætte aktiviteten i Kanalen. Denne nedsatte aktivitet bevirkede, at 2 Group i september 1941 »kun« led halvt så store tab som i de foregående måneder¹⁰⁷.

I november ophørte 2 Groups Anti Shipping totalt, efter at man var kommet til den konklusion, at operationerne var »uøkonomiske«. Opgaven skulle nu overlades totalt til CC, og 2 Group skulle indtil foråret 1942, hvor man regnede med, at det nye Mosquito fly kunne blive rygraden, nøjagtig som efter de svære tab i sensommeren 1940 nu primært operere om natten. Endvidere skulle, som nævnt, en stor del af styrken operere under C-in-C Middle East¹⁰⁸.

Hvad fik så 2 Group ud af de kostbare anstrengelser? Der er i de britiske akter ingen præcise tal på, i hvor høj grad operationerne forårsagede en spredning af den tyske jagerstyrke – blot at dette skete indtil august 1941, hvor man, som nævnt, ikke kunne påregne yderligere spredning af den tyske jagerstyrke. Derimod kalkuleredes med præcise resultater med hensyn til tyske skibstab – beregninger, der dog lå langt over de faktiske tab. En »Air Ministry Shipping Assesment Committee« an slog i september 1941, at 101 skibe svarende til 328000 tons var blevet sænket eller svært beskadiget, og andre 70 skibe lettere beskadiget. Mere troværdige er tallene fra de tyske arkiver, som opregner 29 skibe af første kate-

---

105. Air 20/4057. Note on Station Commanders Conference ... 3. nov. 41.

106. Ibid.

107. Ibid.

108. Air 20/4057. Brev fra AOC-in-C BC til Air Ministry, dateret nov. 41. Air 20/4057. Brev fra Chief of Air Staff til ?, ikke dateret, men refererer til foregående brev.

gori svarende til 29836 tons og 21 af anden kategori svarende til 43715 tons¹⁰⁹.

En senere opgørelse mod slutningen af 2 Groups kampagne – en opgørelse af Anti Shipping Assessment Committee, som åbenbart ikke har fundet vej til den britiske litteratur, taler om 107 sænkede eller alvorligt beskadigede skibe svarende til 355000 tons¹¹⁰.

Selv om der således tydeligt var tale om en nedsat effektivitet/intensitet i kampagnen fra september til november 1941 og selv om de britiske tal var stærkt overvurderet, viser en af storadmiral Raeders situationsrapporter til Hitler i Ulveskansen 13. november 1941, at kampagnen ramte Tyskland hårdt. Raeder fremførte over for Hitler, at »fjendens luftoverlegenhed i vestrummet truede den tyske søtransportsituation og var en stigende trussel mod de alt for svage søstridskræfter, som skulle beskytte skibstrafikken. Der blev trukket alt for hårde veksler på både mandskab og materiel, og grænsen for, hvad mandskabet fysisk som psykisk kunne bære, var ved at være nået«. Raeder sluttede sin rapport med indtrængende at bede om mere jagerstøtte, men af referatet fremgår, af Luftwaffe ikke mente sig i stand til at imødekomme dette ønske¹¹¹. Noget kunne altså tyde på, at den britiske antagelse om ikke mere at kunne påvirke tyskernes anvendelse af Messerschmidt 109eren var rigtig.

De samlede britiske anstrengelser for at gøre sig fri af det tyske blokadegreb havde som nævnt bevirket, at presset begyndte at lette i juli. Allerede i maj 1941 var de britiske skibstab faldet til lidt under 500000 tons mod aprils 644000 tons. I juni var tallet for stadig nedadgående, og i juli og august faldt tallene til ca. 125000 tons pr. måned¹¹². Den akutte krise var dermed overstået i denne omgang.

---

109. Bowyer M. J. F. 1979, p. 163.

110. Air 20/4057. Note on Station Commanders Conference ... 3. nov. 1941.

111. Wagner G. 1972, p. 305.

112. Richards D. 1953, I p. 223-24.

Litteraturliste

- Bjørnvad, Anders*: Faldne allierede flyvere 1939-45. Odense 1978.
- Bowyer, Michael J. F.*: 2 Group RAF. A complete history, 1936-45. London 1974 Paperback-udg. 1979.
- Butler, J. R. M.*: Grand Strategy. History of the Second World War. UK military series, Vol. 1-4. London, 1957-73.
- Dierich, Wolfgang*: Die Verbände der Luftwaffe 1935-45. Stuttgart, 1976.
- Eriksen, V. (red.)*: Midtjyske CF-kolonne gennem 40 år. 1941 – 1. sept. 1981. Århus, 1981.
- Hastings, Max*: Bomber Command. 2. ed. London, 1982.
- Hendriksen, Knud*: Våben i klitterne. Noter om det tyske invasionsforsvar i Danmark 1940-45. Det Kongelige Garnisonsbibliotek, 1983.
- Rasmussen, Hjort A.*: Det er nødvendigt at sejle. Nordsøfiskeri under 2. Verdenskrig. Esbjerg, 1980.
- Howe, Ellic*: The black game: British subversive operations against the Germans during the Second World War. London, 1982.
- Mallory, Keith*: Walls of War. A history of military architecture in North West Europe 1900-45. London, 1979.
- Munck, Ebbe*: Døren til den frie verden. København, 1967.
- Richards, Denis*: Royal Air Force, 1939-45. Bind 1-3. London, 1953-54.
- Tortzen, Chr.*: Søfolk og skibe 1939-45. Bind 1-3. København, 1981-83.
- »SCL I-III«: Statens Civile Luftværn, 1939-49. Bind 1-3. København, 1949.
- Wagner, Gerhard*: Lagevorträge des Oberbefehlshaber der Kriegsmarine 1939-45. München, 1972.

Finanslovsforkastelse i dansk parlamentarisme: Normer og konsekvenser

En historisk-politologisk debatanalyse 1894-1984

af Erik Rasmussen

Med udgangspunkt i debatten omkring finanslovsforkastelsen i december 1983 og på baggrund af analyser af partiernes adfærd ved den endelige afstemning om finanslovsforslagene siden forliget i 1894 belyser dr.phil. Erik Rasmussen, professor i statskundskab ved Aarhus Universitet 1959-84, normdannelsen omkring partiernes finanslovsadfærd, især de såkaldt ansvarlige partiers, og drøfter mulige konsekvenser af ændringer i denne adfærd.

1. Problemstillinger

Den 15. december 1983 skete der noget i dansk parlamentarisme meget usædvanligt: finanslovsforslaget blev forkastet ved den sluttelige afstemning under 3. behandling. Det var kun sket én gang før, nemlig den 21. marts 1929. Dengang var udfaldet kommet meget uventet for det overvejende flertal af de folketingsmedlemmer der var mødt frem i salen kl. 13, for slet ikke at tale om offentligheden. I 1983 derimod havde alle fra tingets møde begyndte kl. 9 været forberedt på hvad det vilde ende med – og det var igennem måneder og uger og de seneste dage blevet mere og mere forudseeligt – og debatten var længe før afstemningen fandt sted ved 23-tiden blevet til en begyndelse på den valgkamp som måtte blive resultatet.

Alle havde altså – modsat i 1929 – haft tid til at tænke sig godt om. Det kan derfor ikke undre at debatten, uanset at mange andre valgkampsrelevante emner blev draget ind, hele tiden kredsede om det der var ved at ske, under teoretiske synsvinkler og ud fra strategiske og taktiske hensyn, og at denne debat fortsatte både under valgkampen og i tiden derefter.

På dette sted skal kun de helt basale teoretiske synspunkter trækkes op. Men først må der erindres om den parlamentariske situation. Regeringen

Schlüter var en mindretalsregering. Firkløverpartierne rådede kun over 66 mandater. Dertil kom 4 udbrydere fra Fremskridtspartiet, som kunde forventes ikke at ville volde den vanskeligheder. Den havde haft et så godt samarbejde med det Radikale Venstre (9 mandater) at det i væsentlige indenrigspolitiske anliggender kunde betragtes som en art støtteparti. Langt mere problematisk var forholdet til Fremskridtspartiet, selv om det havde deltaget i det efter en københavnsk restaurant opkaldte Rio Bravo forlig i oktober. Iberegnet Fremskridtspartiets 12 mandater var der et ikke-socialistisk flertal på 91 stemmer. Deroverfor stod Socialdemokratiet med 60 mandater, Socialistisk Folkeparti med 21 og Venstresocialisterne med 5. De to færøske repræsentanter havde tilsluttet sig Socialdemokratiet og Venstre og er medregnet i ovennævnte mandattal. De to grønlandere stod udenfor partierne men med tilknytning til Socialdemokratiet og SF; deres stillingtagen var, som tallene viser, uden betydning for flertalsdannelsen, og de erklærede begge (*FF 1983/84, 1. samling, fortryk, sp. 3857-58, 3949*) at de betragtede det der foregik som et internt dansk opgør, hvorfor de vilde afstå fra at stemme. Rent numerisk set kunde finanslovsforslaget vedtages hvis SF undlod at stemme. Men det for praktisk politik afgørende var hvorledes Fremskridtspartiet og Socialdemokratiet vilde forholde sig. Fremskridtspartiet foretrak firkløverregeringen for en socialdemokratisk, og det havde indgået Rio Bravo forliget. Men det forlangte større besparelser på finansloven, ca. 10 mia kr., og det følte sig dårligt behandlet ved at regeringen tydeligt foretrak at sikre sig de Radikales fremfor dets støtte. Det havde derfor tilkendegivet at det atter vilde stemme imod finanslovsforslaget. Endnu om formiddagen blev der forsøgt en kontakt mellem partiet og regeringen; men iflg. den radikale ordfører Jens Bilgrav-Nielsen (sp. 3825) var der enighed mellem hans parti og regeringen om at afvise Fremskridtspartiets ønske om nogle dages udsættelse til forhandling om yderligere besparelser. Endnu sent på aftenen var der fremskridtsfolk der ytrede sig i forsonlige vendinger. Men sluttelig stemte de alle imod, med undtagelse af H. C. Hansen, der var indtrådt efter at Mogens Glistrup var kendt uværdig til at være medlem af tinget; han stemte ja. Da Socialdemokratiet stemte imod blev finanslovsforslaget forkastet med 77 stemmer for og 93 imod, mens de to grønlandere hverken stemte for eller imod.

Socialdemokratiets ordfører Svend Auken motiverede partiets standpunkt (sp. 3739, 3742) med at regeringen havde bundet sin skæbne til de Radikale og Fremskridtspartiet uden at ønske at forhandle med Socialdemokratiet, men nu havde den ikke sit bagland i orden; derfor var afstemningen om finanslovsforslaget blevet en afstemning for eller imod regerin-

gen, som i 1929 da de Konservative ikke havde villet stemme for regeringen Madsen-Mygdals finanslovsforslag. Det samme blev af partiets leder Anker Jørgensen, med hans karakteristiske sprogbrug, udtrykt således (sp. 3778): »Vi stemmer imod, først og fremmest på grund af det parlamentariske grundlag der mangler, og som er noget helt ekstraordinært, og for det andet fordi statsministeren har været – jeg vil gerne sig det så pænt som muligt – en lille smule overlegen i behandlingen af Hendes Majestæts loyale opposition« (*Munterhed*).

Regeringspartierne og de Radikale fandt at Socialdemokratiet ved sin adfærd satte sig udenfor de ansvarlige partiers række. Med forkærlighed henviste man til hvad Mogens Camre som socialdemokratisk ordfører havde sagt året før da den parlamentariske situation var den samme (*FF 1982/83*, sp. 3625): »Vi skal i dag stemme om finanslovsforslaget for 1983, og jeg giver næppe anledning til megen undren ved straks at meddele at Socialdemokratiet vil stemme for forslaget. Det gør vi, ikke fordi vi synes det er nogen god finanslov der er kommet ud af gårsdagens afstemninger men fordi vi er et ansvarligt parti og landet skal have en finanslov«. Det var, sagde Venstres ordfører Anders Fogh Rasmussen (*FF 1983/84*, 1. samling, fortryk, sp. 3769-70), præcis den samme begrundelse som Venstre havde anvendt gennem årene, senest Bertel Haarder som dets ordfører i februar 1982; stillingen til ændringsforslagene (og dermed finanslovens indhold) var afgjort med afstemningen om disse, den sluttelige afstemning gjaldt om samfundet overhovedet skulde køre videre.

En nærmere analyse af disse udtalelser og de talrige andre der faldt under debatten, må vente. De havde, som udtalelser under folketingsdebatter næsten uden undtagelse har, et taktisk sigte, analytisk set altså et taktisk aspekt. Men de havde også et normativt aspekt med hensyn til hvad der er »korrekt« adfærd for »ansvarlige« partier, altså spørgsmålet om hvilke – om nogen – »parlamentariske normer« der gælder for sådanne partier, og som de derfor bør respektere som dragende grænser for deres taktiske spil, hvis de ønsker at bevare deres troværdighed. Det er det normative aspekt min analyse i første række tager sigte på.

Det ovenfor anførte er tilstrækkeligt til at der tentativt lader sig formulere to påstande om parlamentariske normer, som der under hele debatten blev appelleret til:

Den første påstand, den som regeringspartierne, ganske særligt Venstre, samt de Radikale argumenterede ud fra, kan formuleres således: *Et »ansvarligt« parti stemmer for finanslovsforslaget ved den endelige afstemning under 3. behandling, uanset om forslaget rummer meget som partiet har taget afstand fra, for uden en finanslov kan stat og samfund ikke føres*

videre, og det gør et sådant parti følgelig også når det er i opposition, uden at det derved pådrager sig noget ansvar for indholdet eller tager stilling til regeringen som sådan.

Denne »norm«, som Mogens Camre året før havde begrundet sit partis ja med, tog det ikke uden videre afstand fra i 1983. Svend Auken sagde nemlig (sp. 3741): »Når Socialdemokratiet principielt ønsker at stemme for finansloven er det selvfølgelig af den soleklare grund at den endelige vedtagelse af en finanslov bør hvile på et bredt flertal i Folketinget«. Som det ses var hans begrundelse for det principielle ønske dog en anden end Camres året før og end den ovenfor formulerede, og den tillod ham at fortsætte: »Men det er misbrug af denne ansvarlige holdning [underforstået: hos Socialdemokratiet] hvis man [dvs. regeringen] først sidder og forhandler alle hovedposterne på plads med et andet parti og derefter kommer til det parti der har været holdt udenfor forhandlingerne og vil have det til at træde i stedet for det parti man har talt med, fordi dette ikke længere vil vedstå gennemførelsen af det«.

Den anden påstand, den som Socialdemokratiet lagde til grund for sin argumentation, var således ikke en negering af den første men et kvalificerende tillæg, som kan formuleres sådan: *Når det viser sig at en regering som har søgt flertal til anden side, ikke har sit flertal i orden, kan et »ansvarligt« parti fælde den også ved en finanslovsafstemning.*

Det var hvad der var sket i 1929. Dog tilføjede Svend Auken at »til trods for det parlamentarisk uholdbare i at vi skulde redde regeringen i den situation« havde hans parti alligevel villet medvirke hvis regeringen havde været villig til »på nogle nøgleområder ... at gå ind i realistiske forhandlinger«, altså et standpunkt der ikke var så kategorisk som Staunings ni linjers sværdhug i 1929 (*FF 1928/29*, sp. 5462, jvf. afsnit 3.5). Det var ikke Stauning men Bertel Dahlgaard Auken og andre socialdemokrater citerede (*FF 1983/84*, 1. samling, fortryk, sp. 3742): »Efter at det Konservative Folkeparti, regeringens hidtidige støtteparti, har erklæret at partiet ikke agter at stemme for finansloven, er spørgsmålet om finanslovens vedtagelse efter vor opfattelse fra at være et spørgsmål om vedtagelse af en bevillingslov blevet til et politisk spørgsmål, hvor det søges lagt over på oppositionen at opretholde regeringen«. Det var ord der passede som en specialsyet handske til den Auken'ske hånd. Alligevel var det dristigt at benytte citatet, for Dahlgaard og hans radikale gruppefæller havde jo undladt at stemme. Men den lille blottelse var der ingen i salen der havde viden eller åndsnærværelse til at udnytte.

Flere andre præcedentia blev inddraget under folketingsdebatten. De vil blive drøftet senere i denne afhandling. Det væsentlige på dette stadi-

um er at notere sig at ingen af parterne benægtede eksistensen af parlamentariske normer (omend disse ord ikke blev brugt), og at de ved selve deres fremdragelse af fortilfælde eller formentlige fortilfælde underbyggede denne opfattelse.

Hvad kan der forstås ved en parlamentarisk norm? Det er allerede fremgået at det er et vagt og dog accepteret begreb. Ingen hævdede at Socialdemokratiet handlede i strid med grundloven eller med Folketingets forretningsorden. Men der har i tidens løb udviklet sig visse sædvaner som partierne, i det mindste de der betragter sig selv og hinanden som »ansvarlige«, opfatter som bindende og derfor regner med vil blive efterlevet. Uden sådanne vilde deres indbyrdes forhold blive meget vanskeliggjort eller måske umuligt, ganske som det forholder sig i mange andre menneskelige relationer. En sådan norm er at der ikke kan refereres fra udvalgmøder og private samtaler. En anden, at aftaler der er indgået ved et forlig ikke kan brydes af en af parterne uden at de andre accepterer det eller i det mindste forud orienteres derom. Sådanne normer bliver ikke altid respekteret. Men brydes de bliver det straks påtalt, ikke uden forargelse, og »synderen« søger at bortforklare og anerkender just derved normens gyldighed. Der vil siden (afsnit 4.3) blive nævnt eksempler på normer af vidtrækkende konstitutionel betydning.

Spørgsmålet bliver nu om de forventninger med hensyn til »ansvarlige« partiers adfærd ved den endelige afstemning om finanslovsforslaget der er formuleret ovenfor som på den ene side regeringspartierne og de Radikales opfattelse, på den anden side Socialdemokratiets, kan betegnes som parlamentariske normer.

Parlamentariske normer bliver sjældent eller aldrig til ved udtrykkelige aftaler. De må som sædvaner der regulerer folketingsmedlemmernes og partiernes adfærd søges i de akter hvori adfærden registreres, altså i første række *Folketingstidende*, og det må ske over et langt åremål, netop fordi det drejer sig om sædvaner. Som nævnt begrundede Socialdemokratiet sin adfærd i december 1983 med hvad der var sket i marts 1929, og også dengang blev fortilfælde draget ind i debatten. De normer det her drejer sig om, har så fjern en oprindelse at det har vist sig nødvendigt at føre undersøgelsen helt tilbage til det berømte forlig i 1894, det der bragte en ende på det foregående tiårs konstitutionelt helt ekstraordinære tilstande, den såkaldte provisoriestrid, og dermed banede vej for folketingsparlamentarismen som forfatningsskik fra 1901 og siden som forfatningsret.

Lykkeligvis er det ikke nødvendigt med noget sindrigt begrebsapparat. Det er tilstrækkeligt at gøre sprogbrugen klar. Partiernes holdning til normer må især søges i de *motiveringer* eller *begrundelser* de giver for de

standpunkter de indtager. Motiveringerne er ikke nødvendigvis sammenfaldende med de *motiver* eller *bevæggrunde* som har fået dem til at tage deres standpunkter. Det er motiveringerne et parti hæfter for, og som kan blive normdannende; dets formodede bevæggrunde, oftest af taktisk art, kan det muligvis få revet i næsen under debatter, men de kan ikke blive normdannende allerede fordi partiet ikke giver dem eksplicit udtryk. Sondringen er den samme som kendes fra anden menneskelig adfærd. De motiveringer eller begrundelser vi giver falder ikke nødvendigvis sammen med de motiver eller bevæggrunde vi har haft, men det er de første vi vedkender os mens vi ofte søger at holde de sidstnævnte for os selv (iøvrigt forudsat at vi er os dem bevidste).

Det kan lyde som om denne sondring er simpel at håndtere. Sådan er det imidlertid ikke. Det hænder – og ingenlunde sjældent – at begrundelserne bliver valgt efter som de passer til bevæggrundene. Sagt tilspidset: Hvis Mogens Camre i 1982 havde haft viden om situationen i 1983, må det antages at han vilde have belagt sine ord anderledes, så Lars Gammelgaard ikke som konservativ ordfører så ihærdigt kunde have spurgt: »Hvor er logikken?« (*FF 1983/84, fortryk*, sp. 3749, 3756, 3771-72, 3774). Derom nedenfor, derunder en drøftelse af om der *var* en logisk modstrid. Forskeren må altså til stadighed tage i betragtning i hvilken udstrækning motiver er medbestemmende for motiveringer, også når disse sidste som i denne afhandling er den egentlige forskningsgenstand.

I et konkluderende kapitel i en bog om statslånskrisen 1919 skrev jeg¹: »Man kan måske undre sig over at oppositionspartierne så ivrigt benyttede en argumentation der i en given situation kunde blive dem til besvær. Forklaringen turde kunne søges i den omstændighed ... at den øjeblikkelige taktiske fordel i politik ofte sættes over principielle betragtninger i en sådan grad at de sidste mest af alt tjener til dække for de[n] første, hvilket ikke forhindrer at sådanne principielle betragtninger øver eftervirkninger længe efter at den taktiske situation har udspillet sin rolle«. Denne forsker erfaring vil blive bekræftet mange steder på de følgende sider. Partier møder deres egne genfærd og må væрге sig imod dem.

Denne afhandlings første formål er altså at drøfte om der havde dannet sig normer som de formulerede. Det kræver ifølge sagens natur en indgående historisk undersøgelse, som vil blive fremlagt i afsnit 3. Selv om det for den ældre tids vedkommende ikke er strengt nødvendigt for belysningen af problematikken har jeg dog inddraget samtlige partiers stillingta-

---

1. Erik Rasmussen, *Statslånskrisen 1919. En redegørelse for dens forløb, med særligt henblik på folketingsparlamentarismen*, Universitetsforlaget i Aarhus, 1957, pp. 113-14.

gen i undersøgelsen. På baggrund af de således indvundne resultater kan 1983-situationen dernæst, i afsnit 4, tages op til nærmere analyse. Normdrøftelsen er hovedemnet, i hvert fald i den forstand at den vil beslaglægge mest plads. Men den har samtidig et andet aspekt, nemlig hvilke konsekvenser, om nogen, begivenhederne og debatterne omkring finanslovsforkastelsen i 1983 kan antages at få for den måde danske parlamentarisme fungerer på under mindretalsregeringer. Spørgsmålet var blevet rejst af undervisningsminister Bertel Haarder under valgkampen (*Politiken*, 3.1.1984), og jeg tog det selv op ud fra en politologisk synsvinkel kort efter valget (*Politiken*, 19.1.), hvilket førte til en mindre debat. Den gjorde det klart for mig at der burde forsøges en historisk-politologisk belysning af begge aspekter af problematikken. Det er mine resultater der fremlægges her.

Forinden må der redegøres for hvilket materiale jeg har benyttet, og de kildekritiske problemer som knytter sig dertil. Det vil ske i afsnit 2. Det bliver nødvendigvis ret langstrakt og detaljeret. Den der mest interesserer sig for resultaterne kan vælge at springe det over uden at kikke mig i kortene.

2. Materiale. Kildeproblemer

Materialet er naturligvis i første række referaterne af Folketingets forhandlinger (forkortet *FF* + folketingsår) under 3. behandling af finanslovsforslaget. Forhandlingerne er som hovedregel foregået således at først diskuteredes de foreliggende ændringsforslag, i lidt ældre tid ministerium for ministerium, og der stemtes om dem, og derpå blev det således fremkomne forslag sat til forhandling med afsluttende afstemning om forslaget som helhed (i enkelte tilfælde er forhandlingerne dog foregået under ét). De afsluttende debatter er gennemgået omhyggeligt, mens de forudgående mange tusinder af spalter kun er gennemset, når da ikke særlige grunde har gjort samme omhu nødvendig.

I den sidste snes år har nogle partier tilkendegivet deres holdning, helt eller delvis, allerede i Finansudvalgets tillægsbetænkning, som findes i *Folketingstidendes* tillæg D, som derfor også er benyttet.

Til og med 1977/78 løb finansåret fra 1. april til 31. marts. 3. behandling fandt regelmæssigt sted i marts måned. Fra og med 1979 blev finansåret identisk med kalenderåret. 3. behandling sker nu i december. I 1978 blev der vedtaget en finanslov både i marts, for resten af året, og i december.

Hvis der ikke vedtages en finanslov inden det nye finansårs begyndelse,

enten fordi forslaget bliver forkastet som i 1929 og 1983, eller på grund af valg eller andre politiske eller praktiske hensyn, hvilket indtraf i 1897, 1927, 1940 og 1981, skal der forelægges forslag til en midlertidig bevillingslov. Sådanne har naturligvis samme interesse for emnet som et finanslovsforslag. Dette blev i disse tilfælde først vedtaget ind i det nye finansår.

I tokammersystemets tid skete det ret ofte at Landstinget foretog ændringer i det finanslovsforslag Folketinget havde vedtaget. I så fald kom det i den nye affattelse tilbage til Folketinget til såkaldt eneste behandling, sommetider to sådanne med mellemliggende behandling i fællesudvalg. Disse tilfælde af eneste behandling er også gennemgået, hvorved det samlede antal af behandlinger kommer et godt stykke over hundrede. De er ofte politisk og konstitutionelt interessante, men det har vist sig at de kun i ét tilfælde, i 1902, har umiddelbar relevans for afhandlingens emne og endda kun marginalt.

For hver enkelt behandling må der søges svar på to spørgsmål for hvert parti: Har det stemt ja eller nej eller hverken ja eller nej eller eventuelt ikke været til stede under afstemningen? og: Har det givet en begrundelse og i bekræftende fald hvilken?

Folketingstidende er en fuldt pålidelig men hvad det første spørgsmål angår mangelfuld kilde, så forskeren i mange tilfælde må slutte sig til et svar og i visse tilfælde ikke kan være sikker på sin slutnings rigtighed eller endda lades helt i stikken.

Vanskelighederne belyses lettest gennem et eksempel. I 1907 blev finanslovsforslaget for 1907/08 vedtaget enstemmigt med 71 stemmer (*FF 1906/07*, sp. 6245). Så mange er ordene. I smuk overensstemmelse med grundlovsteksten kendte *Folketingstidende* på dette punkt ikke til partier, og sådan forholdt det sig til og med 1982/83. Af ordene kan man slutte at ingen stemte nej, derimod ikke om nogen i salen tilstedeværende hverken stemte for eller imod. Under de forudgående forhandlinger havde den socialdemokratiske ordfører K. M. Klausen tilkendegivet (sp. 6210) at hans parti vilde undlade at stemme. At nogen havde forholdt sig således kunde vi ikke ud fra tidenden vide hvis det ikke var blevet sagt udtrykkeligt.

Kun i de få tilfælde hvor afstemning skete ved navneopråb, oplyste tidenden andet end ja- og nejstemmer. Det indtraf året efter, idet der ved den almindelige afstemning kun var afgivet 35 stemmer, altså ikke nok til quorum, som var over halvdelen af de 114 medlemmer (iøvrigt eneste gang noget sådant er forekommet); ved navneopråbet blev (*FF 1907/08*, sp. 5889-90) forslaget vedtaget enstemmigt med 56 stemmer, 15 medlem-

mer svarede »stemmer ikke« og 42 var fraværende; da navnene bringes er det let at konstatere at de 15 der undlod at stemme alle var socialdemokrater, således som deres ordfører (Emil Marott) igen havde tilkendegivet (sp. 5866) at de vilde forholde sig. Navneopråb kunde også ske på forlangende af et antal medlemmer. Det forekom i 1894, 1895 og 1910.

Imidlertid udviklede der sig efterhånden en ny praksis. Den tidligere folketingssekretær Johs. Thorborg skrev² i 1968 at det i de senere år var blevet almindeligt at medlemmer der hverken stemte for eller imod et forslag blev anmodet om at tilkendegive dette, uanset om antallet af ja- og nejstemmer tilsammen langt oversteg halvdelen af tingets medlemstal (kun i så tilfælde forlangtes det i forretningsordenen f.eks. både fra 1894 (§38) og 1971 (§35, stk. 2). Han henviste til fortilfælde i 1942/43 og 1933/34, hvoraf fremgår at formandskabet opfattede det som både medlemmernes pligt at efterkomme og deres ret at kunne forlange sådan tilkendegivelse. Thorborgs »i de senere år« dækker altså en lang periode; hvor lang har han åbenbart ikke kunnet konstatere, men praksis må i 1933 have været veletableret, og måske har den udviklet sig lidt efter lidt fra tidligt i århundredet. Hvad angår den endelige afstemning ved 3. behandling af finanslovsforslaget træffes den første gang i 1913, da det oplyses (*FF 1912/13*, sp. 4202) at det blev vedtaget enstemmigt med 74 stemmer mens 13 tilkendegav at de hverken ønskede at stemme for eller imod. Dette gentog sig i 1925 (*FF 1924/25*, sp. 6375), første gang det efter 1913 vides at nogen har undladt at stemme, derimod ikke i 1930-32 og i 1942, da det også var tilfældet. Jeg tør ikke anse den nye praksis for etableret vedr. finanslovsafstemningen før fra 1946.

Oplysninger om hvordan de enkelte partier har forholdt sig ved stemmeafgivningen må søges i debatreferaterne. Der er aldrig grund til at betvivle at de har stemt som de tilkendegav. Men i mængder af tilfælde er der ingen tilkendegivelser. Nogle eksempler:

Danmarks Retsforbund kom i tinget 1926. I 1929 og 1936 angav det at det vilde undlade at stemme fordi det hverken kunde godkende forslagens indtægts- eller udgiftsside (*FF 1928/29*, sp. 5463; *1935/36*, sp. 4395). I 1938 meddelte imidlertid Hans Hansen (Rørby): »Vi har aldrig stemt for finanslovsforslaget og kan heller ikke ved denne lejlighed gøre det, men vil undlade at stemme« (*FF 1937/38*, sp. 4427). Dette udsagn bekræftes af partihistorien³ og for årene 1933-35 af *Avisårbogen*. Men det forbliver

-
2. Johs. Thorborg, *Kommentarer til Folketingets forretningsorden (afsluttet i december 1968)*, stencileret i folketingssekretariatet, København, 1969, p. 94. – Thorborgs arbejde er vel værd at konsultere.
  3. Kr. Kolding, *Danmarks Retsforbund*, Danskerens Forlag, Aabenraa, 1958, p. 110.

usikkert om partiets repræsentanter har været til stede ved afstemningen i andre år; det vi kan slutte os til er alene dets holdning til finansloven.

I andre tilfælde er der i *Folketingstidende* ingen oplysninger at slutte ud fra. Det gælder f.eks. Erhvervspartiet, som var repræsenteret 1918-24, en tid splittet op i to fraktioner, og Slesvigsk Parti i de lange tidsrum (1920-43 og 1953-64) hvor det havde et mandat i tinget. Der er gode grunde for at antage at de pågældende har stemt ja eller (hvad der har haft samme virkning) ikke været til stede⁴.

Stor bliver usikkerheden f.eks. i 1940. I marts, altså kort før besættelsen, havde det været nødvendigt at vedtage en midlertidig bevillingslov. Afstemningen om finanslovsforslaget fandt først sted den 4. juli, under fødselsveerne mens den egentlige samlingsregering blev til. Vedtagelsen skete (*FF 1939/40*, sp. 4938) med 97 stemmer mod 3; 8 medlemmer tilkendegav at de hverken ønskede at stemme for eller imod. Hvem dækker disse tal? Det eneste sikre er at Valdemar Thomsen på Bondepartiets vegne havde tilkendegivet (sp. 4928-29) at ville undlade at stemme. Det havde 5 mandater. Var de andre Retsforbundets tre medlemmer? Det vilde være naturligt at antage ud fra dets afstemningsadfærd i de foregående år. Men Oluf Pedersen havde kort efter den 9. april betegnet sit parti som »Hans Majestæts eneste loyale opposition«⁵ og havde den 2. juli sammen med de fire gamle partiers formænd i de to ting udsendt en samarbejdserklæring hvori det hed: »Partierne lægger alle partioverensstemmelser til side«, hvorfor det bliver rimeligt at antage at partiet allerede da, som i de følgende besættelsesår, stemte for finanslovsforslaget; dertil kom at en af de tre, Svend E. Johansen, allerede var blevet løsgænger og en uges tid efter anmeldte sig som repræsentant for det Nationale Genrejsningsparti, hvorfor hans og de to resterende retsstatsmænds afstemningsadfærd ikke kan have været koordineret (men nok kan have været sammenfaldende alligevel). Og hvem afgav de 3 nej-stemmer? Såvel Aksel Larsen som Frits Clausen rettede under debatten skarpe angreb, omend fra forskellige synsvinkler, på henholdsvis DKP's og DNSAP's vegne (*FF 1939/40*, sp. 4930-38), men uden eksplicit at tilkendegive hvorledes de vilde stemme. Da DNSAP senere under besættelsen i hvert fald ikke stemte imod er det sandsynligt at nej-stemmerne var kommunistiske,

---

4. For Slesvigsk Partis vedkommende sandsynliggøres denne slutning yderligere af at pastor J. Schmidt i 1924, den eneste gang han i sit lange folketingsvirke tog ordet ved debatten under 3. behandling, i et langt og kritisk indlæg bemærkede: »... jeg er interesseret i et godt forhold mellem de to stater og mellem de to folk, og det er netop derfor jeg peger på alle de ting som er i vejen derfor« (*FF 1923/24*, sp. 4811).

5. Kolding, *op.cit.*, p. 173.

og at DNSAP i 1940 ligesom Bondepartiet undlod at stemme. Det i denne sammenhæng afgørende er imidlertid at understrege den usikkerhed det officielle kildemateriale efterlader. Det vilde måske være muligt at verificere eller falsificere de antydede hypoteser ved gennemgang af dagspressen, partimeddelelser eller lignende. Da de omtalte partiers holdning ved denne lejlighed er uden betydning for afhandlingens hovedspørgsmål er det ikke forsøgt.

En og anden kyndig læser vil måske have undret sig over hvorfor jeg ikke straks er gået til *Folketingsårbogen* (før 1953 *Rigsdagsårbogen*). Denne publikation, der er til uvurderlig nytte for enhver som vil undgå at fortabe sig i tidens jungler, dækker samlingerne fra 1890/91. Et stykke ind i dette århundrede begyndte den at bringe meddelelser om partiernes (og sommetider enkeltmedlemmers) afstemningsadfærd. Oplysningerne byggede, ud over *Folketingstidende*, på tjenestemændenes egne iagttagelser og notater. Derved blev årbogen en primær kilde.

For finanslovsafstemningens vedkommende bringes oplysninger imidlertid meget uregelmæssigt. I årene 1907-12 meddeles at Socialdemokratiet undlod at stemme. Derefter er der ingen oplysninger om partierne før 1929, skønt Socialdemokratiet også undlod at stemme i 1913 og Venstre og Konservative i 1925. Også i 30'erne og 40'erne er der uregelmæssighed, så den der forlod sig på årbogen vilde gå galt i byen. Først fra sidst i 40'erne gives regelmæssige og systematiske oplysninger. Fejl og udeladelser forekommer dog. I 1979 hedder det at Retsforbundet stemte imod finanslovsforslaget sammen med Fremskridtspartiet; det var imidlertid Venstresocialisterne, og det nævnes ikke at Socialistisk Folkeparti undlod at stemme. I 1981 oplyses det ikke at Venstresocialisterne ligesom Fremskridtspartiet (der havde 20 mandater) var blandt de 22 nejstemmer.

Under disse omstændigheder bygger denne afhandling overalt primært på de oplysninger der har kunnet uddrages af *Folketingstidende*. Nogle få steder har de kunnet suppleres fra *Folketingsårbogen*. Dét er kildegrundlaget. Det vilde medføre et urimeligt pladsforbrug hvis jeg i de følgende afsnit ved hver enkelt afstemning for hvert enkelt parti skulde redegøre i detaljer for kildeproblematikken. De anførte eksempler må være tilstrækkelige til at illustrere den. Kun i tilfælde hvor der er anledning til rimelig tvivl (altså *ikke* i tilfælde hvor der er eksplicit belæg eller hvor jeg mener at turde slutte med sikkerhed) vil der blive gjort opmærksom derpå.

Ét er stemmeafgivningen. Noget for denne afhandlings problemstilling lige så væsentligt er de motiveringer partierne fremfører, evt. under debat med andre partier, og her er hovedkilden selvfølgelig *Folketingstidende*, hvori partierne lyser deres standpunkter i kuld og køn, så de efterfølgende hæfter for dem.

Der er allerede anført eksempler på at et parti ikke giver nogen motive-ring, enten fordi det slet ikke tager ordet (f.eks. Retsforbundet i de fleste af årene 1927-37) eller fordi dets indlæg ikke har nogen eksplicit konklusion (DKP og DNSAP i 1940). Dette kan ofte også være tilfældet med de større og for flertalsdannelsen afgørende partier. Lige før et valg hænder det at opmærksomheden i den grad bortledes fra forhandlingernes egentlige genstand at intet af partierne orker at nævne hvordan de vil stemme, endside giver en motivering derfor; det var f.eks. tilfældet i 1939. Der er mange andre lejligheder hvor flere partier ingen motivering giver, øjensynligt fordi de anser deres ja for en selvfølgelighed. Manglende motive-ring kan også tænkes at have en sammenhæng med at et parti har skiftet holdning; derpå vil der blive givet eksempler i afsnit 3. Der er altså mange huller i det offentlige materiale. Bortset fra de mindre partier tredive år eller mere tilbage er der dog aldrig tvivl om hvorledes »hullerne« skal forstås i den større sammenhæng.

Det er, som man vil forstå, det officielle materiale der er lagt til grund. Det er jo motiveringerne, ikke de strategiske eller taktiske bevæggrunde, eventuelle normer kan udlæses af, og bevæggrundene er kun relevante i den udstrækning kendskab til dem er nødvendigt for den rette forståelse af begrundelserne. Herved bliver materialet også ensartet gennem alle de halvfems år undersøgelsen strækker sig over, så sammenligneligheden bliver optimal.

Det kunde meget muligt lade sig gøre at belyse adskillige situationer yderligere ved at søge adgang til folketingsgruppernes protokoller, politikeres arkiver og lignende papirer. Så forskelligt som det er hvorvidt de er bevaret, og så indbyrdes afvigende partiernes holdning kan antages at ville være med hensyn til at stille sådant materiale til rådighed vedr. den nærmeste fortid, vilde de eventuelle oplysninger få et »tilfældighedens« præg, som vilde belaste sammenligneligheden. Derfor er den slags materiale ikke opsøgt. Det samme gælder dagspressen m.v. Jeg havde megen gavn af at udnytte begge slags kilder da jeg behandlede statslåns-krisen 1919⁶, og det har andre forskere også haft⁷. At foretage en systematisk gennemgang af blot udvalgte dele af pressen vedr. over hundrede situationer vilde blive noget nær uoverkommeligt, i hvert fald uden et stort korps af hjælpere, og spredtvisse undersøgelser vilde belaste sammenligneligheden. Derfor er pressen kun benyttet, og i beskedent omfang, for de allerseneste års

---

6. *op.cit.*, pp. 11-12.

7. F.eks. Tage Kaarsted, *Regeringskrisen 1957*, udgivet af Institut for Presseforskning, Universitetsforlaget i Aarhus, 1964, pp. 182-86.

vedkommende. Dog er *Avisårbogen* gennemgået siden den begyndte at udkomme i 1924. Jeg forestiller mig med andre ord at der fortsat vil være meget stof at drage frem til mere nuanceret belysning af de mange spegede forløb.

3. Folketingspartiernes holdning til finanslovsforslaget ved 3. behandling 1894-1984. En kronologisk gennemgang

To gange, 1929 og 1983, har den endelige afstemning om finanslovsforslaget resulteret i forkastelse (og derpå valg). I 1967 syntes der at være opræk til noget sådant. Også ved andre lejligheder – 1910, 1914, 1925, 1976 – har afstemningen været om ikke præget af dramatik så dog fulgt med skærpet opmærksomhed. Indimellem er den foregået rutinemæssigt, forløbet som det var ventet den vilde. De bemærkelsesværdige højdepunkter forstås naturligvis ikke uden indsigt i og på baggrund af det almindelige forløb, og i særlig grad gælder dette når hensigten er at undersøge om der på dette felt har udviklet sig parlamentariske normer.

I dette afsnit søges problematikken indkredset ved en opdeling i faser. Kriterierne for opdelingen er fremgået ved en kombination af vigtige forandringer i de ydre politiske vilkår og af finanslovsafstemningernes egen dramatik. Derved er der fremkommet tolv faser.

3.1. Under konstitutionelt monarki 1894-1901

Overskriftens årstal markerer væsentlige begivenheder i dansk politisk historie: forliget, som blev afslutningen på provisoriestriden, og systemskiftet, efter hvilket folketingsparlamentarismen kunde betragtes som rådende statskik. En normalisering, kan man sige, og et mellem spil, og dermed en tid hvor kimene kunde sættes til parlamentariske traditioner og normer.

Om de forudgående forhold, provisorieårenes, skal der blot henvises til de almindelige historiske fremstillinger og til Himmelstrups juridiske drøftelse⁸ samt, ikke mindst vedrørende de årelange forligsbestræbelser, Neergaards fængslende erindringer⁹. Én ting skal dog fremhæves: at nægte

8. Jens Himmelstrup, *Den provisoriske lovgivning i Danmark. Beskrivelse og synspunkter*, Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, København, 1948.

9. Niels Neergaard, *Erindringer. Fra ungdomsaarene og fra mit offentlige liv 1854-94*, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, København, 1935.

en regering en finanslov var, også i venstremændenes egen opfattelse, et ekstraordinært skridt, et kampmiddel som kunde retfærdiggøres i høje, med tidens sprogbrug storpoltiske måls tjeneste, men på ingen måde parlamentarisk hverdagsmanér.

Heller ikke selve forliget er der grund til at bruge mange ord på. Et afgørende led i det var vedtagelsen af finanslovsforslaget ved eneste behandling den 1. april med 54 stemmer mod 43, mens 4 var fraværende. For stemte alle højremænd og det Forhandlende Venstres 25 trofaste, skaret om Frede Bojsen. Imod det Berg'ske Venstre under J. C. Christensens ledelse, den Hørup'ske gruppe med Christopher Hage som ordfører samt de 15 »frafaldne« med Ole Hansen som talsmand og P. A. Alberti som den tungest vejende skikkelse, hvortil kom de to socialdemokrater. De motiveringer forligsmodstandernes ordførere og andre debatdeltagere gav pegede alle tilbage i tiden, omend naturligvis taktisk med sigte på næste års valg.

Inden dette blev udskrevet havde 3. behandling af det næste finanslovsforslag fundet sted den 15. marts 1895. Konseilspræsident var nu Tage Reedtz-Thott, som ønskede at arbejde på forligets grund. At Højre og Bojsens Venstre enedes med regeringen om et forslag som også vilde kunde passere Landstinget, var derfor lidet overraskende. De tre forligsmodstandergrupper af Venstre påbegyndte en normalisering af deres holdning til finansloven. J. C. Christensen erklærede (*FF 1894/95*, sp. 3115-20): »Hvilken mening man end kan have om det nuværende ministerium må man dog indrømme at det sidder på en ordinær finanslov ... Derfor kan jeg ikke anbefale nu at stemme mod finansloven, således som jeg har anbefalet det de foregående år ... for jeg vil ikke have at det i nogen måde skal have skin af at vi vil være med til i fremtiden at umuliggøre finanslove ... Vi er så villige som noget parti til at optage en virkelig forhandlingspolitik her i landet og i denne sal«, men han kritiserede den måde hvorpå enighed var opnået mellem flertallet, regeringen og Landstinget uden om folketingsalen og -udvalgene, og så sig, da han var misfornøjet med finanslovens indhold, »nødt til at tilkendegive denne min misfornøjelse ved at sige: Stemmer ikke«. Ole Hansen var enig i J. C. Christensens synspunkter, men anbefalede dog at stemme ja ud fra den betragtning (sp. 3521) »at vi, efter at vi er overstemte af flertallet, bøjer os for flertallets magt og lader finansloven gå over til det andet ting uden protest«. Ved navneopråbet, forlangt af Niels Neergaard m.fl. (modsat året før af J. C. Christensen m.fl.), blev forslaget vedtaget med 59 stemmer mod 4 (de to socialdemokrater og venstremændene N. Guldbrandsen og Jørgen Lund), mens 17 ikke stemte og 21 var fraværende. Det var, med

undtagelse af en ensom højremand i 1900 (*FF 1899/1900*, sp. 4529), sidste gang før 1929 at nogen stemte imod finansloven.

Valget i april 1895 ændrede flertalsforholdene. Overfor 53 forligstilhængere stod 53 modstandere af Venstre og 8 socialdemokrater. Den Berg'ske, den Hørup'ske og gruppen af frafaldne gik sammen i et nyt parti, Venstrereformpartiet, hvis egentlige leder blev J. C. Christensen, der evnede at få dets ret disparate elementer til at udvise en grad af sammenhold som det gamle Venstre aldrig havde kendt magen til. Han blev finansudvalgets formand og stod mere og mere som tingets centrale skikkelse. Bojsens og Neergaards Forhandlende Venstre eller, som modstanderne sagde, de Moderate, var henvist til periferien. Ved valget i 1898 fik Venstrereformpartiet 63 mandater, altså et smukt flertal alene (dog uden at dertil svarede et vælgerflertal), de Moderate 23, Højre 16 og Socialdemokraterne 12. Et firepartisystem var etableret, flertallet flyttet, men endnu var kongens tillid og landstingsflertallet afgørende for ministeriets farve.

Under disse forhold begyndte der fra og med 1896 at tegne sig et regelmæssigt mønster i partiernes adfærd omkring finansloven. Venstrereformpartiet fulgte den nølertaktik som de Moderate havde lagt op til gennem forliget, en langtrukken udmatning af modstanderen. Hage kunde som finansudvalgets ordfører hvert år anbefale forslaget som bærende »vidne om god vilje fra alle sider« og som præget af »at være Folketingets finanslov, udtryk for de anskuelser der råder her i tinget« (*FF 1895/96*, sp. 4577-78) eller som »udtryk for den hensynsfulde politik som det overhovedet er dette tings flertals ønske at føre« (*FF 1896/97*, sp. 5456). Højre og de Moderate stemte ja, ofte uden at tage ordet. K. M. Klausen begrundede hvert år hvorfor Socialdemokratiet vilde undlade at stemme, nemlig især på grund af de »store militærbevillinger«. Skiftet fra nej til undladelse af at stemme begrundede han i 1896 med at det var lykkedes at »få sat beløb ind på finansloven som vi ikke kan andet end glæde os ved« og netop derfor »vil vi ikke kunne stemme imod det foreliggende lovforslag« (*FF 1895/96*, sp. 4580-81). Både i finansudvalget og i salen tog Socialdemokraterne ihærdigt del i arbejdet. Efter at Venstrereformpartiet i 1898 havde fået flertal alene blev deres tone skarpere. Klausen kaldte forslaget en »klasselov« og klagede over at ændringsforslag til gavn for arbejderklassen var »ubarmhjertigt blevet slået ned« (*FF 1897/98*, sp. 4280; *1898/99*, sp. 4604-05), men konklusionen med hensyn til afstemningen blev fortsat den samme.

3.2. Ung folketingsparlamentarisme 1902-14

Med systemskiftet 1901 blev folketingsparlamentarismen rådende statskik. Den blev underbygget ved grundlovsændringen 1915 derved at det blev gjort umuligt at en regering, som Estrups, kunde blive siddende på provisoriske finanslove. Men den blev først grundlovsfæstet i 1953. Blandt statsretskyndige var der divergerende opfattelser af dens retlige gyldighed¹⁰. Dette er imidlertid alene af teoretisk interesse, for i politisk praksis blev den accepteret af alle væsentlige faktorer, hvilket ikke mindst ses af at ved den eneste lejlighed, i 1920, hvor nogle mente at den var blevet krænket blev forsvaret for det skete ført ud fra dens præmisser, så resultatet blev en yderligere bekræftelse af dens gyldighed som konstitutionel rettesnor.

En statskik er ikke bare et princip men også dets anvendelse på en række situationer efterhånden som de udfolder sig, og dermed udformelse af et antal normer som vinder hævd, og som kan påberåbes hvis de skønnes tilsidesat. Dansk parlamentarisme omfatter en rig flora af sådanne normer. Straks efter valget 1901 så alting simpelt ud, for Venstrereformpartiet havde øget sit flertal til 76 (af 114) mandater. Med dannelsen af det Radikale Venstre i 1905 (på tinge indtil 1909 under navnet Folketingets Venstre) og valget 1906 kompliceredes billedet, og selv om de Moderate skridtvis gik sammen med J. C. Christensens parti, så det Venstre vi siden har kendt konstitueredes i 1910 – og dermed det klassiske firepartisystem – havde landet allerede inden udløbet af den her behandlede fase oplevet både egentlige mindretalsregeringer og mindretalsregeringer som havde flertal ved et støttepartis hjælp.

I denne botanik koncentrerer interessen om den del af den parlamentariske flora som vedrører finanslovsadfærd. Hvad selve afstemningsadfærd angår var billedet konstant. Alle andre partier gav finanslovsforslaget deres stemme, uanset om de var i regering eller ej, Socialdemokratiet undlod hver gang at stemme, indtil 1914. Motiveringerne var derimod forskellige og skiftende og på flere måder overraskende i sammenligning med hvad der siden blev anset for, og endnu i 1983 henvist til, som »klassisk« normal praksis.

Højre følte sig bundet af sin fortid. Det kom tydeligst til udtryk i 1908, da L. V. Birck sagde: »... en finanslov skal vi have, og ... det er min pligt

---

10. Erik Rasmussen, *Komparativ Politik 2*, 2. udg., Gyldendal, København, 1972, p. 227. – Jvf. Max Sørensen, *Statsforfatningsret*, Juristforbundets Forlag, København, 1969, pp. 116-19.

at stemme for den enten jeg er tilfreds med regeringen eller ikke, idet jeg selvfølgelig ikke som [K. M. Klausen] eller som Venstre tidligere mener at man har ret til at udtrykke sit mishag overfor en regering ved at nægte en finanslov« (*FF 1907/08*, sp. 5866-67). I de fleste år tog højremænd slet ikke ordet ved den afsluttende debat om forslaget som helhed eller de undlod at tage eksplicit stilling, uden at der er grund til at drage nogen-
somhelst konklusion deraf.

De Moderates hovedbestræbelse gik ud på at blive betragtet som rigtige venstremænd, hvad jo lykkedes i årene efter de Radikales frafald. Harald Holm kunde i 1902 anbefale forslaget, »som vi ... har været så skønt enige om« (*FF 1901/02*, sp. 4344), og senere tog de ikke ordet.

Det der for eftertiden især er overraskende er Venstrereformpartiets motiveringer. Dets ordfører (som samtidig var finansudvalgets), Jens Jensen-Sønderup, betegnede nemlig det at give en finanslov som »det største og bedste tillidsvotum som man kan give en regering« (*FF 1902/03*, sp. 3576; lignende formuleringer *FF 1903/04*, sp. 4576; *1904/05*, sp. 3513; *1905/06*, sp. 5766). Det var i flagrant modstrid med hvad partiet havde ment før systemskiftet, og heller ikke særlig forudseende. I årene 1907 og 1908 (*FF 1906/07*, sp. 6208; *1907/08*, sp. 5864-65) udelod han ordet tillidsvotum men fastholdt at ved at give en regering en finanslov udtrykte man at man ønskede at denne regering skulde blive siddende og administrere med denne finanslov. Det er til at forstå at partiet i sin magtfulde taktisk kunde se en fordel i at svinge pisken over Højre og de Moderate og fra 1905 over de Radikale. Disses ordfører, C. Th. Zahle, måtte naturligvis tage anstand; i 1907 sagde han: »Vi nærer intet ønske om at demonstrere, og vi nærer intet ønske om at en finanslov ikke skulde blive vedtaget i år og vort statsliv derved skulde komme ud af sine normale funktioner; dem ønsker vi opretholdte. Dét og intet andet er vor grund til at stemme for ...« (*FF 1906/07*, sp. 6215), altså en formulering som lå nær op ad den der blev opstillet i denne afhandlings afsnit 1 som den første norm, hvis tilstedeværelse den skal diskutere. Fra 1909 og i resten af perioden nøjede Venstres talsmand, nu P. Th. Nielsen når det var i regering (ellers Niels Neergaard), sig med en simpel anbefaling af forslaget (*FF 1908/09*, sp. 4830; *1910/11*, sp. 5729; *1911/12*, sp. 6367; *1912/13*, sp. 4168), altså som regeringspartiet siden har båret sig ad. Partiet holdt op med at overspille sine kort og faldt dermed også på plads i forhold til den nævnte norm.

Socialdemokratiet holdt fast ved sit »stemmer ikke«. Motiveringerne var vel værd at bemærke. K. M. Klausen, dets sædvanlige finanslovsordfører, betegnede i 1902 finanslovsafstemningen som »det største tillidsvo-

tum man i det hele taget kan give ... et tillidsvotum hvoraf ethvert parlamentarisk ministeriums liv afhænger« (*FF 1901/02*, sp. 4344), altså en motivering hvis ene præmis, omend med en anden konklusion, var sammenfaldende med den Venstrereformpartiet, som lige omtalt, præsenterede i de nærmest følgende år. 'Måske derfor var den motivering Harald Jensen gav det næste år nok så præcis og grundig: At stemme imod finansloven var at give en regering et generalmistillidsvotum; det kunde partiet som tilhænger af flertalsprincippet ikke gøre, for regeringen var jo fremgået af den almindelige valgret; »at man er uenig om enkeltheder, om forskellige ting, berettiger jo ikke til at sige til denne regering at den skal gå ... altså ikke ... til at stemme mod finansloven«; men der var en væsensforskelse som skilte Socialdemokratiet fra de øvrige partier; den bundede i deres »afvigende syn på samfundsforholdene, og finansloven bærer også vidne om at den kapitalistiske stat er den der råder i øjeblikket, og finansloven er for os kun den kapitalistiske stats husholdningsbudget«; særlig fremhævedes de store udgifter til »militarismen«; som partiet ikke vilde være medansvarligt for; der var dog også »adskillige bevillinger som i vore øjne er gode og formålstjenlige«; partiet vilde afholde sig fra at stemme (*FF 1902/03*, sp. 3576-79).

Ingen vil vel benægte at Harald Jensens motivering var et stovt udtryk for et samspil mellem forfatningssyn, samfundssyn og en pragmatisme, som også gav sig udtryk i partiets ihærdige arbejde, år efter år, i finansudvalg og folketingssal. Dens enkelte led svarede til en situation hvor Venstrereformpartiets flertal måtte synes urokkeligt i en nærmere fremtid. Den ændredes efter at de Radikale var brudt ud. Finansminister Vilhelm Lassen ytrede at hans forslag indeholdt »så mange gode sider at de herrer Socialdemokrater ikke vilde beskæmme sig ved at give den deres stemme« (*FF 1905/06*, sp. 5796; jvf. *1904/05*, sp. 3517), et lille frieri, der samtidig var første gang nogen fra andre partier beskæftigede sig med Socialdemokratiets holdning. K. M. Klausen holdt sig i disse år til militærbevillingerne som hovedårsag; i 1907 tilføjede han at »den dag måske ikke er så overordentlig fjern da det bliver Socialdemokratiet der påtrykker denne lov sit stempel« (*FF 1906/07*, sp. 6210), og i 1909, da Alberti-katastrofen havde ramt regeringspartiet og valg stod for døren, sagde han at han håbede »den politiske stilling til næste år må være sådan at Socialdemokratiet kan stemme for finansloven ... det er min overbevisning at hvis alle de der naturligt hører sammen, alle de der har økonomiske og politiske interesser fælles, slutter sig sammen, så vil deraf fremgå et nyt folketing som vil give den kommende finanslov et ganske andet præg« (*FF 1908/09*, sp. 4834). Socialdemokratiet gav dermed udtryk for at dets holdning til

finansloven ikke faldt sammen med hvordan det vilde stille sig til regeringsdeltagelse, hvor det jo året før, på linje med sine europæiske søsterpartier, havde taget afstand fra »ministersocialisme«, før det som flertal kunde tage ansvar for regeringens handlinger¹¹.

Finanslovsdebatten året efter, i marts 1910, blev nok den fornøjeligste af dem alle: støttepartiet støttede ikke regeringen, regeringen udfordrede oppositionen og næsten bad om at blive fældet, oppositionen vilde nok drille men ikke fælde, og det endte med et navneopråb, forlangt af oppositionen, hvorved forslaget blev vedtaget med 78 stemmer, mens 13 socialdemokrater svarede »stemmer ikke«, og 22 var fraværende (*FF 1909/10*, sp. 5281-82).

Her må det række med nogle få data til belysningen af baggrunden for debatten og, især, dens normative aspekter.

Valget i maj 1909 havde nok givet de Radikale fremgang men langtfra flertal sammen med Socialdemokraterne. Alligevel var de i oktober kommet til at danne en mindretalsregering, fordi Venstres grupper stod splittet efter meningsforskelle vedrørende forsvarsforliget i september og J. C. Christensen var svækket af Alberti-skandalen, så det konvenerede dem at lade de Radikale have regeringen for en tid mens de selv fandt deres ben. Denne regering Zahle havde ladet forstå at den vilde udskrive valg snart, hvis den ikke kunde komme igennem med især sin grundlovs- og valglovs politik (hvilket var usandsynligt). Den blev støttet af Socialdemokraterne, men dens eksistens ahang af de tre Venstre-grupper, der ikke havde travlt og hen ad vejen tilsluttede sig dens iøvrigt lidet udfordrende almindelige politik.

Dette forklarer at finansminister Edvard Brandes (sp. 5166) og partiets ordfører Ove Rode (sp. 5212) ligefrem bad om at blive nedstemt, for valg på en finanslovsforkastelse vilde have givet det bedst tænkelige valggrundlag. Det forklarer også hvorfor Neergaard straks fra debattens begyndelse borede i om Socialdemokraterne vilde stemme for finanslovsforslaget: »Jeg indrømmer at det kunde synes at være et dumt spørgsmål ... Det er mildest talt det mindste mål af tillid man kan vise en regering; det modsatte, ikke at stemme for dens finanslov, er en kolossal og udpræget mistillid«, og han fortsatte med at citere K. M. Klausens ord fra året før (sp. 5157-58). Det var ventet at Radikale og Socialdemokrater vilde gå til valg i en meget nær alliance, i det håb, som ikke var aldeles udsigtsløst, at

---

11. Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen, *En bygning vi rejser. Den politiske arbejderbevægelses historie i Danmark*, I, Forlaget Fremad, København, 1954, pp. 310-12.

kunne vinde et flertal. Derfor var det, fra et Venstre-synspunkt, nyttigt at søge at drive en kile ind imellem dem, om det så blot blev i vælgernes bevidsthed. Og det bestræbte den erfarne parlamentariker Neergaard sig på, som citeret, med ord der fra et par år senere og helt til 1983 kunde stå som et normativt mindstemål for forventninger til partiers adfærd i finanslovsammenhæng i dansk parlamentarisme.

Brandes søgte at parere ved straks at sige at hvis Socialdemokraterne ikke stemte ja vilde det ikke undre regeringen, for »vi har aldrig fået noget løfte om at de skulde stemme for finansloven« (sp. 5165). Deri lå altså at regeringen ikke, som Neergaard, vilde opfatte det som et udtryk for manglende tillid, en beskedenhed (eller et storsind) på regeringsbænken som først fandt sin lige i 1983, da regeringen Schlüter tog blidt på Fremskridtspartiet. K. M. Klausen var mild overfor regeringen, men han fremhævede at finanslovsforslaget var udarbejdet af den foregående regering og at militærudgifterne var alt for store (sp. 5182-83), og konkluderede: »... vi indrømmer vor alliance med regeringen, men samtidig dermed hævder vi Socialdemokratiets gamle standpunkt ved afstemningen over finansloven« (sp. 5269). Hans ord året før må altså forstås som alene sigtende på en situation med socialdemokratisk-radikalt flertal. Om partiet vilde have forholdt sig anderledes hvis regeringen og det selv ikke havde haft mod på valg, får stå hen. Debatten giver ingen antydning af hvorledes det var kommet frem til sit standpunkt (som trods Brandes' ord ikke kan have været regeringen kærkomment). Det vides at der var både principtro og mere pragmatiske opfattelser i partiet vedrørende minister-socialisme o.l. helt ned til deltagelse i prinsetafler. Man kan hæfte sig ved at blandt de fraværende (uden orlov) ved navneopråbet var mænd som Stauning og Borgbjerg. Men det kan have været tilfældigt. Det sikre er at partiet endnu ikke var parat til at indtage en lignende holdning til finansloven som Venstre og de Radikale og forsåvidt også Højre gjorde.

»Ja, selvfølgelig vil jeg stemme for finansloven«, sagde Neergaard – nu første gang siden systemskiftet Venstre ikke selv havde regeringen – og kunde fornøje sig ved at påpege det ejendommelige i at regeringen for at få en finanslov måtte stole på at de som den betragtede som sine modstandere vilde stemme for den, mens dens egne allierede ikke vilde gøre det. »Det er jo netop det uhyre pudsige ved hele stillingen« (sp. 5177). Midt i al denne lystighed må man så erindre sig, som allerede anført, at der parlamentarisk intet stod på spil.

Valget 1910 gengav Venstre regeringsmagten med halvdelen af mandaterne. I det næste par år forholdt partierne sig i overensstemmelse med det nu fastlagte mønster og sagde, hvis de ellers tog ordet, det de kunde

forventes at sige. I 1913 tilføjede K. M. Klausen dog at forhandlingerne havde været mere afdæmpede, og det skyldtes forfatningssagen (som regeringen havde rejst i 1912). »I dette store spørgsmål har Socialdemokratiet tilsagt regeringen sin ærlige og loyale støtte« (FF 1912/13, sp. 4170).

Grundlovssagen, i forbindelse med en skatteforhøjelse og en god portion valgheld, gav i 1913 Radikale og Socialdemokrater det folketingsflertal de forgæves havde håbet på i 1909 og 1910. Meget komplicerede parlamentariske manøvrer førte til et nyt ministerium Zahle, skønt Socialdemokratiet helst havde set den gamle regering fortsætte, for at holde Venstre fast på dens vidtgående grundlovsforslag.

I marts 1914 havde Zahle siddet ved magten i trekvart år. Hverken udvalgets ordfører, den radikale Carl Slengerik, eller Neergaard fandt det nødvendigt udtrykkeligt at tilkendegive deres holdning til finanslovsforslaget. Anderledes med K. M. Klausen. Han gentog sin beklagelse af de store militærbevillinger, men trods disse »vil Socialdemokratiet alligevel i år stemme for dette finanslovsforslag«; det skete »af hensyn til forfatningssagen ... ikke af hensyn til det siddende radikale ministerium«; partiet vilde have forholdt sig ligesådan til det gamle ministerium under tilsvarende forhold, og grunden var ikke at søge i folketingsalen, hvor finansloven sikkert vilde blive vedtaget også uden dets stemmer, men i Landstinget hvor Højre muligvis vilde vælte finansloven for derved at skade grundlovssagen; han sluttede: »Jeg vil dog vare mig imod at der i denne afstemning for finansloven for i år skulde ligge et tilsagn om at vi vil gøre det samme til næste år ... vi forbeholder os ... i kommende tider vor frie stilling« (FF 1913/14, sp. 4030-31).

Siden 1914 har Socialdemokratiet altid givet finansloven sin stemme (bortset fra 1929, 1983 og februar 1984). Eftertiden har været tilbøjelig til at opfatte afstemningen dengang som en art socialdemokratisk systemskifte, dets overgang i de »ansvarlige« partiers række, foranlediget og nødvendiggjort af dets stilling som støtteparti for den radikale regering. Det synes også at være blevet partiets egen erindring, at dømme efter Ernst Christiansens fremstilling i partihistorien¹²: »Socialdemokratiet lovede denne regering sin støtte til grundlovssagens gennemførelse. Som det største af de to partier der var regeringens parlamentariske basis, fik Socialdemokratiet i de følgende år både øget indflydelse og et uundgåeligt parlamentarisk medansvar, som partiet ikke tidligere havde haft. En konsekvens af den ændrede situation var at Socialdemokratiet, der hidtil ikke

12. *En bygning vi rejser*, I, pp. 354-55.

havde stemt for finansloven fordi den indeholdt en del bevillinger, navnlig militærbevillinger, partiet principielt var imod, fra 1913 [skal være: 1914] stemte for de årlige finanslove«. Kun C. V. Bramsnæs har¹³, men yderst kortfattet, fremhævet 1914-afstemningens særlige sammenhæng med grundlovssagen.

Den fremherskende opfattelse er i åbenlys modstrid med hvad K. M. Klausen sagde. Har det senere forløb medført en erindringsforskydning, som det så let sker, eller var Klausens tale mest en art camouflage? En tilbundsgående undersøgelse af dette spørgsmål vilde forudsætte inddragelse af alle tilgængelige kilder. Her skal blot fremdrages nogle træk af væsentlig betydning for forståelsen¹⁴.

Grundlovssagen var meget væsentlig for Socialdemokratiet, af yderst forståelige grunde. Fremhævelsen af hvad de fire socialdemokratiske landstingsmænds afstemning kunde betyde, kan virke søgt, idet Landstingets finansudvalg snart efter enigt gav udtryk for »det ønskelige i at der under de nuværende yderst vigtige forhandlinger om en ny grundlov ikke bliver mulighed for nogen dissens mellem tingene om finansloven«¹⁵. På den anden side forhindrede Højre og de Frikonservative, som tilsammen havde halvdelen af mandaterne i Landstinget, et par måneder senere dette i at vedtage først valgloven og så selve grundloven ved at udvandre, resp. udeblive, så det ikke var beslutningsdygtigt. Måske var selv et så uklogt træk som en finanslovskonflikt vilde have været, ikke utænkeligt i midten af marts. Desuden må man erindre sig at Zahles regering, som vi ved kom til at sidde seks år endnu, jo på det tidspunkt kunde tænkes endnu en gang at blive et korttidsfænomen. Gik grundloven, som man forventede, snart igennem, vilde der komme valg, og vel kunde da, som K. M. Klausen gav udtryk for i et senere indlæg, »demokratiet i vort land vinde i kraft og styrke, så finanslovsforslagene vil få et ganske anderledes præg end hidtil« (sp. 4045), men det kunde lige så vel tænkes at Venstre kom til påny. Man ønskede altså at forbeholde sig sin frie stilling.

I og for sig også i forhold til de Radikale. Således må det forstås når Klausen udtrykkeligt, og for argumentationen unødvendigt, pointerede at hans partis ja ikke var en følge af »hensyn til det siddende radikale ministerium«. Det kan ikke have været rart for ministrene at høre på.

---

13. *Den Danske Rigsdag 1849-1949*, udgivet af Statsministeriet og Rigsdagens præsidium, V, J. H. Schultz Forlag, København, 1953, p. 217.

14. I en fodnote kan nævnes at K. M. Klausen var finansudvalgets formand, valgt af det socialdemokratisk-radikale flertal; det vilde unægtelig have virket barokt hvis han ikke havde kunnet stemme for regeringens finanslovsforslag.

15. *Den Danske Rigsdag 1849-1949*, V, p. 217.

Brandes kunde ikke afholde sig fra en lidt syrlig bemærkning (sp. 4031-32) og fandt at Klausens ord i anden omgang var »vel ... værd at understrege« (sp. 4045). Derudover forholdt de sig tavse, betænkte på ikke at forstyrre et hamskifte de meget gerne så finde sted.

Des friere manøvrerede Neergaard (sp. 4041). Han gentog Klausens motivering og kunde derudfra ikke begribe at »Socialdemokratiet ikke allerede i fjor stemte for finanslovsforslaget ... Men ... vigtigere end fortiden er jo fremtiden, og jeg nærer den tro at når man nu har taget den heroiske beslutning som Socialdemokratiet her har taget, så er det derved kommet ud over en – ja, egentlig en noget kedelig stilling, som det havde bragt sig selv i ved overdrevent konsekvensmageri ... de herrer ... vil blive derved og stemme for finanslovsforslaget, hvilket også er det eneste korrekte og rimelige for et parti der i virkeligheden her i landet slet ikke mere står som et rent negativt protestparti«. Kønne velkomstord i de »ansvarliges« klub og dermed – det er nok værd at bemærke – forpligtende for Venstre selv.

Som man vil have mærket, er det min opfattelse at 1914 ikke markerede et socialdemokratisk systemskifte. Partiet forbeholdt sig sin handlefrihed; det lod forstå, som allerede i 1909, at med indflydelse på en regerings politik og dermed finanslovens indhold kunde det stemme ja også udenfor grundlovssituationer, men samtidig at det ikke var blevet et selvfølgeligt ja-parti, som Neergaard troede eller håbede. Det blev ham der fik ret, men som følge af omstændigheder ingen forudså i marts 1914: krigen og det derved udbyggede, nære forhold mellem Socialdemokratiet og regeringen, og selv da fuldbyrdedes hamskiftet, som næste underafsnit vil vise, først over en årrække. Det er af disse grunde jeg har fundet det rigtigst at sætte skellet efter, ikke før marts 1914¹⁶.

3.3. Toblokparlamentarismen etablerer sig 1915-24

Verdenskrigen bevirkede at regeringen Zahle kom til at sidde helt til 1920. Den nye grundlov 1915 blev først sat i kraft i 1918 og dermed også

16. Flere gange konstaterede K. M. Klausen (*FF 1906/07*, sp. 6208; *FF 1909/10*, sp. 5185), ikke uden tilfredshed, at Socialdemokratiet aldrig havde stemt for finansloven. Det kan dog nævnes at i 1902, da Folketinget på finansudvalgets indstilling ved eneste behandling førte forslaget tilbage til den affattelse i hvilken det havde forladt tinget, deltog Klausen i denne indstilling og anbefalede den ud fra den opfattelse (*FF 1901/02*, sp. 4975) at Folketingets affattelse var at foretrække for Landstingets, hvorfor det må antages at han og hans partifæller har stemt ja ved denne lejlighed.

den nye forholdstalsvalg måde (som to år senere fik omtrent sin nuværende udformning), og ved valget det år lykkedes det Radikale og Socialdemokrater at genvinde deres folketingsflertal, denne gang også med et knebent flertal blandt vælgerne. I hele dette tidsrum ydede Socialdemokratiet regeringen en helhjertet støtte, og i de sidste år var Stauning medlem af ministeriet, som derved blev en art flertalskoalition. Trods en, til tider skrøbelig, politisk borgfred i krigens år blev der herved etableret en toblokparlamentarisme, som havde været på vej forud og som, under ændrede regeringsforhold, fortsatte op gennem 20'erne, altså med et skel mellem Socialdemokrater og Radikale på den ene side, Venstre og det Konservative Folkeparti på den anden, og således at disse sidste til stadighed havde flertal i Landstinget¹⁷.

I et veletableret toblokssystem kunde der ikke i længden indgå et parti med en fronderende holdning til finansloven. De tre andre partier stemte regelmæssigt for denne, som oftest blot således at finansudvalgets ordfører anbefalede forslaget – når han da ikke glemte det. I de tre år 1915-17 tog heller ikke Socialdemokratiet ordet (noget det aldrig før havde undladt), men stemte ja. Dette sidste fremgår af at Laust Rasmussen som dets ordfører i 1918 sagde at det ligesom de foregående år agtede at stemme for forslaget (*FF 1917/18*, sp. 3891). Her i valgåret fandt partiet det åbenbart nødvendigt at motivere sin holdning. Der var nogen uro i dets egne rækker, mest dog i dets ungdomsforbund, over dets støtte til en borgerlig regering, og en syndikalistisk opposition gjorde sig gældende i fagbevægelsen og nu også ved begyndende offentlige uroligheder (stormen på Børsen i februar 1918). Socialdemokratiet havde, sagde Laust Rasmussen, ikke ændret opfattelse med hensyn til militærvæsenet og på andre områder. Det havde resigneret »for at undgå at rejse kamp om spørgsmål hvorom det sikkert var bedst ikke at gøre det«; det støttede regeringen for neutralitetspolitikens skyld og »i dens bestræbelser for, så godt det er muligt, at hjælpe landbrug, handel, håndværk og industri til at virke under så gode vilkår som muligt og ikke mindst hjælpe den store arbejderklasse til at få så gode kår som muligt ved hjælp af dyrtidsforanstaltninger, prisregulerin-

---

17. Om termen *toblokparlamentarisme*, se min *Komparativ Politik*, 2, pp. 234, 244-45, 297-98, 303-04; det er nyttigt at understrege at den tager sigte på kampen om regeringsmagten og de anliggender partierne vælger at politisere, og altså ikke udelukker at der side om side dermed i ikke-politiserede og afpolitiserede anliggender (derunder netop den endelige afstemning om finanslovsforslaget) har rådet bred enighed eller enstemmighed (jvf. Mogens N. Pedersen, »Partiernes holdning ved vedtagelsen af regeringens lovsforslag 1945-1966, *Historie*, VII, 3, 1967, pp. 404-35).

ger, arbejde til arbejdsløse osv.« (sp. 3891-92). Et ja måtte altså begrundes, det var endnu ikke en selvfølgelighed.

De to næste år kunde Socialdemokratiet atter uden nogen tilkendegivelse stemme for regeringens finanslovsforslag, som det nu, med Stauning som en art socialminister, havde del i forberedelsen af. Det samme skete i årene 1921-23, og nu var det en talende tavshed, for til Venstres regering stod partiet i klar opposition. I 1924 sagde Laust Rasmussen: »... jeg skal ligesom Venstres ordfører anbefale finanslovsforslaget til endelig vedtagelse her i tinget« (*FF 1923/24*, sp. 4794). Så magre var ordene da de endelig faldt, det eksplicitte udtryk for at Socialdemokratiet, landets næststørste og snart det største parti og fra 1920 klart det førende oppositionsparti, nu forholdt sig som de andre partier til finansloven: at den stemte man for, også når man som opposition var uenig i betydelige dele af dens indhold. Året før havde partiets kongres givet hovedbestyrelsen bemyndigelse til i givet fald at træffe endelig afgørelse om dannelse af et socialdemokratisk ministerium¹⁸, altså også før et absolut flertal var vundet. I alle henseender var partiet nu beredt på at arbejde på toblokparlamentarismens vilkår.

3.4. *To små skridt til siden og så på plads, 1925-28*

Det første »brud« på den nu hævdvundne finanslovspraksis kom fra Venstre og det Konservative Folkeparti. De var i 1922, ikke uden store vanskeligheder, enedes om en forsvarsordning. Den skulde nu, under Staunings regering fra 1924 der havde flertal sammen med de Radikale, administreres af forsvarsminister Laust Rasmussen. Ved tekstanmærkninger på finansloven for 1925/26 blev det foreslået at undlade manøvrer og genindkaldelser i det kommende finansår. Begrundelsen var det almindelige ønske om besparelser. Anmærkningerne lå i forlængelse af hvad allerede K. M. Klausen havde bebudet i 1910 (*FF 1909/10*, sp. 5187-88), at når »demokratiet og antimilitaristerne« havde sejret vilde der kunne ændres ved en gældende forsvarsordning.

Det var givet at anmærkningerne ikke vilde kunne passere Landstinget. Venstre valgte, fulgt af de Konservative, at tage kampen op allerede i Folketinget, ikke blot under behandlingen af krigs- og marineministeriets budgetter, men også ved at undlade at stemme ved den endelige afstemning.

18. *En bygning vi rejser*, II, p. 78.

Neergaard erkendte at vel var der praksis for at ændre ved bestående love på finansloven¹⁹, men kun hvor det drejede sig om mindre uhensigtsmæssigheder og med samtykke fra begge ting; »en helt anden ting er det selvfølgelig når det drejer sig om at sætte bærende dele af en organisk lovgivning ud af kraft eller ved saboterende foranstaltninger at umuliggøre en lovs udførelse«; han advarede mod et sådant præcedens' ødelæggende virkninger snart på det ene område og snart på det andet« (*FF 1924/25*, sp. 6216), og hævdede at det var »et konstitutionelt overgreb« (sp. 6354, 6373). »Vi undlader at stemme, det er det mildeste vi kan gøre. Det udtrykker at vi ikke vil modsætte os finanslovsforlaget overførelse til Landstinget, men at vi vil lægge ansvaret dér hvor ansvaret er«. De Konservatives argumentation lå på linje hermed.

Neergaards sprogbug (organisk lovgivning, konstitutionelt overgreb) skulde naturligvis tilkendegive at Venstres holdning ikke, som finansminister Bramsnæs hævdede (sp. 6362), skyldtes utilfredshed med finanslovsforlaget indhold, altså var en optagelse fra Venstres side af Socialdemokratiets tidligere standpunkt, som Venstre dengang hyppigt havde bebrejdet det. I den forstand var Venstres og Konservatives motiveringer altså en bekræftelse af at »ansvarlige« partier stemmer for finanslovsforlaget uanset uenigheder, og det er derfor jeg betegner deres afstemning som to små skridt til siden. Venstres bevæggrund var nok, som Neergaard lod forstå (sp. 6373), at et ja vilde blive brugt imod det under en finanslovskonflikt mellem de to ting. Noget andet er at hvis der virkelig forelå et »konstitutionelt overgreb« måtte det have kunnet retfærdiggøre et nej.

Regeringen bøjede sig i det store og hele for landstingsflertallet, så ved eneste behandling kunde alle stemme for. I disse forhandlinger havde de Radikale ikke været inddraget. De tilkendegav deres mishag ved at afholde sig fra at stemme om finansudvalgets indstilling til tinget. Men de vilde stemme for den endelige vedtagelse, thi, sagde Ove Rode (sp. 6809-10), »en finanslov skal der være ... Lige så lidt som vi nogensinde nægtede den foregående regering en finanslov, lige så lidt og endnu mindre har vi anledning til at nægte denne regering det«.

I de næste tre år var der ingen dramatik. Alligevel blev vedtagelsen i 1927 bemærkelsesværdig. Den skete først i juli måned, idet den efter valget i november tiltrådte Venstre-regering Th. Madsen-Mygdal havde ønsket tid til dybtgående ændringer i det af Bramsnæs udarbejdede forslag, og derfor havde fået en midlertidig bevillingslov i marts. Stauning

---

19. Om såkaldt lovgivning på finansloven, derunder partiernes skiftende holdning dertil, se *Den Danske Rigsdag 1849-1949*, V, pp. 348-54 (C. V. Bramsnæs).

fandt at det nye forslag var »et såre uhyggeligt resultat ... vi er misfornøjede med denne finanslov ... men vi indrømmer at selv den nuværende regering må have en finanslov ... Jeg fraråder derfor at gengælde Venstres afstemning i 1925, da den nuværende finansminister var så forfærdelig misfornøjet med en finanslov at han frarådede at stemme for den« (FF 1926/27, sp. 7274). Da der endelig kom en eksplicit motivering fra Socialdemokratiet vedr. afstemningsadfærd ved 3. behandling var den altså særdeles uforbeholden, så meget mere som den blev fremsat overfor en regering som partiet var i skarp opposition til. Neergaard gentog, ikke overraskende, at Venstres holdning i 1925 skyldtes at finanslovsforslaget dengang efter dets mening »havde et unkonstitutionelt indhold« (sp. 7313), og bekræftede derved den nu så stærkt etablerede praksis.

At Retsforbundet ikke stemte for finanslovsforslaget var uden betydning for flertalsdannelsen. Dets bevæggrunde var, som nævnt ovenfor, ret parallelle med Socialdemokratiets før 1914: uenighed i væsentlige dele af indholdet.

3.5. *Finanslovsforkastelse 1929 og konservativt efterslæb 1929-32*

Forkastelsen af finanslovsforslaget den 21. marts 1929 er den eneste af de 90 3. behandlinger som er blevet gjort til genstand for nærmere efterforskning²⁰, og interessen har været centreret omkring forståelsen af de strategiske og taktiske aspekter af det Konservative Folkepartis adfærd. Her er andre partiers adfærd fuldt så relevant, og hovedvægten lægges som sædvanligt på deres motiveringer, mens deres strategiske og taktiske bevæg-

---

20. Poul Jensen, »Parlamentarismen er en letbenet dame«. Skitse til fortolkning af finanslovsafstemningen i Folketinget 21. marts 1929«, *Festskrift til Povl Bagge*, Den Danske Historiske Forening, København, 1972, pp. 129-55; Erik Rasmussen, »Forholdet mellem statskundskab og indenrigspolitisk historie«, *Det danske historikermøde 1973*, Fællesudvalget for historisk Forskning, København, 1975, pp. 44-75 (sætningen af denne afhandling, som jeg ikke fik lejlighed til at læse korrektur på, er mangelfuld; efter side 56 er 23 manuskriptlinjer faldet ud). Begge afhandlinger er således anbragt på steder som let undgår opmærksomheden, mit debatoplæg på historikermødet i Grenå 1973 oven i købet med en titel som ikke røber at ca. to tredjedele af sidetallet bruges på analyse af de Konservatives 1929-adfærd til eksemplificering af oplæggets generelle problematik. – Dr. Poul Jensens afhandling polemiserede mod kortfattede fremstillinger som jeg og andre havde givet andetsteds. En genoptagelse af drøftelsen vilde sprænge rammen for denne afhandling, så jeg nøjes med at konstatere at fornyet beskæftigelse med episoden i en større sammenhæng har bestyrket mig i den opfattelse jeg redegjorde for i Grenå.

grunde kun inddrages i den udstrækning hvori de er nødvendige for at forstå motiveringerne.

Kort fortalt var begivenhedsforløbet dette: Regeringen Madsen-Mygdal og det Konservative Folkeparti kunde ikke enes om en ny forsvarsordning. Forhandlingerne herom ophørte i februar. De Konservative var i forvejen stærkt irriterede over så lidt hensyn regeringen vilde tage til dem skønt den behøvede deres støtte. De meddelte den at de vilde foreslå sådanne forhøjelser af de militære budgetter på finansloven som de anså for nødvendige til efterlevelse af 1922-ordningen, og lod forstå at de ellers måske ikke kunde stemme for finanslovsforslaget. Statsministeren bemærkede »om de herrer var klare over konsekvenserne deraf« (FF 1928/29, sp. 5483), men lod sig ellers ikke afficere. De Konservative stillede deres ændringsforslag efter finansudvalgets indstilling til 3. behandling. Forslagene blev forkastet. Da man kom til drøftelsen af finanslovsforslaget som helhed meddelte folketingsgruppens formand J. Christmas Møller at hans parti vilde undlade at stemme. Mødet blev på anmodning af den radikale Bertel Dahlgaard udsat i 25 minutter. Derefter meddelte Stauning at hans parti ikke vilde yde ministeriet erstatning for den konservative støtte, Dahlgaard at den radikale gruppe havde besluttet at undlade at stemme. Forslaget blev forkastet med 52 stemmer mod 45. Statsministeren meddelte straks at der deraf vilde opstå politiske konsekvenser, og dagen efter, at kongen havde bifaldet hans indstilling om udskrivning af valg. Derpå fremsatte finansminister Neergaard forslag til midlertidig bevillingslov. Denne blev vedtaget den 23. marts med alle tilstedeværendes stemmer, efter en debat om det indtrufne. Valget gav stor konservativ tilbagegang og endnu større socialdemokratisk fremgang. Stauning danne- de en flertalsregering af Socialdemokrater og Radikale. Ved 1. behandling af det af Bramsnæs genfremsatte finanslovsforslag den 16. maj udspandt der sig en stor debat, som også er relevant for forståelsen af hvad der begav sig den 21. marts. Ved 3. behandling dagen efter blev forslaget vedtaget med 92 stemmer, mens Konservative og Retsforbund atter undlod at stemme.

Ved analysen er det naturligt at begynde med de Konservatives motivering, da forslaget ellers vilde være blevet vedtaget aldeles fredsommeligt med alle de fire gamle partiers stemmer. Christmas Møller sagde: »Efter den afstemning der i dag har fundet sted [over de konservative ændringsforslag] angiver finanslovsforslaget ... efter vor opfattelse ikke det en finanslov skal angive, nemlig at være lovenes lov og at være et fuldgyldigt udtryk for forsvarsloven af 1922. Min gruppe vil derfor i nøje overensstemmelse med hvad vi i et ganske parallelt forhold gjorde i foråret 1925

undlade at stemme for finanslovforslaget, idet vi udtaler håbet om at forslaget under den videre behandling i Rigsdagen må blive det finansloven skal være: et fuldgyldigt udtryk for loven her i landet« (sp. 5461).

Denne motivering lå i direkte fortsættelse af hvad partiets finanslovsordfører P. Korsgaard, V. Pürschel og Christmas Møller selv detaljeret havde sagt under drøftelsen af de krigs- og marineministerielle budgetter i de forudgående to timer. Motiveringen var taktisk klogt valgt idet den lagde sig tæt op ad Neergaards argumentation i 1925, som Christmas Møller omhyggeligt citerede ved debatten om den midlertidige bevillingslov to dage senere. Noget andet er, som Madsen-Mygdal også uden nærmere argumentation sagde (sp. 5483), at de to situationer parlamentarisk var såre forskellige. Venstres (og de Konservatives) aktion i 1925 var rettet mod et folketingsflertal med bevidsthed om at deres eget landstingsflertal vilde bringe tingene på plads, altså parlamentarisk set uskyldig. Situationen nu var at de Konservative udsatte regeringen for at komme i mindretal på finansloven, blot to dage efter at den kun med deres hjælp havde overlevet en misbilligelsesdagsorden (sp. 5275-5343). Med dette i erindring, hvad alle i salen selvfølgelig havde, virkede det næppe overbevisende at Christmas Møller, ligesom Neergaard i 1925, satte sin lid til »den videre behandling i Rigsdagen«. Han selv betegnede da også under behandlingen af den midlertidige bevillingslov disse ord som en betragtning han rent formelt måtte fremsætte (sp. 5489), således at forstå at han, da de fremførtes, ikke kunde *vide* – men nok forudse muligheden af – at finanslovforslaget vilde blive forkastet.

Ved denne lejlighed fremsatte Christmas Møller en parallel motivering, klarest med disse ord: »Venstre har ikke villet et samarbejde på lige fod, som betød at to selvstændige partier forhandlede sig til rette og gjorde hinanden indrømmelser, naturligvis således at det største parti som havde regeringsmagten havde mere indflydelse end det mindre. Venstre har troet at når det kom til stykket måtte konservatismen også angående principielle krav bøje af« (sp. 5471). At det Konservative Folkeparti længe, egentlig så længe det havde eksisteret, havde følt sig dårligt behandlet af Venstre og ganske særligt under Madsen-Mygdals regering, der, som Christmas Møller bemærkede (sp. 5470), var dannet på konservativ fremgang, er uomtvisteligt. Skønt de Konservative samtidig vægrede sig ved at lade sig betegne som støtteparti (sp. 5463), var den parallelle motivering udtryk for partiets krav under toblokparlamentarisme: »Jeg har ønsket og jeg ønsker og det konservative parti ønsker et samarbejde, men et samarbejde på lige fod, et samarbejde som ikke er noget diktat« (sp. 5499).

De to motiveringer var bundet sammen af ordene »principielle krav«. Disse kan – og bør formentlig – læses som gående såvel på partiets »livs-sag«, forsvarsspørgsmålet, som opfattelsen af finansloven som lovenes lov. I begge tilfælde fremhæves altså at et parti, ikke for mindre tings men for princippers skyld, af et finanslovsforslags indhold kan føle sig forhindret i at give det sin stemme.

For Venstres vedkommende knytter interessen sig alene til den motive-ring Madsen-Mygdal gav for opløsningen. Der var, sagde han den 23. marts, »kun to muligheder, hvis parlamentarisk sømmelighed skal respekteres her i landet, og hvis man ønsker det skal gå det parlamentariske liv vel. En regering der får sit finanslovsforslag forkastet har enten at demissionere og at tilråde Hans Majestæt Kongen at henvende sig til det parti som havde absolut flertal ved den afstemning, eller også at indanke sagen for vælgernes afgørelse ... Noget tredje gaves ikke« (sp. 5481-82). Ordene var foranlediget af konservative antydninger af at kongen burde være rådet til at konferere med partiernes ledere (sp. 5471, 5486, 5494-95), og fik helhjertet tilslutning fra socialdemokratisk side (sp. 5484, 5500). Der lå deri to præcedensskabende eller -bestyrkende opfattelser: *at* en finanslovsforkastelse kunde ingen regering affinde sig med (hvilket både svarede til hvad der mange gange var sagt under tidligere finanslovsdebatter, og til Venstres opfattelse i forfatningskampens tid), og *at* det stod i dens magt at svare med at udskrive valg.

Staunings motivering, da mødet blev genoptaget kl. 15.30 den 21. marts, lød: »Den erklæring som før blev afgivet af det ærede medlem hr. Christmas Møller, viser os at det ene parti som var ministeriets grundlag har besluttet at berøve ministeriet den fornødne støtte til vedtagelse af finansloven. Socialdemokratiet vil selvfølgelig under disse omstændigheder ikke yde erstatning herfor, navnlig da finanslovsforslaget heller ikke er tiltalende for os« (sp. 5462). Christmas Møller sagde herom at Stauning kunde »have udtalt sig med større klarhed end han gjorde« (sp. 5463-64). Dertil er at sige at Stauning som den første der havde ordet efter pausen ikke med fuld sikkerhed har kunnet vide om der under denne kunde være tilvejebragt en eller anden form for forståelse mellem regeringen og de Konservative eller disse trods alt skulde have besluttet sig for et ydmygende tilbagemag, og derfor ikke har ønsket på forhånd at binde sit parti til at afvige fra dets nu hævdundne praksis. Næppe nogen – i hvert fald ikke Dahlggaard der afløste Stauning på talerstolen, og næppe heller Christmas Møller – kan have været i tvivl om at Stauning og hans store flok få minutter senere vilde rejse sig og stemme nej.

Stauning havde i flere måneder været særlig ivrig efter at få valg. Han

havde ønsket at stille sig imødekommende overfor en føler fra den mindre forsvarsvenlige fløj af Venstre netop for at skabe splid mellem regeringen og de Konservative²¹, og han var fast besluttet på at udnytte de muligheder der nu bød sig; kort før mødet begyndte kl. 13 meddelte han den radikale leder P. Munch at der for ham forelå rygter om at de Konservative vilde undlade at stemme for finansloven, og Munch lod dette gå videre til partiets finanslovsordfører Bertel Dahlgaard²². Stauning har åbenbart villet forebygge at de Radikale skulde komme til uafvidende at redde regeringen, for deres stemmer vilde jo sammen med Venstres være nok til at overstemme et socialdemokratisk nej.

Staunings ord var altså en entydig henvisning til den parlamentariske situation og kan kun forstås som udtryk for at denne satte sædvanlige normer for finanslovsafstemning ud af kraft; hans allersidste sætning må opfattes som rent supplerende. Det er nu væsentligt at bemærke at der under folketingsdebatterne før valget ikke fra nogen side blev rejst nogen- somhelst kritik af Socialdemokratiets afstemningsadfærd. Den blev stiltiende accepteret. Først under Madsen-Mygdals bitre indlæg ved 1. behandling af det af Bramsnæs genfremsatte finanslovsforslag harcelerede han over Socialdemokratiets forhold til »politik« og saglighed (sp. 5549). Det var der ikke meget bid i, så meget mindre som det gav en socialdemokrat anledning til at nævne at Neergaard (der ikke modsagde ham) på et vælgermøde havde betegnet det som »logisk rigtigt at Socialdemokratiet nægtede at sætte en klods under ministeriet, som dets eget støtteparti nægtede det« (sp. 5579).

Dahlgaard havde pustet til gløderne allerede ved afslutningen af debatten om de militære budgetter (sp. 5443) på en måde som viser at hvad han lige havde fået at vide ikke kom ham på tværs, og da han bad om udsættelse af mødet var det med påpeging af det opsigtsvækkende i at »det parti der hidtil har været med til at udgøre den højtærede regerings parlamentariske basis ... er gået til noget så ekstraordinært som at nægte at stemme for finansloven« (sp. 5462). Da mødet var genoptaget sagde han: »Efter at det Konservative Folkeparti, regeringens hidtidige støtteparti, har erklæret at partiet ikke agter at stemme for finansloven, er spørgsmålet om finanslovens vedtagelse efter vor opfattelse fra at være et spørgsmål om vedtagelse af en bevillingslov blevet til et politisk spørgsmål, hvor det

---

21. P. Munch, *Erindringer 1924-1933*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København, 1964, pp. 146-47.

22. Bertel Dahlgaard, *Kamp og Samarbejde. Nærbilleder af politik og politikere gennem 40 år*, Forlaget Fremad, 1964, p. 39.

søges lagt over på oppositionen at opretholde regeringen. Skønt det foreliggende finanslovsforslag indeholder langt højere militærbevillinger end vi fra vor side kan billige, har vi i og for sig ikke, lige så lidt som tidligere, ønsket at demonstrere mod finanslovsforslaget. Men efter den situation der nu foreligger kan vi ikke gå ind som parlamentarisk basis for en regering der intet hensyn har taget til vore ønsker i den forløbne tid ... Min gruppe har derfor besluttet ikke at stemme« (sp. 5462-63).

De Radikale kan under deres gruppemøde i pausen ikke have været i tvivl om at Socialdemokraterne ønskede at fælde regeringen. Måske var de ikke selv forhoppede på valg. Men det vilde være en taktisk umulig situation for dem at redde regeringen ved at holde sig til deres sædvanlige afstemningsadfærd. Muligt kunde endda, som Dahlgaard også havde været inde på, regeringen og de Konservative derved vinde tid til et militærforlig med højere udgifter end på finanslovsforslaget. Af de to andre muligheder valgte de den mindst udæskende. Virkningen vilde blive den samme.

Derudover sagde Dahlgaards og Staunings motiveringer det samme, Staunings var så knap som muligt, Dahlgaards – som det var *hans* natur og lyst – formuleret så hvert led i argumentationen trådte umiskendeligt for dagen. Heller ikke mod de Radikales adfærd blev der under debatterne rettet nogen form for anklage (bortset fra at Madsen-Mygdals bitre bemærkning også omfattede dem). Det blev altså accepteret at således kunde et »ansvarligt« parti handle i en situation som den foreliggende.

At Retsforbundet med begrundelse i sit syn på skatter og udgifter vilde undlade at stemme (sp. 5463) var hverken overraskende eller havde parlamentariske konsekvenser.

Den motivering Christmas Møller havde givet måtte medføre at partiet også undlod at stemme da finanslovsforslaget endelig blev vedtaget den 17. maj (sp. 5622-23), og det samme blev tilfældet til og med foråret 1932. Partiets talsmænd, Christmas Møller og Korsgaard, anlagde lejlighedsvis også deres principielle syn på lovgivning på finansloven på andre stridsemner hvor deres og Venstres synspunkter var sammenfaldende (*FF 1930/31*, sp. 5805-06, 6567-72). Deres appel havde ingen virkning på Venstre.

3.6. Under stabile flertalsforhold 1933-45

I 1932 gennemførte Venstre og regeringspartierne en ny forsvarsordning. Den var ikke tiltalende set med konservative øjne. Men den medførte at partiet ikke mere med nogen styrke kunde hævde at finansloven ikke var

»lovenes lov«. Det kunde derfor igen stemme for finanslovsforslagene. Først i 1938 blev dette tilkendegivet eksplicit (*FF 1937/38*, sp. 4421, 4426), ligesom Socialdemokratiet i begyndelsen af 20'rne havde været nogle år om at bekvemme sig dertil.

Dermed indtrådte en tilstand som varede i hele midten af århundredet, fra og med 1933 til og med 1966, at de fire gamle partier altid ganske uproblematisk stemte for finanslovsforslaget. Undertiden gav deres ordførere dette til kende, undertiden gjorde finansudvalgets ordfører det på alles vegne, og hyppigt blev der slet intet sagt derom. Det var i alle tilfælde lige selvfølgeligt.

Regeringen Stauning-Munch sad 30'rne igennem på solide folketingsflertal. Det samme gjorde selvfølgelig de nationale samlingsregeringer under besættelsen og befrielsesregeringen i sommeren 1945. En episode som i 1929 kunde ikke forekomme.

Der blev ellers flere og flere partigrupper i Folketinget. I 1932 kom Kommunisterne ind, i 1934 skilte nogle venstremænd sig ud som det Frie Folkeparti, der fra 1939 hed Bondepartiet, samme år kom Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti ind, og i 1943 Dansk Samling. Retsforbundet medregnet var der op til fire små partier ad gangen. Men de havde aldrig betydning for flertalsdannelsen.

I afsnit 2 er disse partiers afstemningsadfærd omtalt. Derudover er der kun grund til at beskæftige sig yderligere med DKP. I årene 1933-35, 1937 og antagelig 1940 stemte partiet imod, de første år med begrundelser som at finansloven var selve grundpillen for det kapitalistiske samfund (*FF 1932/33*, sp. 4204; *1933/34*, sp. 3942), i 1937 (og 1940?) uden eksplicit tilkendegivelse. I 1936, da Aksel Larsen ved 1. behandling havde taget til orde for en folkefrontspolitik (*FF 1935/36*, sp. 1258-68), viser et navneopråb (sp. 4373) vedr. en afstemning under Kirkeministeriets budget at han og hans partifælle var fraværende (uden orlov) et par timer før afstemningen om finanslovsforslaget som helhed. Heller ikke i 1938, 1939 og 1941 blev der afgivet nogen nej-stemmer. Vedr. 1939 oplyses det i *Avisårbogen* at DKP (ligesom Retsforbundet) undlod at stemme.

I sommeren 1945, da finansminister H. C. Hansen forelagde lovanordningen fra departementscheftsstyrets tid, synes alle partier at have stemt for forslaget, altså også DKP, Retsforbundet og Dansk Samling.

3.7. Flerepartisystem og mindretalsregeringer 1945-53

Fra 1913 til 1945 havde én af to blokke altid haft flertal i Folketinget og

ministerierne enten været flertalskoalitioner eller mindretalsregeringer med fast støtteparti. To gange, i 1926 og 1929, havde uoverensstemmelser mellem regering og støtteparti medført valg, men begge gange med det udfald at den modstående blok fik flertal. Dette bloksystem svækkedes noget i 30'erne fordi det efterhånden så ud til at Venstre og Konservative vilde få svært ved at opnå et flertal sammen. Derimod var det uden direkte betydning at der efterhånden blev dobbelt så mange partier i tinget, for deres mandater kunde selv lagt til de to gamle oppositionspartiets ikke anfægte det socialdemokratisk-radikale flertal. De var, som det hedder i faglitteraturen, overtallige.

Denne tilstand ændrede sig ved valget i oktober 1945 og kom i sin klassiske skikkelse aldrig tilbage. I de følgende år var forskellen mellem de to gamle blokkes mandattal hver gang mindre end summen af de senere tilkomne partiers²³. I det mindste delvis som følge heraf skete der en forskydning i det politiske spektrum, som bedst udtrykkes ved at det Radikale Venstre rykkede fra venstre centrum ind i selve centrum, så det, alt efter den parlamentariske situation, til tider bidrog til at opretholde en regering af Venstre eller Venstre og Konservative, til andre tider en socialdemokratisk.

Danmark fik altså nu et egentligt flerepartisystem og ministerierne var mindretalsregeringer. Det i nærværende sammenhæng bemærkelsesværdige er at der ikke blev blot tilløb til konflikt omkring finansloven. Den stemte de fire gamle partier troligt for, ligesom de iøvrigt gjorde det for en meget stor del af lovgivningen; de brød sig ikke om at komme i afhængighed af de øvrige partier.

Retsforbundet gik fra og med 1946²⁴ tilbage til sin førkrigspraksis: hverken at stemme for eller imod, og med motiveringer der, når sådanne blev givet (*FF 1952/53*, sp. 3938; *1954/55*, sp. 3245), ganske svarede til dem der ovenfor er nævnt fra mellemkrigstiden.

Det må antages at Kommunisterne i de første efterkrigsår stemte for finanslovsforslaget (eller udeblev fra afstemningen). Fra og med marts 1949 stemte de derimod hver gang imod. Motiveringen var Danmarks modtagelse af Marshall-hjælp og tilslutning til Atlantpagten, som de, med

---

23. Efter valgene 1968 og 1971 var der dog et flertal af Socialdemokrater og Radikale, men da havde, jvf. underafsnit 3.10, udviklingen medført at de befandt sig i hver sin blok. Om det semi-flertal de havde 1953-57 og 1960-64, se underafsnit 3.8.

24. Således iflg. *Rigsdagsårbogen* (p. 93); iflg. *Avisårbogen* undlod i 1946 Dansk Samling at stemme, mens der intet siges om Retsforbundet. Året efter undlod 5 at stemme (*FF 1946/47*, sp. 3729), så da må begge partier have forholdt sig således, idet de havde henholdsvis 4 og 3 mandater.

Aksel Larsens ord (*FF 1948/49*, sp. 4191), vilde demonstrere deres modstand imod »ved det parlamentariske middel der står til vor rådighed: at stemme imod finansloven«. Bertel Dahlgaard, der jo selv var modstander af tilslutningen til Atlant-pagten, betegnede Aksel Larsens begrundelse som værende »uden mening«, for finanslovsforslaget »vedtages i dette høje ting til alle tider af partier der er tilhængere eller modstandere af regeringen ... simpelthen ... fordi en forkastelse vilde være ensbetydende med at standse statens funktioner«. Denne »klassisk« formede formaning gjorde ikke indtryk på Aksel Larsen, der svarede at »man hvis man virkelig er ansvarbevidst er nødt til at stemme imod den regerings finanslov som har ansvaret for denne politik« (sp. 4192). Dette nej fastholdt DKP til partiet i 1960 gled ud af Folketinget, med i hovedsagen samme motivering, omend i jævner ord, efterhånden som begivenhederne i 1948-49 kom på afstand. Det er værd at bemærke sig at nej'et ikke, som i partiets første år i tinget, blev begrundet i modstand mod selve det danske samfundssystem.

3.8. *Toblokparlamentarismens anden ungdom 1953-64*

Der er to grunde til at sætte et skel i 1953. Den ene er grundlovsændringen, en anden den som overskriften peger på.

Ved den tredje junigrundlov blev parlamentarismen grundlovsfæstet. Den havde været alment accepteret så længe at dét var der ikke noget skelsættende i. Heller ikke i at man gik over til etkammersystem; siden 1936 havde Landstinget været uden betydning for flertalsdannelsen på Rigsdagen. Det var mindre ting der influerede på denne. Folketinget fik 179 medlemmer. Forøgelsen betød at Slesvigsk Parti igen kunde blive repræsenteret. Den nye valglov fik en sådan udformning at den sikrede – eller i hvert fald indtil nu har sikret – at partiernes andele af mandaterne svarede så nøje som muligt til deres andele af stemmerne (hvad på lidt anden vis havde været tilfældet siden 1948), dog først for såvidt de havde passeret en spærregrænse, som fra 1961 kom til at gå under betegnelsen 2%’s reglen; et af formålene hermed var at lette flertalsdannelsen. I 1947 havde Færøerne fået to repræsentanter i stedet for én; den ene, en sambandsmand, havde i hele mellemkrigstiden tilsluttet sig Venstres gruppe; når der nu blev to vilde de, som partiernes styrkeforhold var på øerne, blive af forskellig observans, sommetider en socialdemokrat og en sambandsmand, sommetider en der stod udenfor de danske partier. Denne færøske repræsentation blev nu grundlovsfæstet. Samtidig blev Grønland

en del af riget, også med to repræsentanter; der var længe ingen partier på Grønland, og de valgte sluttede sig ikke til danske folketingsgrupper. Disse udvidelser tenderede mod at komplicere flertalsdannelsen, og det skulde snart vise sig at de kunde få umiddelbar indflydelse på denne.

I årene 1950-53 havde der siddet en mindretalskoalition af Venstre og Konservative, regeringen Eriksen-Kraft. De to partier bestræbte sig også i de følgende år på et nært samarbejde, så de kunde fremtræde som regeringsalternativ til Socialdemokratiet. Dette opnåede ved det første valg under den nye grundlov 74 mandater, hvortil kom én færing, de Radikale fik 14 mandater. Til et klart flertal behøvedes der 90 mandater. Men da det kunde antages at de to grønlændere og Slesvigsk Parti næppe ønskede at blive inddraget i dansk partipolitik, var der et faktisk flertal at bygge på. Socialdemokraternes ledere, Hans Hedtoft og H. C. Hansen, tilbød i 1953 og 1955 de Radikale regeringssamarbejde. Disse afslog, bl.a. på grund af de to partiers forskellige syn på NATO-samarbejdet, men jo mere Venstre og Konservative optrådte som en blok des mere fungerede de Radikale som støtteparti for den socialdemokratiske mindretalsregering, så at tilstanden mindede om 20'erne, blot at det indbyrdes forhold var bedre.

Der var tanker om efter et godt valg for de to partier at retablere 30'ernes regeringskoalition. Socialdemokratisk tilbagegang ved 1957-valget bevirkede at det fælles flertal gik tabt. Alligevel blev resultatet, efter komplicerede forhandlinger²⁵, en flertalsregering, idet Retsforbundet blev medinddraget. Venstres og Konservatives opposition blev stadig mere udtalt i de følgende år. Det embryoniske tobloksystem i 50'ernes midte var således nu fuldbåret, men ikke mere baseret på de fire gamle partier alene. Regeringsdeltagelsen medførte at Retsforbundet stemte for finanslovsforslagene; havde det, kunde man spørge sig, nu taget de første skridt på samme vej som i sin tid Socialdemokratiet? Finanslovens vedtagelse skete fortsat også med Venstres og Konservatives stemmer, iøvrigt i den fredsommelige form at finansudvalgets ordfører anbefalede vedtagelsen på hele finansudvalgets vegne (*FF 1957/58*, sp. 3575; *1958/59*, sp. 3885; *1959/60*, sp. 4696), i hvilket Kommunisterne ikke havde sæde.

Ved det bemærkelsesværdige valg i 1960 blev Retsforbundet offer for spærregrænsen. Socialdemokratiet gik frem til 76 mandater (+ én færing), de Radikale fik kun 11. Alligevel kunde de to partier fortsætte i en art flertalskoalition, idet den danskfødte repræsentant for Nordgrønland Mikael Gam indtrådte i ministeriet som Grønlands-minister. Da Venstre og Konservative fortsat præsenterede sig som regeringsalternativ, lader åre-

25. Indgående skildret i Tage Kaarsted, *Regeringskrisen 1957*.

ne 1960-64 sig, trods det karrige flertal, karakterisere som en toblokparlamentarisme. Hvad finanslovforslaget angår kunde ordføreren hver gang anbefale på de fire gamle partiers vegne (*FF 1960/61, 2. samling, sp. 2617; 1961/62, sp. 4055; 1962/63, sp. 4791; 1963/64, sp. 4181*).

Også DKP gled ud ved valget. To nye partier kom ind, de Uafhængige og Socialistisk Folkeparti. De Uafhængige undlod at stemme i alle de seks år de havde sæde i tinget, med lidt skiftende motiveringer der dog altid gik på utilfredshed med den politik finanslovforslagene var udtryk for, f.eks. i 1963 »folkepensionens uheldige konstruktion, helhedsløsningens klassebetonede [dvs. arbejdervenlige] slagside og omsætningsafgiftens forkerte forudsætninger« (*FF 1962/63, sp. 4794*).

1960-valgets største overraskelse var at Aksel Larsens nye Socialistiske Folkeparti kom ind med 11 mandater, lige så mange som det Radikale Venstre. Det var i hvert fald *hans* ønske at det skulde placere sig som et samarbejdsparat venstrefløjparti. Dets finanslovsordfører, J. Skræppenborg-Nielsen, sagde i 1961: »Vi for vort vedkommende er helt på det rene med at et land, en stat, behøver en finanslov. Da det forslag ... vi nu behandler imidlertid indeholder så meget som mit parti ikke kan godkende [især havde han nævnt militærudgifterne] og på den anden side også indeholder meget som vi kan godkende, skal jeg ... meddele at vi ... vil afholde os fra at stemme« (*FF 1960/61, 2. samling, sp. 2619*). Det var en motivering som lå meget nær op ad Socialdemokratiets før 1914, og på et tidspunkt hvor dette parti var afvisende overfor den nytilkomne. De følgende år brugte Skræppenborg-Nielsen lignende formuleringer. Partiet syntes at stå beredt i kulissen.

3.9. Moderat mindretalsparlamentarisme 1964-66

Ved valget i 1964 mistede det Radikale Venstre et mandat, det spinkle flertal var borte. J. O. Krag fortsatte som statsminister for en socialdemokratisk mindretalsregering²⁶, stadig holdende afstand til Socialistisk Folkeparti, der også havde tabt et mandat.

Hvad finanslovforslaget angik vedblev idyllen. De tre andre gamle partier anbefalede hvert for sig at stemme for det.

---

26. Om Krags mislykkede forsøg i 1965 på ved hjælp af to udbrydere fra Venstre at genskabe en flertalskoalition, se Tage Kaarsted, *Dansk politik i 1960'erne. Taktik og strategi*, Gyldendal, København, 1969, pp. 45-48.

3.10. Toblokparlamentarismens Indian Summer 1966-73

Ved novembervalget 1966 tabte Socialdemokratiet 7 mandater og Socialistisk Folkeparti vandt 10. Tilsammen havde de 89, nok til et faktisk flertal, der endda blev rent ved at færingerne et par uger senere valgte en socialdemokrat (samt en af Folkeflokken). Krag tilbød regeringssamarbejde, et i betragtning af hvordan han og hans parti hidtil havde ytret sig om Socialistisk Folkeparti markant vidnesbyrd om den numeriske faktors vægt i dansk parlamentarisme. Tilbudet blev ikke modtaget men der blev aftalt et samarbejde til udnyttelse af det nye »arbejderflertal«. Altså endnu en gang en tilstand som i 20'erne.

Dette modsvarede af en ny blokdannelse på den anden fløj. I midten af 60'erne var samarbejdet mellem Venstre og Konservative blevet mindre nært. Den nye Venstre-leder Poul Hartling åbnede ved sin meget bemærkede Svanninge-tale 1965 dørene for det Radikale Venstre. Især blev dog forholdet mellem Radikale og Konservative varmt, så at den blok af de tre partier der manifesterede sig ved dannelsen af ministeriet Baunsgaard i 1968, efter at de havde vundet flertal i kraft af stor radikal fremgang, havde tegnet sig som en mulighed igennem et års tid. Nu var der altså, igennem en alliancernes ombytning, en flertalskoalition som i 30'erne og 1957-64, og forståelsen mellem de tre partier blev i det væsentlige opretholdt også da de efter 1971-valget stod som opposition overfor en ny regering Krag, som med Socialistisk Folkeparti som støtteparti havde flertal i kraft af de grønlandske medlemmer, der nu begyndte at tage aktiv stilling til dansk indenrigspolitik.

Da finanslovsforslaget for 1967/68 kom til 3. behandling den 30. marts 1967 var denne nye toblokparlamentarisme ikke fuldt underbygget. Det er forklaringen på at 3. behandling, skønt den endte med at alle partier gav forslaget deres stemmer, i et par timer tegnede til at kunne blive et nyt 1929 (som også blev omtalt) og kunde påberåbes i 1983. Den kræver derfor en ret indgående analyse af debatten²⁷.

I finansudvalgets tillægsbetænkning (*F 1966/67, tillæg D*, sp. 3243) havde de fire gamle partier indstillet forslaget til vedtagelse. Debatten begyndte også fredeligt nok med at Kresten Damsgaard gentog Venstres anbefaling (*FF 1966/67*, sp. 3204). Den konservative Knud Thestrup indledte bataljen ved at gå ud fra »at Socialistisk Folkeparti efter den stilling

---

27. Der er i denne sammenhæng særlig grund til at nævne at adgang til partiprotokoller og lignende materiale såvel som intensiv gennemgang af pressen meget muligt vil kunne bidrage til forståelsen af incidentets strategisk-taktiske aspekter.

partiet har taget i tillægsbetænkningen vil stemme for finanslovsforslaget og dermed vil stemme for bevillingerne til forsvaret« (sp. 3208). Det var en bastant udlægning, for i tillægsbetænkningen havde det kun tilkendegivet at det vilde stemme imod de militære bevillinger og »iøvrigt nærmere redegøre for sin stilling ved 3. behandling«, og med sine sidste ord gjorde Thestrup i virkeligheden vold på hvad de gamle partier selv lagde i et ja til finansloven (og blev da også senere under debatten (sp. 3278-79) uden direkte adresse korrigeret af Hilmar Baunsgaard), åbenbart for at tirre slumrende løver. Skråppenborg-Nielsen bemærkede hertil blot at det forlig hans parti havde indgået med Socialdemokratiet alene drejede sig om rent indrepolitiske anliggender, og at dets holdning til militær- og udenrigspolitik var »helt og aldeles uforandret« (sp. 3210). Det mest interessante ved det indlæg, sagde Damsgaard længere fremme i debatten, var hvad det ikke sagde noget om; men »efter alt hvad der er gået forud siden folketingsvalget, hvor SF er gået ind under et politisk ansvar, vil jeg indtil videre regne med at SF vil stemme for finanslovsforslaget og herigenem tage et økonomisk ansvar også for mange af de reformer som SF har proklameret« (sp. 3262). Thestrup fandt at det var »en helt barok og urimelig situation hvis det parti hvorpå regeringen baserer sin stilling, undlader at stemme for finanslovsforslaget« (sp. 3267), altså ord der lå nær op ad Stauings og Dahlgaards i 1929. Således provokeret svarede Skråppenborg-Nielsen at det var partiets hensigt »foreløbig at fastholde vor hidtidige stilling til finanslovsforslaget. Men ... hvis visse partier ... skulde få lyst til at rotte sig sammen i et forsøg på at styrte regeringen ... og stemme imod finanslovsforslaget ... så agter vi at stemme for lovsforslaget, og vi kan gøre det uden dermed at have sagt ja til blot én eneste bevilling til forsvaret« (sp. 3267). Socialistisk Folkeparti må altså have drøftet situationen på forhånd. Aksel Larsen lagde senere under debatten ikke skjul på at han selv ingen vanskeligheder havde ved at stemme for finansloven, »som jeg anser for en opsummering af de bevillinger der er vedtaget af Folketinget, eventuelt med skiftende flertal« (sp. 3277). Men i gruppen havde der været modstand. Man var da endt i den løjerlige situation at når Socialdemokraterne rejste sig for at stemme for forslaget måtte den skotte over til de ikke-socialistiske partier for at se om det blev nødvendigt at den også rejste sig.

Hvis debatten kan siges at være begyndt med lidt ondsindet drilleri udviklede den sig nu til en principiel debat mellem nogle af partiernes sværvægtede. Baunsgaard appellerede til statsministeren om »at gennemtænke hvilken parlamentarisk situation det er han tilsyneladende er ved at bringe både sig selv og hele det danske demokrati ind i«, når »det ene af

de to partier som har aftalt og vil aftale hvad der skal være grundlaget for de kommende tre års politik, ikke vil tage medansvar for finansloven?» (sp. 3273). Venstres Henry Christensen og den konservative Poul Sørensen sluttede sig hertil (sp. 3274-75). Krag svarede at »regeringen gerne så at SF tog konsekvensen af sin andel i ansvaret for væsentlige dele af den lovgivning der gennemføres, og stemte for finanslovsforslaget«, men at dette parti jo netop havde erklæret at hvis afstemningen ikke blev »en afstemning efter rent saglige linjer men ... en afstemning for eller imod regeringens parlamentariske grundlag, så vil SF stemme for« (sp. 3275-76). Dette bekræftede Aksel Larsen (sp. 3277). Men, sagde Poul Sørensen, »der er en ny situation ... som det Konservative Folkeparti ikke har truffet nogen beslutning« om, så hvis statsministeren ikke fik bragt sit flertal i orden »kunde vi måske få en ganske kort pause« (sp. 3278), altså som Dahlggaard havde bedt om i 1929. Også Baunsgaard og Henry Christensen var skarpe, dog gentog de ikke ønsket om pause. Krag fik ingen reaktion på sin opfordring til Baunsgaard om i stedet at stille et dagsordensforslag. Aksel Larsen støttede Poul Sørensens anmodning om en kort pause og stillede selv forslaget, da Poul Sørensen meddelte at han havde trukket det tilbage (sp. 3285). Kl. 14.40 blev mødet udsat til kl. 15 og derpå til 15.30. Så kunde Aksel Larsen meddele at Socialistisk Folkeparti agtede at stemme for finanslovsforslaget (sp. 3286, 3288). Derpå erklærede oppositionspartiernes ordinære finanslovsordførere, ganske kort, at deres partier, som det fremgik af tillægsbetænkningen, vilde stemme for finanslovsforslaget, og Krag kunde fornøje sig med »på finansministerens og egne vegne at takke for den store tilslutning«, og »for den hjælp vi ... i denne forbindelse har modtaget, delvis fra uventet hold«. Forslaget vedtoges enstemmigt med 168 stemmer (sp. 3288).

Om Aksel Larsen, da han bad om pause, virkelig frygtede afstemningens udfald, får stå hen; han kan have ønsket at bruge oppositionens truende holdning til at tvinge sine egne på plads. Niels Westerby erklærede, ganske vist først efter at spændingen var udløst, at det hele tiden havde været Liberalt Centrums agt at stemme for finanslovsforslaget, »idet det modsatte jo vilde være en tom demonstrationspolitik« (sp. 3287). I så fald vilde regeringen have vundet afstemningen selv om seks-syv af Aksel Larsens sprælske flok havde undladt at stemme. Til overflod kunde Tage Kaarsted²⁸, utvivlsomt med autoritativ omend uanført hjemmel, i 1969 oplyse at de Radikale »under alle omstændigheder havde stemt for finansloven, hvad SF ikke vidste«. Det ser, efter folketingsmaterialet at

28. *op.cit.*, 1969, p. 63.

dømme, ud til at aktionen ikke var forberedt eller velforberedt fra de tre oppositionspartiets side; de var endnu ikke en velfunderet blok. Det springende punkt kom debatten formentlig til da Baunsgaard og Henry Christensen *ikke* gentog Poul Sørensens anmodning om en pause. Men *sikker* viden om hvor det bar hen kunde ingen have, før Aksel Larsen gik på talerstolen efter sit gruppemøde. Resten var antiklimaks, og Krag kunde afslutningsvis håne oppositionen for at den ikke havde nogen leder (sp. 3288). Deri havde han foreløbig ret. Men episoden tjente, hvilket måske var dens egentlige formål, til yderligere at belaste forholdet mellem regeringen (og Aksel Larsen) og SF's rebeller, med sommerens uro i dette parti til følge og sluttelig dets sprængning og regeringens fald sidst på året og oppositionens store valgsejr i januar 1968.

Under Baunsgaards trepartiregering kunde der naturligvis aldrig blive tvivl om at finanslovsforslaget vilde blive vedtaget. Socialdemokratiet stemt også for, den første gang med denne motivering ved R. Lysholt Hansen: »Vi har haft lejlighed til ... at vise vor stilling til en række af ændringsforslagene og hovedposterne nu ved afstemningen, og vi kan ... på linje med hvad vi altid før har kunnet, stemme for finanslovsforslaget ved tredje behandling« (*FF 1967/68*, 2. samling, sp. 1839). I sin bestræbelse på at give ordene snart kom Lysholt Hansen for skade at forsynde sig mod historien²⁹. De næste år gav Socialdemokraterne ingen motivering.

For udbryderpartiet Venstresocialisterne sagde Erik Sigsgaard: »Der lægges op til en politik som vi ikke har tillid til, af en regering som vi ikke har tillid til, og derfor må vi denne gang stemme imod finanslovsforslaget« (sp. 1857). Trods det temporære forbehold har partiet altid siden indtaget samme holdning.

Overraskelserne kom fra Socialistisk Folkeparti. Først ved at det stemte for, i 1968 iflg. Sigurd Ømann »med dyb bekymring« og angivelse af at der kunde »komme det tidspunkt da vi må vise vor mistillid til regeringen ... ved at stemme imod finanslovsforslaget« (sp. 1857), og året efter uden eksplicit tilkendegivelse. Dernæst ved at partiet i 1970 svingede over til at stemme imod forslaget (*FF 1969/70*, sp. 4573), hvad det aldrig havde gjort i 1960'erne. Året efter tilkendegav det samme holdning allerede i tillægsbetænkningen (*F 1970/71*, tillæg D, sp. 3253-54).

Med flertals- og regeringsskiftet i 1971 blev Socialistisk Folkeparti igen

---

29. Det er nok det groveste men ingenlunde et enestående eksempel på at folketingsmedlemmer ikke husker deres eget partis adfærd, jvf. note 32, 37; flere tilfælde kunde være nævnt.

støtteparti, og hvad finansloven angik i fuldt omfang. I 1972 tilkendegav dets ordfører Morten Lange ganske vist ikke eksplicit hvorledes partiet vilde stemme, men året efter sagde Rolf Lütken at det »selvfølgelig« kunde stemme for finanslovsforslaget: »Det er, som det er sagt, en god skik her i huset at man gør det selv om man har fået sine ændringsforslag til det forkastet« (*FF 1972/73*, sp. 5336). Det kunde ikke være sagt kønne af en fra de gamle, »ansvarlige« partier. Disse stemte selv for, og da der kun var fem partier i tinget, altså så få som ikke siden 1931, blev finanslovsforslaget vedtaget enstemmigt i ordets snævreste forstand, hvilket bortset fra befrielsessommeren ikke var forekommet siden marts 1926.

3.11. *Mangepartisystem og ekstrem mindretalsparlamentarisme 1973-82.*

Politologer har talt om jordskredsvalget 1973. Af gode grunde. De fem hidtil repræsenterede partier gik alle tilbage, tilsammen fra 93,1 til 64,3% af stemmerne. Alene de fire gamle gik fra 82,0 til 58,3%. Det forbløffende tag de igennem mere end to tredjedele af århundredet, en tid med store samfundsændringer, havde haft om vælgermasserne, var alvorlig svækket, og hvem kunne vide om bunden var nået? To af dem, først de Konservative og siden de Radikale, nærmede sig, i det mindste i opinionsundersøgelser, betænkeligt spærregrænsen. Det vilde ikke være ubegribeligt hvis denne usikkerhed kunde gøre dem neurotiske. I de følgende års mange valg genvandt de efterhånden en del af det tabte. I 1984 fik de fire gamle partier tilsammen 72,6% af stemmerne og sammen med Socialistisk Folkeparti 84,1%, ved begge sammenregninger altså rundt regnet 10 procentenheder færre end i 1971.

Vælgerskredet ledsagedes af et fuldt så drastisk skred i de parlamentariske vilkår.

I det her behandlede tidsrum var der til stadighed ti eller elleve partier i tinget. To af dem var gamle kendinge, der dog ikke formåede at bide sig fast: Retsforbundet (1973-75, 1977-81) og DKP (1973-79). Fra 1977 kom Venstresocialisterne igen. De virkelig nye partier var Kristeligt Folkeparti (som dog havde opstillet forgæves i 1971), Fremskridtspartiet og Centrum-Demokraterne. Dertil kom færinger og grønlandere. På Grønland dannede der sig nu politiske partier; de to største, Atassut og Siumut, fik sæde i Folketinget, det førstnævnte i denne periode knyttet til Socialdemokratiet, det andet med forbindelse til Socialistisk Folkeparti.

I tiden før 1945 havde alle andre partier end de fire gamle været overtal-

lige. I årtierne derefter fik nogle af de øvrige partier betydning for flertalsdannelsen, og to af dem indgik tidvis endda i en blokdanelse som var grundlag for regeringer, Retsforbundet 1957-60, Socialistisk Folkeparti 1966-67 og 1971-73. Nu fik landet et mangepartisystem i egentlig forstand, for til stadighed kunde alle eller næsten alle partier øve indflydelse på flertalsdannelsen.

Traditionelt havde det, både i den almindelige bevidsthed og i partiernes selvforståelse, været ret let i indenrigspolitiske henseender at placere dem på et éndimensionalt højre-venstre kontinuum; kun Retsforbundet havde voldt vanskeligheder. Adfærdsforskere har på gode grunde argumenteret for at dette ikke mere lod sig gøre på vælgerplanet. Derimod viste kontinuet sin sejlivethed på Christiansborg³⁰. Ret hurtigt fandt Kristeligt Folkeparti og Centrum-Demokraterne på plads ind mod midten, nogenlunde hvor de Radikale befandt sig, og Retsforbundet også; de var systemaccepterende. Kommunisterne og Venstresocialisterne placerede sig som yderste venstrefløj, især de sidstnævnte var klart systemafvisende. Dét var også Fremskridtspartiet, men således at det blev opfattet som et udpræget højrefløjsparti. Det havde haft en slags forløber i de Uafhængige (1960-66), men de havde højst haft 6 mandater. Fremskridtspartiet begyndte med 28, var påny det næststørste parti i 1977, og først 1984-valget reducerede det alvorligt. Christiansborg-kontinuet var kraftigt forlænget i begge ender.

De to blokke, der havde syntes veletablerede i de forudgående år, ophørte at eksistere med deres numeriske forudsætninger. I stedet kom egentlige mindretalsregeringer, først Poul Hartlings af Venstre, siden socialdemokratiske under Anker Jørgensen. De måtte møjsommeligt samle sig flertal omkring de talrige forlig, som blev så meget mere nødvendige som højkonjunkturen fra 60'erne og begyndelsen af 70'erne samtidig slog over i en mere og mere udtalt lavkonjunktur. I 1978 gik Socialdemokrater og Venstre sammen i en koalitionsregering, der næsten havde flertal, ud fra en fornemmelse af at landet burde styres, men indbyrdes uenighed førte til at den kun sad godt et år.

I overskriften har jeg karakteriseret perioden ved ekstrem mindretals-

---

30. Vedr. en mere nuanceret og metodisk raffineret analyse af konfliktdimensioner på begge planer 1973-81 se Peter Nannestad, »Dimensioner i vælgerens opfattelse af partisystemet« (Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard (red.), *Valg og vælgeradfærd. Studier i dansk politik*, Forlaget Politica, Århus, 1984, pp. 167-94), der rummer mere end titlen angiver. For nærværende formål er det traditionelle kontinuum dog tilstrækkeligt, omend en protestdimension kan bidrage til at forklare en del, især af Fremskridtspartiets adfærd.

parlamentarisme. Det er ikke fuldt korrekt. Som idealtipe – hvilket er noget ganske andet end et ideal – må begrebet bestemmes som en tilstand hvor et regeringsparti indgår i skiftende flertal med hvilket som helst andre partier tilnærmelsesvis lige hyppigt. Sådant var det ikke. Partierne nogenlunde nær midten, især de tre små centrumspartier men også Socialdemokratiet og Venstre og Konservative, deltog langt hyppigere i politisk kontroversielle beslutninger end Fremskridtspartiet og venstrefløjspartierne, hvortil Socialistisk Folkeparti oftest var at regne. Midterpartierne i denne forstand udgjorde hvad man i fransk parlamentarismes krisetid i 50'erne havde kaldt *la force troisième*, en tredje styrke, til forskel fra gaullister og kommunister: de var i langt højere grad potentielle deltagere i flertalsdannelse. Holder man sig til dansk historie er det evidenter at flertalsdannelsen aldrig før havde haft så vanskelige vilkår, mindretalsparlamentarismen aldrig været så nær det ekstreme.

Med disse tilstande in mente er det indlysende at samtlige partiers stillingtagen til finanslovsforslaget var relevant. Jeg gemmer de fire gamle partier til sidst. De øvrige fordelte sig på tre kategorier: de der altid stemte ja, de der altid stemte nej, og de hvis holdning var skiftende.

Nye ja-partier var Kristeligt Folkeparti og Centrum-Demokraterne. Motiveringerne var ikke særlig sigende. De to partier er de eneste nu eksisterende der kan bryste sig af at de i hele deres tilværelse uden udskjelser har stemt for finanslovsforslagene.

Nej-partierne var Venstresocialisterne, Kommunisterne³¹ og Fremskridtspartiet. Det gav de hver gang til kende, de to venstrefløjspartier i al »fredsommelighed«. Fremskridtspartiet indstillede almindeligvis i tillægsbetænkningen finanslovsforslaget til vedtagelse med de ændringsforslag det selv stillede, men disse var så vidtgående og så mange og blev fremsat så sent at alle øvrige partier betragtede dets adfærd som en art obstruktion. I efteråret 1981 skulde der på grund af valg vedtages en midlertidig bevilningslov. Den stemte partiet for med den begrundelse at »samfundsmaskinen må naturligvis ikke standses« (*F 1981/82, tillæg D*, sp. 172), en motivering som jo i sin konsekvens måtte indebære at partiets nej ved finanslovsafstemninger som forudsætning havde en forventning om at andre partier vilde bære forslaget igennem. Venstresocialisten Michael Waldorff erklærede derimod at hans parti ikke vilde »sikre det som man kalder statshusholdningens uforstyrrede førelse«. Det markerede sig således som det eneste ubetingede nejsigerparti i dansk politik.

---

31. DKP havde også stemt nej da det i 1970 og 1971 var repræsenteret ved Hanne Reintoft (*Avisårbogen; FF 1970/71*, sp. 5292), der var indvalgt som venstresocialist.

To partier, Danmarks Retsforbund og Socialistisk Folkeparti, viste skiftende holdning. Retsforbundet overraskede ellers ved i de år det var repræsenteret konsekvent at stemme ja. Årsagen må, som dets ordfører Ole Flygaard ved en enkelt lejlighed nævnte (*FF 1978/79*, sp. 4170), søges i at det nu energisk krævede en magistratsregering, dvs. en art samlingsregering efter forholdstal. I 1980 fandt det dog at afstanden mellem finanslovsforslagets indhold og dets egne synspunkter var så stor at det atter måtte undlade at stemme (*FF 1980/81*, sp. 4625, 4641). Den midlertidige bevillingslov i 1981 stemte det ja til. Socialistisk Folkeparti stemte nej til Hartling-regeringens finanslovsforslag, »i modsætning til hvad vi som regel gør« (*FF 1973/74*, sp. 4507, 4566), og til forslaget fra Anker Jørgensens koalitionsregering med Venstre, mindre, sagde Gert Petersen, på grund af »selve indholdet ... end ... den hovedretning som denne politik er udtryk for« (*FF 1978/79*, sp. 4432)³²; partiet havde allerede i tillægsbetænkningen tilkendegivet at det ønskede »at markere en klar og konsekvent oppositionslinje imod SV-regeringen, som SF ønsker bragt til fald snarest muligt« (*F 1978/79, tillæg D*, sp. 108). Når der sad socialdemokratiske mindretalsregeringer undlod partiet derimod at stemme, i 1977 med den begrundelse fra Ebba Stranges side at det havde peget på en socialdemokratisk regering og ikke ønskede at »højre side i salen ... skal overtage styret« (*FF 1976/77, 2. samling*, sp. 1595). I 1979 afviste Ingerlise Koefoed, provokeret af den konservative Palle Simonsen som havde harceleret over at et parti der var »en slags parlamentarisk grundlag ... ikke tager medansvar for finanslovsforslaget«, at Socialistisk Folkeparti var parlamentarisk grundlag for regeringen, i hvert fald for dens lønpolitik (*FF 1979/80*, sp. 2906-07, 2914), og året efter havde gruppen endda »diskuteret meget indgående om det ikke vilde være rimeligt at stemme imod«, men undlod dog at give regeringen »det mistillidsvotum«, som vilde ligge deri (*FF 1980/81*, sp. 4587-88). I februar 1982 betegnede Ingerlise Koefoed derimod sit parti som et støtteparti; hendes gruppe vilde stemme for finansloven, »fordi vi derved vil tilkendegive vores vilje til at medvirke ved gennemførelsen af de dele af Socialdemokratiets handlingsprogram som giver flere arbejdspladser og indebærer sociale forbedringer« (*FF 1981/82, 2. samling*, sp. 2557-58). Socialistisk Folkeparti indtog altså i disse år alle tre mulige standpunkter, under stærk indflydelse af den parlamentariske situation.

32. Det var, sagde Gert Petersen også, første gang i mange år; da 4½ år næppe kan betegnes som »mange«, må hukommelsen have svigtet ham, et lille vidnesbyrd om hvor forvirrende disse år har været også for fremtrædende aktører.

Heller ikke de gamle partiers klub forblev upåvirket af de usædvanlige omstændigheder. Det trådte særlig tydeligt frem ved to lejligheder, i 1975 og i 1976.

I 1975 havde Socialdemokratiet overtaget regeringen, efter at Hartling, hvis parti havde fordoblet sit mandattal ved valget i januar på bekostning af de partier hans regering især havde støttet sig til, havde måttet opgive at danne en firkloverregering, fordi Mogens Glistrup i et sent øjeblik undsagde den. Anker Jørgensens stilling var prekær. Det ses af Lysholt Hansens ordførertale: »Regeringen har strakt sig uhyre vidt i det sidste døgn, videre end mange i vort parti ønsker, men man har gjort det i et forsøg på at samle dette folketing til en fornuftig gerning. Jeg tror ikke at vælgerne én gang til vil finde sig i at vi herinde bare leger og spiller for galleriet. Derfor tror og håber jeg på ... at vi trods alt ... får en finanslov som dette ting kan være tjent med at leve med, og som en regering også kan være tjent med at leve med. Men jeg vil gerne sige at vi må, indtil vi ved andet, afvente afstemningerne [om ændringsforslagene]. Inden da skal jeg ikke sige mere om finanslovsforslaget« (*FF 1974/75*, sp. 2334, jvf. sp. 2431). Så svagt havde ingen regering stået siden systemskiftet. Den måtte, dog kun ved sit partis ordfører, stille kabinetsspørgsmål, med udtrykkelig henvisning til at situationen »i højeste grad er alvorlig for hele folkestyret«, og uden at kunne true med valg, idet det efterhånden var blevet en norm at tinget ikke bør opløses kort tid efter et valg (skønt grundloven ikke udelukker noget sådant). De Radikale var ene om udtrykkeligt at sige at de vilde stemme for det samlede finanslovsforslag (sp. 2354, Grethe Philip). Men Venstre, Kristeligt Folkeparti og Centrum-Demokrater var milde i mælet og stemte også ja. Det gjorde til syvende og sidst også det Konservative Folkeparti, men Hagen Hagensen havde sagt at »nu må vi jo se på hvordan det kommer til at gå med ændringsforslagene, og så kan vores bedømmelse af finanslovsforslaget som helhed komme frem« (sp. 2359), altså en tydelig afvigelse fra hvad der i så mange årtier havde været god tone blandt de gamle partier. Under debatten sagde folkesocialisten Poul Dam, et af tingets tænksomme medlemmer: »Den forløbne debat vil forhåbentlig på et eller andet tidspunkt blive gjort til genstand for en videnskabelig analyse« (sp. 2450). Da den er en af de allerejendommeligste i dansk parlamentarismes historie må man give ham ret. Hans ønske er kun i beskeden udstrækning imødekommet gennem ovenstående kommentar.

Året efter kunde Lysholt Hansen som finansudvalgets formand anbefale forslaget til vedtagelse på vegne af Socialdemokratiet, Venstre, det Radikale Venstre, Kristeligt Folkeparti og Centrum-Demokraterne, mens

Fremskridtspartiet og Danmarks Kommunistiske Parti havde meddelt ham at de vilde stemme imod [hvortil føjede sig Venstresocialisterne, som ikke havde sæde i udvalget]; de Konservative og Socialistisk Folkeparti vilde under behandlingen i løbet af dagen meddele hvorledes de vilde stemme (*FF 1975/76*, sp. 7879). Denne gang var der altså ingen usikkerhed om udfaldet. Folkesocialisterne forholdt sig tavse (men undlod at stemme). Opmærksomheden samlede sig om de Konservative, ikke fordi det numerisk betød noget hvad de gjorde, men fordi det på lidt længere sigt kunde få følger for flertalsdannelsens vilkår hvis partiet, hvad Hagensens ord året før havde antydnet som en mulighed, brød med »ansvarlige« partiers hævdundne adfærdsnorm. Hagensen begyndte med en reverens for denne, idet han fremhævede at det Konservative Folkeparti »igen- nem mange, mange år« havde stemt for finanslove »selv om der har været konstateret uenigheder om en lang række forhold«; men afstanden til regeringen med hensyn til besparelser havde medført »at min gruppe efter nøje at have overvejet og drøftet forholdene er kommet til at jeg som ordfører ... skal meddele vor indstilling at vi undlader at stemme for finanslovsforslaget« (sp. 7906), og Poul Schlüter, partiets nye leder, gjorde op at de 7 milliarder kr. partiet ønskede i budgetnedskæringer var »så stort et tal at når vi ikke her kan få vor vilje så ønsker vi heller ikke at tage et medansvar for den samlede udgiftspolitik Socialdemokratiet kører og åbenbart fortsat vil køre« (sp. 7907). Ved afstemningen fulgte to konservative ikke gruppen, men stemte ja: Erik Haunstrup Clemmensen og Hans Jørgen Lembourn (*Folketingsårbog 1975-76*, p. 95), den førstnævnte uden at tage ordet, Lembourn med den begrundelse at det var »en symbolsk afstemning ... et led i demokratiets væsen« (sp. 7989). Det er ikke vanskeligt at forstå hvad der motiverede de Konservatives flertal. Valget i 1975 havde givet dem kun 9 mandater mod Venstres 42 og, nok ikke mindst vigtigt, Fremskridtspartiets 24. Havde Christmas Møller i 1929 villet hævde partiets ligeberettigelse, så syntes det denne gang at gælde dets eksistens, i hvert fald som et parti med indflydelse. Venstres Henning Christophersen beklagede den gamle makkers tilbagefald; afstemningen var »ikke en accept af en regerings udgiftspolitik men ... en accept af ... hvor flertallet og mindretallet her i salen ligger, og på det grundlag kan staten så få lov at disponere i det kommende år« (sp. 7973).

I de følgende år stemte det Konservative Folkeparti atter ja, men med begrundelser der gik på finanslovsforslagets indhold, bl.a. at partiet havde været med i forlig (*FF 1976/77*, 2. samling, sp. 1588; *1977/78*, sp. 7719; *1978/79*, sp. 4313). Det var derfor ikke urigtigt når Erling Olsen som socialdemokratisk ordfører i 1977 noterede sig at det Konservative Folke-

parti »også i år flipper en smule ud«, men at det var »på vej tilbage i de ansvarlige partiers rækker« (*FF 1976/77, 2. samling*, sp. 1359). Først i 1979 brugte Palle Simonsen en »klassisk« formulering, at »den ramme om samfundets virksomhed som finansloven jo er skal naturligvis også være til stede når vi nu om elleve dage tager hul på et nyt år« (*FF 1979/80*, sp. 2835). Da var partiet også blevet større end Fremskridtspartiet og jævnstort med Venstre.

Fremskridtspartiet pirkede i disse år ihærdigt til både Konservative og Venstre for at bevæge dem til at tage afstand fra finansloven (*FF 1979/80*, sp. 2848, 2908; *1980/81*, sp. 4560-64, 4605). I 1980 sagde Bertel Haarder som ordfører for Venstre at hvis der var noget der var urealistisk så var det det foreliggende finanslovsforslag, men at Venstre desuagtet vilde stemme for det fordi Danmark jo skulde have en finanslov og »vi dermed vedkender os vores parlamentariske styreform« (*FF 1980/81*, sp. 4560, 4562, 4565-66), og herfra lod han sig ikke rukke, hverken af Fremskridtspartiets stiklerier eller af at centrum-demokraten Arne Melchior ros til Venstre var forbundet med en påstand om at »en positiv afstemning ... er en erkendelse af et medansvar« (*FF 1980/81*, sp. 4564), en betragtning som kunde minde om det magtsvulmende Venstrereformpartis i århundredets begyndelse, men ikke siden var blevet anlagt af »ansvarlige« partier og derfor kan virke uovervejnet, uanset at det er let at øjne det øjeblikkestemte deri, idet hans parti ved den tid sammen med det Radikale Venstre og Kristeligt Folkeparti holdt Anker Jørgensens regering oppe.

Endnu efter valget i december 1981 bevarede Anker Jørgensen regeringsmagten. Da finanslovsforslaget nåede frem til 3. behandling i februar 1982 sagde Bertel Haarder: »Vi godkender ikke finanspolitikken ... Vi freder ikke regeringen. Den skal jages på de områder hvor den har godt af det, hele året ... men vi føler at et nej til finansloven i dag vilde være en virkningsløs demonstration, og hvis vi stemte imod kunde det gøre livet endnu sværere for den regering der måtte følge efter denne. Vi går ud fra at Socialdemokratiet til den tid vil kvittere for venligheden« (*FF 1981/82, 2. samling*, sp. 2554). Haarders ord syntes at vise at Venstre endog havde overvejnet at stemme imod. Det var også tilfældet³³. Uffe Ellemann-Jensen havde til pressen udtalt at partiet burde overveje at stemme imod. Haarder så i horisonten en firkløver-mindretsregering, som vilde komme i lommen på Fremskridtspartiet hvis Venstre nu stemte imod finanslovsforslaget, idet noget sådant kunde udløse en socialdemokratisk hævn-

---

33. Det følgende bygger på oplysninger i svar fra Bertel Haarder 23.11.1984 på forespørgsel af 14.11.

akt. Han fik bred støtte til sit synspunkt i gruppen. Også Venstres folk havde altså følt sig fristet til at afvige fra »ansvarlige« partiers klassiske adfærd, og de havde alle besvær med at forklare deres tillidsmænd at de vedholdende stemte for en finanslov de så kraftigt kritiserede.

3.12. Strukturert mangepartisystem og blokagtig mindretalsparlamentarisme 1982-84

Forud for valget i 1981 havde Venstre, det Konservative Folkeparti, Centrum-Demokraterne og Kristeligt Folkeparti præsenteret sig som et regeringsalternativ til Socialdemokratiet. De gik tilsammen frem ved valget, og Socialdemokratiet gik tilbage. Men da de Radikale ikke var villige til at bære en regering oppe som også vilde være afhængig af Fremskridtspartiet, kunde Anker Jørgensen fortsætte som statsminister. Det kunde i de følgende måneder se ud som om »firkløveret« kun havde været en episode. Da imidlertid Anker Jørgensen i september 1982 trådte tilbage fordi der ikke kunde samles flertal om hans regerings politik, blev der alligevel dannet en firkløverregering med Poul Schlüter som statsminister. Men efterhånden som månederne gik blev det mere og mere sådan at dens eksistens beroede på om den kunde skaffe sig støtte til sin politik fra de Radikale og Fremskridtspartiet. Den var en sagtomdig regering i den forstand at den affandt sig med at et folketingsflertal bestående af Socialdemokrater, Folkesocialister, Radikale og Venstresocialister traf udenrigs- og militærpolitiske beslutninger som ikke bekom den vel, og også indenrigspolitisk viste den betydelig smidighed, især i forholdet til de Radikale. Samtidig hermed optrådte den imidlertid også selvbevidst som udtryk for en ny politik til Danmarks økonomiske frelse, og dens indre samarbejde syntes at være godt, så den virkelig præsenterede sig som et alternativ. Dens forhold til de Radikale blev stadig bedre. Sådan var situationen forud for finanslovsafstemningen i december 1983.

Grundtrækkene i denne blev trukket op i afsnit 1. Den nøjere analyse vil finde sted i det konkluderende afsnit 4. Forkastelsen gjorde en midlertidig bevillingslov nødvendig; den blev vedtaget den 16. december med 146 stemmer mod Venstresocialisternes 4 (*FF 1983/84, 1. samling, fortryk, sp. 3980*).

Valget den 10. januar 1984 gav de Konservative en stor fremgang, som langt opvejede Centrum-Demokraternes tilbagegang, mens Venstre og Kristeligt Folkeparti begge fik beskeden fremgang. Firkløveret som helhed var både styrket og tømret yderligere sammen gennem valgkampen.

På valgaftenen og i den nærmeste tid derefter så det imidlertid ud som om den fortsat vilde behøve såvel de også styrkede Radikales som det decimerede Fremskridtspartis stemmer. En langtrukken fintælling flyttede ét mandat fra Socialdemokratiet til Venstre. Desuden blev der ved valget på Færøerne til almindelig overraskelse foruden en sambandsmand, der som sædvanligt sluttede sig til Venstre, valgt ikke en socialdemokrat men Óli Breckmann fra Folkeflokken, som erklærede at han under ingen omstændigheder vilde hjælpe socialister til magten. Og da Siumuts Preben Lange sluttede sig til Socialdemokratiet distancerede Atassuts Otto Steenholdt sig fra det og erklærede sin støtte til regeringspartierne. Til forskel fra i 1971 blev denne gang den ikke-socialistiske blok styrket gennem den færøske og grønlandske repræsentation. Dermed havde firkløverregeringen et faktisk flertal alene med de Radikale, og den blev yderligere styrket da Ole Maisted i foråret brød med Fremskridtspartiet og anmeldte sig som repræsentant for et nyt parti, de Frie Demokrater, og da John Arentoft i efteråret også brød ud men sluttede sig til de Konservative.

Da finanslovsforslaget endelig nåede frem til ny 3. behandling den 23. februar 1984 behøvedes hverken Fremskridtspartiet eller Socialdemokratiet til at sikre dets vedtagelse. Det var ikke undergået andre ændringer end dem firkløveret og de Radikale i valgkampens hede havde erklæret de vilde foretage. Socialistisk Folkeparti, Venstresocialisterne og Fremskridtspartiet stemte, som det var at vente, igen imod. Interessen knyttede sig til hvad Socialdemokratiet vilde gøre. I tillægsbetænkningen havde det tilkendegivet at det fandt den parlamentariske situation uafklaret og vilde undlade at stemme fordi det ikke ønskede at fremkalde et nyt folketingsvalg (*F 1983/84, 2. samling, fortryk, blad nr. 121*). Af Camres og Aukens indlæg fremgik dog at det indså at regeringen havde flertal for sit finanslovsforslag med de Radikale og »nogle nordatlantiske mandater« (*FF 1983/84, 2. samling, fortryk, sp. 1114*), men at dette måtte anses for et »søndagsflertal uden bærekraft« i Folketingets hverdag« (sp. 1174-75, 1179). De fremkaldte imidlertid irriterede tilrettevisninger fra Breckmann og Steenholdt, af hvilke sidstnævnte, som fandt begrebet »nordatlantiske mandater« nedladende, turde love »at i fremtiden blander jeg mig altid i hvad der passer mig« (sp. 1181-85), altså en meningsudveksling som statsministeren må have lyttet til med velbehag. »Socialdemokratiet«, sagde Auken, »ser helst et bredt flertal bag finansloven, men fordi regeringen hverken har villet sikre sig stemmerne fra sit støtteparti [hvormed han mente Fremskridtspartiet] eller villet vise imødekommenhed overfor Socialdemokratiet, har der i denne sag været kaotiske tilstande, og vi levnes ikke mulighed for at stemme for finansloven« (sp. 1178-79). Han fastholdt

altså, på trods af »søndagsflertallet«, partiets dobbeltargumentation fra december.

Forslaget blev vedtaget med 79 stemmer mod 27 mens 48 stemte hverken for eller imod (sp. 1248).

Socialdemokratiets enstemmige nej i december 1983 og lige så enstemmige »stemmer ikke« i februar 1984 var partibeslutninger som alle fulgte, men som der forud havde været forskellige opfattelser af det rigtige eller betimelige i. Den sidste beslutning var iflg. dagspressen³⁴ truffet med 31 stemmer, mens 16 ønskede at stemme ja og 1 at gentage nej'et, hvad flere skulde have været mest tilbøjelige til. I løbet af sommeren 1984 gav folketingsmedlem Helle Degn, som var en af tre kandidater til de to næstformandsposter i partiets landsorganisation, udtryk for at hun ønskede »et markant profileret socialdemokrati«, og nævnte som et af tre eksempler på en sådan markering at partiet stemte nej til regeringens finanslovsforslag hvis det var modstander af dens økonomiske politik³⁵, altså uanset den parlamentariske situation; hun fik et ret beskedent stemmetal på kongressen i september. Nogen tid ind i oktober enedes regeringen og det Radikale Venstre om finanslovens indhold, en enighed der i hovedtræk blev fastholdt, trods heftig kritik fra Socialdemokratiet og lønmodtagerorganisationerne. Ved samme tid vedtog den socialdemokratiske folketingsgruppe at den vilde stemme for finanslovsforslaget ved den endelige afstemning, fordi regeringen nu havde sit parlamentariske grundlag i orden³⁶.

Sådan kom det også til at gå. Finansudvalgets tillægsbetænkning af 21. november (*F 1984/85*, fortryk, blad nr. 91) rummede en skarp kritik, og denne blev videreført af Camre som ordfører den 12. og Auken den 13. december. Camre sagde imidlertid: »... vi må jo se i øjnene at regeringen har et finanslovsforlig med det Radikale Venstre, og denne magtblok holder andre ude fra indflydelse ... I konsekvens af at regeringen har sit parlamentariske flertal bag finansloven, stemmer vi som traditionelt for lovsforslaget ved den endelige afstemning. Det betyder som bekendt ikke at vi tilslutter os finanslovsforslagets indhold« (*FF 1984/85*, fortryk, sp. 3685). Partiet fastholdt altså sit principale standpunkt fra året før, men ikke det subsidiære; det stemte atter ja, uanset indholdet, omend det stadig ventede på »et bredere samarbejde« (sp. 3688). Venstres Fogh Rasmussen bød da også Socialdemokratiet »velkommen tilbage i kredsen

34. *Poliitiken*, 22.2.1984.

35. *Weekendavisen*, 3.-9.8.1984.

36. *Poliitiken*, 12.10.1984.

af ansvarsbevidste partier« (sp. 3963), og venlige toner lød ligeledes fra de andre regeringspartier, uden at det fremkaldte nogen socialdemokratisk kommentar. Det gjorde heller ikke Ingerlise Koefoeds tale om »Socialdemokraternes ganske formalistiske argumentation« (sp. 3980), og nogle ærtende bemærkninger fra den radikale Jens Bilgrav-Nielsen bevirkede kun at Auken, med lidt flere ord, gentog hvad Camre havde sagt (sp. 3983, 3987-89). Den frie demokrat Ole Maisted morede sig med som motivering for at han vilde afholde sig fra at stemme, at citere hvad Schlüter havde sagt da de Konservative gjorde det samme i 1976 (sp. 4017, jvf. afsnit 3.11). Det var klokkeklang, ingen brandalarm, der kimedede den juleferie ind. Forslaget blev vedtaget med 123 stemmer (regeringspartierne, Socialdemokratiet, de Radikale samt Steenholdt) mod 25 (Socialistisk Folkeparti, Venstresocialisterne og Fremskridtspartiet), mens Maisted hverken stemte for eller imod (sp. 4076).

I årene 1982-84 skete der en vis strukturering af det ti år gamle mange-partisystem, først og fremmest ved firkløverpartiernes nære og, som det synes, befæstede regeringssamarbejde og dernæst gennem regeringens stadig tættere samarbejde med de Radikale. Med Camre at tale om »denne magtblok« er for bastant. Ikke alene i vigtige udenrigs- og forsvarspolitiske sammenhænge men også i nogle indenrigspolitiske anliggender (også i forbindelse med det i 1983 forkastede finanslovsforslag) var de Radikale gået sammen med Socialdemokrater og venstrefløjspartier om beslutninger som var regeringen uvelkomne, men som den affandt sig med. De kan derfor ikke simpelthen betegnes som et støtteparti og de og firkløveret som en blok i klassisk forstand. Men det er rimeligt at tale om blokagtig mindretalsparlamentarisme. Derimod udtalte Camre og Auken sig i december 1984 usædvanlig skarpt om Socialistisk Folkeparti (sp. 3686, 3950), så der ikke lod sig spore noget struktureret endsige blokagtigt i den side af salen.

4. Konklusion: Norm? Normbrud? Konsekvenser?

Efter gennemgangen af 90 års praksis omkring Folketingets sluttelige vedtagelse af finanslovsforslagene er det nu muligt at give velunderbyggede svar på de spørgsmål som blev rejst i afsnit 1.

4.1. *Havde der udviklet sig en norm for »ansvarlige« partiers finanslovsadfærd?*

Det første spørgsmål lød om der var udviklet en parlamentarisk norm som tilsagde »ansvarlige« partier uanset deres stilling i forhold til en siddende regering at stemme ja, også selv om de var uenige i væsentlige dele af finanslovsforslagets indhold.

Dette spørgsmål kan besvares med ja, for så vidt angår de fire gamle partier og – tør man vel sige – også Centrum-Demokraterne og Kristeligt Folkeparti. Der er ganske vist forekommet afvigelser (hvorom nedenfor), men de er blevet påtalt og de er så få og har været af så begrænset varighed at de bekræfter normens eksistens. Andre partier har derimod ikke accepteret denne norm.

De motiveringer hvoraf normen kan udledes varierer naturligvis efter situation og de talendes personlige udtryksform. Men ensartetheden er det fremherskende træk: En finanslov er nødvendig for statens og samfundets normale funktion (Zahle 1907, Birck 1908, Neergaard 1910, Rode 1925, Stauning 1927, Dahlggaard 1949, Henning Christophersen 1976, Palle Simonsen 1979, Haarder 1980, februar 1982, Camre december 1982), en bekendelse til den parlamentariske styreform (Haarder 1980), en symbolsk afstemning, et led i demokratiets væsen (Lembourn 1976). Således handler som en selvfølge ansvarlige partier (Erling Olsen 1977, Camre 1982). Et ja implicerer ikke accept af, endsige medansvar for finanslovens indhold (Zahle 1907, Stauning 1927, Dahlggaard 1929, Baunsgaard 1967, Henning Christophersen 1976, Haarder 1980, februar 1982, Camre december 1982). At stemme nej eller at undlade at stemme er en demonstration (Zahle 1907, Dahlggaard 1929, Westerby (Liberal Centrum) 1967, Haarder februar 1982), noget der kan forventes af et protestparti (Neergaard 1914), men ellers er at flippe ud (Erling Olsen 1977). Som det ses, en perlerad af motiveringer, ofte fremsat af landets mest fremtrædende politikere. Og endda er naturligvis det stærkeste vidnesbyrd om normens gyldighed de mange, mange gange partierne ingen motivering gav, ofte uden så meget som at nævne at de vilde stemme ja.

Normen går tilbage til århundredets første årtier og havde fuld gyldighed for alle fire gamle partier fra 1921, da Socialdemokratiet i opposition stemte ja, ganske vist uden motivering og uden eksplicit tilkendegivelse. Disse partier havde alle rødder tilbage i forfatningskampens tid, da finanslovsforkastelse var blevet forsøgt som et ekstraordinært middel i et konstitutionelt opgør. Det huskede de. Just derfor var det under den påfølgende normalisering og efter systemskiftet en strategisk og taktisk formålstjenlig

norm at finanslovsforslag stemte man for uden derved at være forpligtet på deres indhold og uden at der deri lå en tillidserklæring. Det var hvad Venstrereformpartiet havde behov for fra 1896 og fortsat de Moderate og Højre og sidenhen de Radikale. Socialdemokratiet fulgte trop forsåvidt som det ændrede sit nej til et »stemmer ikke«, og brugte så, som det er skildret ovenfor, et par årtier på at finde på plads. Men var derefter aldrig i tvivl. At Venstrereformpartiet i nogle få år efter systemskiftet vilde betragte finanslovsafstemningen som en tillidserklæring til dets egen regering var en attitude som det snart opgav, og som aldrig er blevet taget op af nogen (når man da ser bort fra Arne Melchior's lille bêtise i 1980). Ingen regering ønskede at gøre tilværelsen besværlig for sig selv.

Afvigelser fra denne norm for »ansvarlige partier« forekom nogle gange. Først da Venstre og Konservative i 1925 undlod at stemme med den motivering at finanslovsforslagets besparelser på de militære budgetter var et konstitutionelt overgreb mod forsvarsordningen af 1922. Den ganske drastiske formulering var i sig selv et vidnesbyrd om at de to partier anerkendte normen som sådan. Da de Konservative i 1929 undlod at stemme for finanslovsforslaget valgte de med flid en tilsvarende motivering (finansloven som »lovenes lov«) som så bandt dem i et par år, uanset at deres parallelle motivering, kravet om hensyntagen hvis de skulde være støtteparti, havde mistet sin aktualitet. Begge disse afvigelser lå i 1983 så langt tilbage i tiden at de, under det aspekt som jeg på dette sted har behandlet dem under, kunde siges at tilhøre en glemt fortid³⁷. Den tredje afvigelse var også konservativ men nær i tid, idet partiet i årene omkring 1976 tog stilling til finanslovsforslaget ved den endelige afstemning ud fra en vurdering af dets indhold og i selve det år undlod at stemme for det med den begrundelse at dets betydelige besparelser ikke var imødekommet, altså ikke som i 20'rne begrundet med noget der kunde kaldes konstitutionelle hensyn, men i en politisk meningsforskel af stort format. Det var, som både Henning Christophersen sagde 1976 og Erling Olsen 1977, en klar afvigelse fra »ansvarlige« partiers adfærd, den eneste helt utvivlsomme, kan det tilføjes, som var forekommet. Betydning for flertalsdannelsen havde den derimod ikke.

I den sidste halve snes år har den hyppigst anvendte glose netop været

---

37. Således tilkendegav Henning Christophersen i 1976 (*FF 1975/76*, sp. 7638), Haarder i 1980 (*FF 1980/81*, sp. 4565) og Fogh Rasmussen i 1984 (*FF 1983/84*, 2. samling, sp. 1198, 1220) emphatisk at Venstre altid havde stemt for finansloven siden forliget, og forbiså derved både 1895 og 1925, næppe for at skjule noget men fordi hukommelsen ikke rakte så langt tilbage.

ansvarlig. Det kan godt undre, fordi normen har sin oprindelse i og fortsat indebærer at man ved sit ja ikke påtager sig noget medansvar for finanslovens enkelte poster eller den politik den er udtryk for. Der tænkes, som anført, på det overordnede ansvar overfor statshusholdning, landet, parlamentarismen osv. Den opmærksomme læser vil have bemærket at jeg, uden for citater, hele tiden har anbragt ordet i gåseøjne. Det er ikke gjort for at tage afstand fra dets indhold. Men fordi det ikke vilde være rimeligt at betegne partier der ikke følger normen, som uansvarlige. De har følt *deres* form for ansvar, ud fra *deres* værdipræmisser. Således lader det sig ikke afvise som blot mundsvejr når Aksel Larsen i 1949, da DKP efter flere års forløb igen stemte nej, med henvisning til Marshall-hjælpen og Atlant-pagten sagde at hvis man var virkelig ansvarsbevidst måtte man stemme imod den regerings finanslov som havde ansvaret for denne politik. Man kan så more sig over at det også var ham der i 1967, i en helt anden situation, sagde at finansloven bare var en opsummering af de bevillinger der var vedtaget af Folketinget, eventuelt med skiftende flertal, hvilket var måske den mest præcise og i hvert fald den uhøjtideligste motivering der nogensinde er givet for normen. Men ret beset viser diskrepansen ikke andet end at Aksel Larsens parlamentariske evner og formuleringskunst var af høj karat.

Selv tilsammen har de partier som ikke accepterede normen aldrig haft mulighed for at forkaste finansloven. De har blot, til tider, frembudt muligheder, som det afhang af de »ansvarlige« partier om de vilde benytte sig af. Derfor er det i dette konkluderende afsnit tilstrækkeligt at henvise til hvad der i de foregående afsnit er berettet – temmelig indgående, men næppe udtømmende – om deres motiveringer. Dog skal et par ting fremhæves.

Den ene er at forsåvidt disse partier har haft lejlighed til at tage stilling til en midlertidig bevillingslov, hvilket selvfølgelig har beroet på tilfældigheder, har de, alene med undtagelse af Venstresocialisterne (og måske Kommunisterne i 1940, der dog i hvert fald ikke stemte imod), altid givet den deres stemmer. De har altså accepteret at der bør være finansiel lovhjælp. Også Fremskridtspartiet har betegnet dette som en selvfølgelig. Deres nej eller »stemmer ikke« har været begrundet med at de ikke kunde acceptere væsentlige dele af finanslovsforslagets indhold.

Den anden omstændighed er at når sådanne partier har været med til at danne basis for en regering har de også været parate til at stemme ja (indtil Fremskridtspartiets holdning i 1983). Det gjaldt Retsforbundet under besættelsen og 1957-60 og Socialistisk Folkeparti 1967, 1971-73 og i de år af den ekstreme mindretalsparlamentarismes tid hvor det var mest nødven-

digt. I 1983 sagde Gert Petersen: »SF forholder sig til finansloven som til en tillidsafstemning« (*FF 1983/84, 1. samling, fortryk, sp. 3778*). De ord dækkede ikke rigtig 1960'erne og slet ikke Baunsgaard-regeringens første år. Men derefter har netop den parlamentariske situation været bestemmende for partiets skiftende ja, nej og »stemmer ikke«, og en begrundelse har altid ladet sig finde i forslagets indhold.

4.2. Skete der normbrud ved finanslovsafstemningen 1983?

Der kan ikke råde tvivl om at den første i afsnit 1 formulerede norm havde gyldighed for »ansvarlige« partier. Det næste spørgsmål bliver om det samme kan siges om det kvalificerende tillæg som også blev formuleret dér som Socialdemokratiets principale påstand i 1983, nemlig at normen ikke er til hinder for at en regering som har søgt sit flertal til anden side men ikke har det i orden, kan fældes ved en finanslovsafstemning uden at et parti dermed handler uansvarligt. Det var det finanslovspartierne, altså firkløveret og de Radikale, bestred.

Der er kun halvandet præcedens at tage i betragtning. Det hele i 1929 (afsnit 3.5). Det halve i 1967 (afsnit 3.10), halvt både fordi støttepartiet lod sig skræmme og finansloven blev vedtaget med alles stemmer, og fordi aktionen næppe var mere end en skræmmeaktion, omend de »signaler« der blev »sendt op« var så livagtige at de, som Gert Petersen i 1983 erindrede situationen (*FF 1983/84, 1. samling, fortryk, sp. 3775*), »til 80 pct. måtte tolkes« som alvorligt mente. I intet af de to tilfælde blev der rettet bebrejdelser for uansvarlig adfærd mod de partier (i 1929 Socialdemokrater og Radikale, i 1967 Konservative, Venstre og Radikale) der benyttede sig af den opståede situation og bragte eller truede med at bringe finansloven og dermed regeringen til fald; i 1967 opfordrede statsminister Krag ganske vist Hilmar Baunsgaard til i stedet at stille forslag til en mistillidsdagsorden, men oppositionspartiernes ansvarlighed anfægtede han ikke.

Jeg må derfor konkludere at det var med god ret Socialdemokratiets fortalere i 1983 påberåbte sig de to fortilfælde. Ansvarlighedsnormen tillader, når lejlighed byder sig, når med Dahlgaards ord vedtagelse af en bevillingslov er blevet til et politisk spørgsmål, at den endelige afstemning om finanslovsforslaget benyttes som en mistillidserklæring.

At ansvarlighedsnormen tillader noget sådant vil naturligvis ikke sige at den påbyder det. Derfor var der, nærmere beset, heller ikke noget bemærkelsesværdigt i at Socialdemokratiet bar sig forskelligt ad i 1982 og 1983. I

begge år stemte Fremskridtspartiet og venstrefløjspartierne imod. Socialdemokratiet kunde altså have fremkaldt valg allerede i 1982 (ligesom Venstre-grupperne kunde have gjort i 1910, jvf. afsnit 3.2). Camre begrundede dets ja med at det var et ansvarligt parti, ord hvis hensigt vel var at væрге dets venstre flanke. Dermed fik finanslovspartierne året efter et særlig taknemmeligt udgangspunkt for at spørge om logikken, for flertalsdannelsens vilkår var jo uændrede. Camre henviste til at i 1982 havde regeringen Schlüter kun siddet få måneder, at den ikke »havde nogen faste aftaler her i salen«, og at den havde et forlig med Socialdemokratiet om realrentebeskatningen, mens der nu var gået mere end et år og den havde »udviklet et ganske fast samarbejdsmonster med det Radikale Venstre og med Fremskridtspartiet som støttepartier« (sp. 3771), og Auken talte om den »kålhøgne« regerings »ensidige binding til højre« (sp. 3739-40). Man kan sætte spørgsmålstegn ved nogle af disse formuleringer og med venstresocialisten Anne Grete Holmsgård mene at Socialdemokratiet i 1982 havde været »bange for at vælte regeringen umiddelbart efter at man havde kastet tøjlerne selv« (sp. 3834). Men intet af dette kan anfægte et partis ret til taktisk at vurdere hvornår det vil sætte et angreb ind, og at de givne motiveringer ikke var uden dækning i den politiske virkelighed.

Derimod må det være tilladt at skønne at Socialdemokratiet forærede regeringen et fordelagtigt valggrundlag. Dets beslutning havde været måneder undervejs, så den var overvejet da den blev truffet. Pressen bragte forklaringer. Tiden er næppe inde til at trænge til bunds i beslutningsforløbet, og for denne afhandling er det taktiske aspekt sekundært i forhold til analysen af motiveringerne. For denne er det kun nødvendigt at konstatere at partiet følte sig sat til side og ikke længere vilde affinde sig dermed. Og derom kan der formentlig ikke råde tvivl.

Dermed er jeg fremme ved det tredje led i analysen af decemberdebatten 1983. Det drejer sig om Socialdemokratiets subsidiære motivering. Det var den, ikke den principale, der var kontroversiel i forhold til normen om »ansvarlige« partiers finanslovsadfærd.

Da Stauning og Dahlggaard i 1929 fældede Madsen-Mygdal lod de ingen tvivl tilbage om at det alene skete fordi de Konservative gav dem muligheden, og ikke på grund af finanslovsforslagets indhold, uanset at de ikke var tilfredse med dette. Således forholdt det sig også med de tre ikke-socialistiske partiers skinstorm i 1967. I intet af tilfældene havde de aktionerende nogen sekundær motivering.

Anderledes i 1983. I finansudvalgets tillægsbetænkning af 23. november (FF 1983/84, 1. samling, fortryk, blad nr. 165) bemærkede dets socialde-

mokratiske medlemmer at partiet ikke havde været inddraget i de forhandlinger regeringen havde ført om den økonomiske politik i tilknytning til finanslovsforslaget, og efter en skarp indholdsmæssig kritik hed det: »Det er Socialdemokratiets opfattelse at landets økonomiske og beskæftigelsesmæssige problemer er så omfattende at kun løsninger der er baseret på bredere politiske flertal vil kunne afhjælpe disse problemer. Socialdemokratiet tager derfor afstand fra regeringens blokpolitik«. I god overensstemmelse hermed sagde Camre, der var ordfører den 14. december: »Vi finder at en finanslov bør hvile på et bredt flertal og altså være et udtryk for de samlede økonomiske virkninger af en politik som de ansvarlige partier i dette land kan nå sammen om ... vi har været parat til at ændre på denne finanslov således at den fik et for vores holdning mere acceptabelt udseende. Det har ikke været muligt; regeringen har ønsket at køre igennem uden os« (FF 1983/84, 1. samling, fortryk, sp. 3483, 3645). Hvad Auken sagde den 15. december, da han havde overtaget ordførerskabet, er gengivet i afsnit 1; han fastholdt den afstukne linje. »Vi kan«, sluttede han, »under ingen omstændigheder, som tingene har udviklet sig, stemme for regeringen. Vi må stemme imod finansloven« (sp. 3745). I Anker Jørgensens allerede citerede erklæring hed det også: »Men det er klart at der også er en anden grund, en yderligere grund til at vi må stemme imod, nemlig den at vi ikke kan acceptere at regeringen er så totalt afvisende overfor Socialdemokratiet ... Det er det jeg mener er kritisabelt. Derfor vil jeg gerne sige at det er baggrunden, og så kan alle spidsfindige spekulationer i og for sig godt spares« (sp. 3776-77).

Disse fyldigt citerede udtalelser viser at Socialdemokratiet også begrundede sit nej med at det ikke havde haft en efter egen opfattelse rimelig indflydelse på finanslovsforslagets indhold. Det var et standpunkt helt forskelligt fra Staunings i 1927 (afsnit 3.4), da han frarådede at stemme imod regeringen Madsen-Mygdals finanslovsforslag skønt det var »et såre uhyggeligt resultat«, det standpunkt som havde været de fire gamle og andre »ansvarlige« partiers lige siden, bortset fra de Konservative omkring 1976. Derimod var denne begrundelse i overensstemmelse med de motiveringer mange partier udenfor de »ansvarliges« klub havde givet i tidens løb, når de stemte nej eller undlod at stemme, og med Socialdemokratiets egne motiveringer før 1914/21.

Det nye ved 1983-situationen var altså *ikke* at et »ansvarligt« parti benyttede en gunstig lejlighed til at bringe en regering i mindretal, *men* at det begrundede sin afstemning *også* med utilfredshed med finanslovsforslagets indhold. Det var i den forstand Socialdemokratiet afveg fra »ansvarlige« partiers hævdede praksis, den parlamentariske norm som finans-

lovspartierne så ihærdigt foreholdt det, og som har været denne afhandlings ene og mest pladskrævende emne. Det er også denne omstændighed som især gør 1983-situationen politologisk – og politisk – interessant. Hvorved? Det er det spørgsmål som nu skal behandles.

4.3. Konstitutionelle konsekvenser?

Det er folketingsmedlemmers – og dermed partiers – ret at ændre adfærd, så længe de holder sig indenfor grundloven. Bryder de med en norm som de hidtil har iagttaget udsætter de sig for kritik, milde bebrejdelser som mod de Konservative i 1976, indigneret fordømmelse som af Socialdemokratiet i 1983, og deres tilforladelighed kan lide skade i andres øjne. De må afveje fordele mod ulemper med sig selv. Derudover er der ingen sanktioner.

Ændres en norm, sker der imidlertid dermed også en forandring i vilkårene for det politiske liv, beskeden eller vidtrækkende, alt efter den pågældende norms betydning for helheden. Systemskiftet var, som omtalt i afsnit 3.2, så vidtrækkende et normskifte at dermed ændredes dansk statskik, den danske forfatning, uanset at folketingsparlamentarismen i længere tid derefter næppe kunde betegnes som forfatningsretligt sikret. Grundlovens ord blev fra da af praktiseret på en måde som ikke forud havde været accepteret. Der var sket en konstitutionel forandring, selv om grundlovsteksten var den samme. Heller ikke den nu grundlovsfæstede folketingsparlamentarisme er på nogen måde udtømmende beskrevet ved grundlovens §15. F.eks. står der jo intet om hvilke konsekvenser en finanslovsforkastelse bør have. Parlamentarismen reguleres af en rig flora af normer, som har udviklet sig efterhånden, eksempelvis de såkaldte konge- eller dronningerunder i forbindelse med regeringsdannelse. Spørgsmålet bliver nu hvor vidtrækkende betydning man vil tilskrive begivenhederne på begge sider af nytår 1984.

I *Politiken* den 3. januar mindede undervisningsminister Bertel Haarder om at forfatninger ændres ved skik og brug. »Hvis finanslovspartierne ikke får flertal ved valget, risikerer vi valg hvert eneste år når finansloven skal vedtages«; fik de det derimod vilde der »blive statueret et eksempel som vil sikre julefreden i dansk politik så længe bølgerne ruller«. Han understregede sin og sit partis ansvarlige optræden i februar 1982 (afsnit 3.11) og »Socialdemokratiets fantastiske kovending før jul«. Valgkampssigtet med disse ord er i denne sammenhæng uinteressant. Derimod ikke om hans teoretiske betragtning over konsekvenserne havde relevans.

Tilsyneladende ikke. Firkloverregeringen lever, mens dette skrives (ja-

nuar 1985), i et indenrigspolitisk nogenlunde uproblematisk samarbejde med det Radikale Venstre, og så længe dét holder synes der ikke at kunne dannes noget flertal imod den, og Socialdemokratiet stemte i december 1984 atter for finanslovsforslaget trods stor utilfredshed med dets indhold og med regeringens politik (afsnit 3.12).

Der findes et greb der hedder kontrafaktisk historieforskning, dvs. at man overvejer hvad følgerne kunde være blevet hvis der ikke var sket det der faktisk skete. For en generation siden afviste de fleste historikere sligt med foragt. Dette anatema var ikke velovervejet, for i ethvert forsøg på årsagsforklaring indgår der, nærmere beset, momenter af noget sådant. Det er da også nu bredt erkendt at kontrafaktiske overvejelser er et nyttigt redskab i samfundsvidenskabelig forskning.

I dette tilfælde er en kontrafaktisk betragtning endda knapt nok nødvendig. Når regeringen Schlüter kan leve en nogenlunde komfortabel tilværelse beror det, som omtalt i afsnit 3.12, på fire små omstændigheder, af hvilke i hvert fald de to valgudfald afhang af beskedne marginaler. Hvis disse omstændigheder ikke var indtruffet, havde regeringen befundet sig i den samme situation som forelå på valgaftenen og i dagene nærmest efter. Da havde finanslovsparterierne i det egentlige Danmark, trods al fremgang, 86 mandater mod den sammenlagte oppositions 89. Det kunde ikke give anledning til regeringsskifte, for 6 af de 89 var fremskridtsfolk. Men det betød at regeringen måtte komme til en eller anden form for forståelse med disse seks eller med Socialdemokratiet. Dette gav statsministeren og firkløverpartierne ledere også udtryk for på valgaftenen og i de følgende dage.

I denne situation, som dengang var og meget vel kunde være forblevet den faktiske, bestemmende for de parlamentariske vilkår, anstillede jeg nogle teoretiske betragtninger, bragt i *Politiken* den 19. januar 1984, som gik ud på at det ikke var sikkert at vi vilde få valg hver jul men at enhver mindretalsregering for fremtiden måtte kalkulere med muligheden af at et finanslovsforslag, bygget op med skiftende flertal, kunde blive forkastet ved den endelige afstemning, og at den derfor måtte gøre større indrømmelser, inden eller efter et valg, og at dens muligheder for at føre en politisk linje igennem følgelig vilde blive ringere end hidtil. Det så med andre ord ud som om der var ved at ske en konstitutionel forandring, som kunde få langtrækkende konsekvenser³⁸.

38. Indlægget fremkaldte en mindre debat (med indlæg fra rektor Hans Otto Jensen 21.1., fhv. folketingsmedlem Edele Kruchow 24.1. og fhv. energiminister Poul Nielsen 27.1. og svar fra mig 28.1. og 4.2.), af Svend Auken med venlig ironi omtalt som »en lærd debat om perspektiverne i den parlamentariske udvikling«, idet han dog fandt at »man skal være varsom med at drage for vidtrækkende konsekvenser [konklusioner?] af det kaos der har omgærdet dette års finanslov« (*FF 1983/84*, 2. samling, fortryk, sp. 1179).

I denne forbindelse skal man erindre sig hvor dybtgående en ændring der skete med flertalsdannelsens vilkår og dermed det politiske system i 1973. Før det år havde der i langt det meste af tiden kunnet dannes enten flertalsregeringer (der altid holdt sammen) eller mindretalsregeringer med fast støtteparti (indtil et eventuelt brud, som i 1926, 1929 og 1967); kun i årene 1909-10, 1945-53 og 1964-66 sad der egentlige mindretalsregeringer og da på ret stabile vilkår. Først fra 1973 oplevede Danmark et mangepartisystem med ekstrem mindretalsparlamentarisme. Det lykkedes at få systemet til at fungere også på disse vilkår. Man kan spørge om hvor godt. En sammenligning mellem systemets adfærd med hensyn til gældsstiftelse og arbejdsløshedsbekæmpelse under 30'ernes og 70'ernes lavkonjunkturer vilde næppe falde ud til den ekstreme mindretalsparlamentarismes fordel. Hvad svaret på den slags spørgsmål end vil blive vil der nok være bred enighed om at systemet har fungeret på anspændte vilkår allerede på grund af dets interne forudsætninger, dets egen tilstand.

Under disse omstændigheder var det af særlig betydning at de »ansvarlige« partier, hvad finansloven angik, betragtede slaget som afgjort med afstemningerne om ændringsforslagene til de enkelte ministeriers budgetter og den endelige afstemning som – med Aksel Larsens ord fra 1967 – »en opsummering af de bevillinger der er vedtaget af Folketinget, eventuelt med skiftende flertal«. Nogle af mindretalsregeringerne efter 1973 kunde være styrtet på finanslovsafstemningen hvis et eller flere af de »ansvarlige« partier var gået sammen med Fremskridtspartiet og venstrefløjspartierne om et nej, således Hartling-regeringen 1974 og muligt Anker Jørgensens 1976, hvis henholdsvis Socialdemokratiet og Venstre havde gjort det. Noget sådant synes ikke at have været blot overvejet. Det kan der tænkes mange grunde til, deriblandt måske at selve den ekstreme mindretalsparlamentarisme havde en disciplinerende virkning. Først da den blev mindre ekstrem og der tegnede sig en struktur i mangfoldigheden, noget blokagtigt, blev en regering fældet på finansloven.

I 1929 var det så simpelt at valget gav den modstående blok flertal. Ingen har mig bekendt anstillet kontrafaktiske betragtninger over hvad følgerne kunde være blevet med et andet valgudfald. I 1984 forelå der først ét og nogle uger efter et andet valgudfald. Begge styrkede regeringen numerisk, men kun det andet parlamentarisk. Firkløveret var efter det første parat til indrømmelser til Fremskridtspartiet eller, langt snarere, til Socialdemokratiet, som derved kunde have opnået et betragteligt udbytte af sit nej. I stedet viste det sig at det havde et brugeligt flertal uden såvel Fremskridtsparti som Socialdemokrater, og dermed svandt beredvilligheden til indrømmelser ind. Der kom altså ikke til at foreligge noget fuldbyr-

det præcedens for at et finanslovs-nej kan betale sig, men der blev bestemt heller ikke statueret noget eksempel på det modsatte, som Haarder havde håbet på. Der kan ikke heraf udledes nogen forventning om at et »ansvarligt« parti ikke igen vil stemme imod finansloven eller true dermed, og vel at mærke ikke blot for at fremtvinge valg, hvilket hele tiden har været accepteret, men for at tiltvinge sig yderligere indrømmelser. Hvis en egentlig mindretalsregering ikke mere tør regne med sluttelig vedtagelse af et finanslovsforslag som er tilvejebragt med skiftende flertal, vil en sådan regerings muligheder for at styre være betydelig svækket.

To omstændigheder har skudt disse betragtninger ud af den almindelige bevidsthed. Den ene er at det endelige valgresultat gav finanslovsparterierne et arbejdsdygtigt flertal, så at regeringen Schlüter i kraft af sit samarbejde med de Radikale ikke mere kan betegnes som en ekstrem mindretalsregering, hvormed problemstillingen for tiden ikke er aktuell. Den anden er at Socialdemokratiet i december 1984 atter gav finanslovsforslaget sine stemmer ved den endelige afstemning, uanset stor utilfredshed med dets indhold. Det gjorde det med den begrundelse som året før havde været dets principale. Det var for Fogh Rasmussen nok til at han kunde byde det velkommen tilbage. Men det er værd at hæfte sig ved at dets ordførere ikke gav udtryk for at det tog afstand fra dets subsidiære standpunkt i december 1983 og februar 1984: at uenighed om indholdet kan begrunde et nej eller et »stemmer ikke«, således som de »øvrige« partier hele tiden havde ment.

Et kort tilbageblik på situationen siden jordskredsvalget i 1973 viser at normen om »ansvarlige« partiers finanslovs-ja er svækket. Det blev den allerede ved de gamle partiers tilbagegang, omend denne i nogen grad opvejedes af at Centrum-Demokraterne og Kristeligt Folkeparti viste sig at blive »ansvarlige«. De Konservative fraveg den i 1976 da de undlod at stemme, og ved allerede i 1975 at argumentere ud fra finanslovsforslagets indhold og vedblive dermed i nogle år. I februar 1982 måtte Venstres gruppe igennem en seriøs drøftelse om den mulighed at stemme nej. Det vilde, som de Konservatives fravigelse, kun have været en demonstration. Men dets ordfører nævnte at man forventede at Socialdemokratiet ved påkommende lejlighed gengældte denne courtoisie. Hans oplysning til mig om at partiets tillidsmænd havde svært ved at forstå dets ja, er også interessant. Den rimer med at Ingerlise Koefoed i sit angreb på hvad hun, i december 1984, kaldte Socialdemokratiets »formalistiske argumentation« spurgte: »... hvor meget forstår befolkningen ... mon af den form for argumentation?« (*FF 1984/85*, fortryk, sp. 3980). I 1983 var dette parti altså blot det tredje der fristedes, og det andet der lod sig friste, af en

normfravigelses muligheder. Forskellen var dels at denne fravigelse ikke var en blot og bar demonstration men parlamentarisk alvor, og dels at den derfor kunde begrundes principalt med fortilfældet i 1929. Alligevel var dets adfærd i kraft af den subsidiære motivering parallel med hvad de Konservative havde gjort og nogle venstremænd påtænkt: at opføre sig som »andre« partier, sådan som også næstformandskandidat Helle Degn i sommeren 1984 gav udtryk for det fortsat burde gøre.

Konklusionen må blive at normen har skrantet siden 1973, at feberkrisen 1983, som tildrog den så megen opmærksomhed, er blevet fulgt af et temperaturfald, uden at den derfor tør betragtes som helbredt. Det giver noget håb om helbredelse at de såkaldte finanslovsparteriers bevægelsesfrihed vil være hæmmet af deres egen argumentation et stykke tid. Dog, et nyt anfald kan befrygtes hvis landet atter oplever ekstrem mindretalsparlamentarisme, som da kan blive endnu mere ekstrem. Det er i den forstand jeg har fundet det rimeligt at pege på at det igangværende normskred, hvis det fuldbyrdes, vil få konstitutionelle konsekvenser.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved *cand.mag.* Carl Erik Andresen, *arkivar, mag.art.* Henrik Becker-Christensen, *universitetslektor, cand.mag.* Gerda Bonderup, *universitetslektor, cand.phil.* Jørgen Elklit, *arkivar, mag.art.* Henrik Fode, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *fhv. landsarkivar cand.-mag.* Jens Holmgaard, *professor, dr.phil.* Tage Kaarsted, *amanuensis, cand.phil.* Erik Lund, *professor, dr.jur.* Poul Meyer, *universitetslektor, cand.mag.* Finn Stendal Pedersen, *professor, cand.scient.pol.* Mogens N. Pedersen, *professor, cand.mag.* Nikolaj Petersen, *museumsinspektør, cand.mag.* Viggo Petersen, *professor, dr.phil.* Henning Poulsen, *professor, dr.phil.* Erik Rasmussen, *dr.phil.* Helge Søgaard, *universitetslektor, cand.mag.* Axel Kjær Sørensen, *universitetslektor, dr.phil.* Leo Tandrup og *arkivar, cand.mag.* Jørgen Witte.

Finn Gad: *Grønland.* (Politikens Danmarkshistorie 1984). 336 s. ill.

Man kunne ikke have fundet en bedre person til Grønlandsbindet i serien Danmarkshistorien uden for Danmark end den historiske Grønlandsforsknings nestor, Finn Gad. Baseret på en menneskealders fordybning i emnet får læserne en solid oversigt over historien fra først til sidst. Naturligvis har fremstillingen sit tyngdepunkt, der hvor Gad har kunnet basere den på sin egen forskning, som han tidligere har lagt frem i talrige artikler og hovedværket *Grønlands Historie* (1967-76), der dækker perioden til 1808. Der findes næppe det bevarede dokument før denne tid, som Gad ikke har haft fat i. Fremstillingen af den eskimoiske kultur fra første indvandring omkring 2600 f.v.t. til omkring 1700 e.v.t. bygger af gode grunde på det af arkæologer fremdragne jordfundne materiale. Den ikke overraskende hovedtese er, at marginale klimændringer har været udslagsgivende

for de forskellige kulturers opdukken og forsvinden ved at sætte grænserne for menneskelig eksistens. Denne tese er også en væsentlig forklaringsfaktor for udviklingen, efter kontakten med Europa var etableret. Den norrøne periode knap 900 til ca. 1500 bliver omhyggelig gennemgået på grundlag af arkæologiske fund og det (sparsomme) arkivalske materiale, og de forskellige teser om årsagen til nordboernes uddøen bliver diskuteret. De nærmere omstændigheder ufortalt, da intet sikkert kan vides, samler Gad hovedårsagen op i klimaskift (det blev koldere), der besværliggjorde om ikke umuliggjorde europæisk eksistens i Grønland, men som gjorde den eskimoiske lettere.

Efter en kortfattet fremstilling af de spredte kontakter i de følgende århundreder, vies et helt kapitel til den vestgrønlandske kultur omkring år 1700. Det gøres for at kunne tegne et billede af det samfund, europæerne mødte fra 1721 og fremefter og således bidrage til forståelsen af, *hvordan* mod-

sætningers møde udviklede sig (s. 10). Dette *hvordan* er en central synsvinkel i hele fremstillingen (og Gads produktion i øvrigt). Derved har Gad undvejet to hyppige hovedtendenser i fremstillingen af dette FØR og EFTER, nemlig enten hvor meget europæerne i griskhed og uforstand ødelagde et oprindeligt harmonisk og lykkeligt samfund, eller hvor herligt vidt europæerne netop bragte det. Det er ikke af Gad, man kan forvente hjælp til at dømme mellem ondt og godt, men nok hos Gad man kan hente den pålideligste information, hvis man endelig vil i gang med den øvelse. Af gode grunde baseres fremstillingen af den vestgrønlandske kultur o. år 1700 i al væsentlighed på det, man mødte af den efter 1721. Det er det særegne, der i sådanne tilfælde påkalder sig opmærksomhed. Det er det, der skal beskrives og forklares. Ud over at beskrive den særegne eskimoiske materielle kultur, der naturligvis forklarer ved tilpasning til en arktisk eksistens, tager Gad skridtet ind i den immaterielle kultur i et forsøg på at forstå den eskimoiske bevidsthed. Sine iagttagelser og overvejelser, som han også tidligere har lagt frem, munder ud i den hovedopfattelse, at den grønlandske bevidsthed i højere grad end den europæiske opfatter verden som en række sideordnede fænomener, altså ikke i så høj grad som den europæiske skaber en række årsagskæder i sin omverdensforståelse. Det ser han bekræftet i sprogets opbygning, i trosforestillingerne og i sagnenes emner og fortællestil.

Efter kapitlet sidder man tilbage med en fornemmelse af et knuget samfund. Knuget først og fremmest af naturvilkårene, men også af fællesskabet. Der var så meget, man skulle passe på ikke at gøre. Det gjaldt i forhold til de »ånder«, der beherskede naturen og menneskene, og i forhold til den gruppe,

man tilhørte. Udskydelsen af fællesskabet var nemlig vejen til en sikker undergang.

Der er meget gods i dette kapitel, og Gads hensigt med det er utvivlsomt også at gøre opmærksom på de grundlæggende mentalitetstræk, som er grønlandernes eskimoiske arv, og som spillede og spiller en rolle for mødet med europæerne. Den kendte grønlandske »generthed« (ittoorneq), denne angst eller forsigtighed med at vove sig for langt frem og uden for fællesskabets traditionelle rammer, er således en arv fra den eskimoiske fortid, hvor noget sådant kunne være livsfarligt.

Med Hans Egedes landgang i 1721 begyndte ændringen af dette oprindelige samfund i europæisk retning, og det er fortsat lige siden. Det vil føre for vidt her at gå ind på alle punkter, alle væsentlige er med. Frem til og med Napoleonskrigen er fremstillingen baseret på egne arkivstudier, derefter på udgivet materiale samt i stigende grad på den skrevne litteratur. Det er et gyldigt udtryk for kilde- og forskningssituationen, at administrationshistorien kommer til at fylde mest. Med sin egen fortid som skolemand i Grønland (1937-45) og skolekonsulent for Ministeriet for Grønland (1950-61) er det naturligt, at Gad ikke forsømmer at fremstille udviklingen i skolevæsenet, og det er et vidnesbyrd om hans bredde som historiker, at videnskab og kunst heller ikke overses, endog udviklingen heri efter hjemmestyrets indførelse i 1979 er med.

Grønland er et land plaget af reformer, sådan har det faktisk været lige siden 1721. Der er to standardforklaringer på reformer, der ikke udelukker hinanden: Den ene går på, at nu er forholdene i Grønland blevet så elendige, at der *må* gøres noget. Den anden er, at ændringer i det danske samfund af reformivrige danskere søges overført til

Grønland. Gad har selv været aktiv i reformperioden 1945-50, og erfaringerne herfra farver givetvis vurderingerne af tidligere reformer. Således bedømmer han kritikken af forholdene i 1850'erne som både rigtig og forkert. Kritikerne sammenlignede nemlig med deres egne tilvante normer eller idealer. Noget sådant har Gad selv oplevet 100 år senere. Som helhed bedømmer Gad reformen, der i 1862/63 indførte »sogneråd« eller forstanderskaber, som de kom til at hedde i Grønland, som en afsmitning af den liberale, demokratiske (grundtvigske) udvikling i Danmark med landkommunalloven af 1841 som forbillede. Om forholdene i Grønland i 1850'erne var elendigere end før, har han ikke haft materiale til at bedømme og lader derfor spørgsmålet stå åbent.

Slet så forsigtig har Gad ikke været i fremstillingen af baggrunden for reformperioden 1900-1912. Håbløsheden præger den: de traditionelle erhverv var gået støt tilbage, og forstanderskaberne var stivnet. Det er da også den gængse forklaring, som senere administratorer og reformatorer har fremhævet. Og dog er den ufunderet. Den ganske vist meget sparsomme forskning i erhvervsforholdene tyder endog på det modsatte (jf. Axel Kjær Sørensen: Danmark-Grønland i det 20. århundrede, 1983, s. 21). I en bog af denne karakter har Gad desværre ikke haft plads til at argumentere for sine synspunkter. Hvad angår den danske baggrund følger Gad den nyere forskning ved at pege på systemskiftet 1901, som den reformivrige missionær, Schultz-Lorenzen også ville gennemføre i Grønland.

Afsnittet om 2. verdenskrig nyder godt af, at Gad da opholdt sig i Grønland, især i beskrivelserne af dagligdagen. Noget stof er lige ved at blive for indforstået. Således om indgåelsen af »Kauffmann-traktaten« 1941, hvor

Svane (den ene af landsfogederne) »nok formulerede sig noget udiplomatisk; det faldt ikke i god jord, hverken hos Kauffmann eller i Washington« (s. 277). Der kan henvises til Løkkegaard: Det danske Gesandtskab i Washington 1940-42 1968, s. 366, 373, 460-62 for en udredning.

Afsnittet om reformperioden 1945-50 nyder ligeledes godt af det selvoplevede, idet Gad i denne periode tog aktivt del i at presse reformerne igennem. Der er alligevel blevet en afbalanceret fremstilling ud af det, hvor der vises en forståelse for Oldenlows (direktør i Grønlands Styrelse) begrænsede muligheder, som Gad i samtiden *ikke* udtrykte. Lidt er der dog tilbage af kampånden. Kritikken af forholdene i Grønland »gik ganske over gevind«, samme bedømmelse som for 1850'erne, men nu »betød det for så vidt mindre, som den satte tingene i skred«. (s. 285).

For perioden efter 1950 følger Gad den nyere forskning, idet han som *embedsmand* er opmærksom på administrationens voksende problemer, der udsprang af nogle absolut utilsigtede følgevirkninger af reformerne: eksplosionen i det grønlandske befolkningstal, de uforudset mange udsendte og de stigende sociale problemer. Samtidig er han som *Grønlandskender* omhyggelig med at gøre de grønlandske reaktioner forståelige. Således vil man ikke savne noget forhold af betydning omtalt i baggrunden for seneste reform: indførelse af hjemmestyret i 1979. Den skæve udvikling i forholdene i Grønland, de unge grønlandere på uddannelse i 60'ernes Danmark med u-landsproblemer, Vietnamkrig og ungdomsoprør. Årsagen til radikaliseringen af den grønlandske politik ser han i den utilsigtede danificeringsproces, som reformerne førte med sig.

Man kan altid diskutere kapitelopdelingen i en bog. Da fremstillingen er

kronologisk fortløbende, kan Gads inddelinger også fungere. Nogle giver sig selv: før nordboerne, nordboerne, Hans Egedes kolonisation. Det sidst nævnte kapitel lader han begynde i 1670 vel for at få hele optakten med. Næste skel er 1750, hvilket synes mindre begrundet. Man plejer at skille i 1774/76, hvor Kongelige Grønlandske Handel kom til. Når der sættes et skel ved 1825, er det vel for at få Napoleonskrigens virkninger godt og vel overstået. 3 kapitler dækker resten af bogen. Der skal ikke indvendes noget mod 1950 som skel; men århundredskiftets reformperiode synes anmelderen væsentligere end loven af 1925, hvor Gad har sat skellet.

Selv om Gad er den mest vidende om Grønlands historie, kan fejl alligevel forekomme. I det stof, anmelderen er mest fortrolig med, er de dog yderst få, men ærgerlige alligevel, sikkert mest for forfatteren, for hvem den korrekte detalje spiller en ikke ubetydelig rolle.

Ingen indvendinger skal dog overskygge den kendsgerning, at bindet er meget vellykket. Det er velskrevet og stofmættet og vil dække et behov hos den historieinteresserede offentlighed. Det kan ligeledes fungere som introduktion til en fordybelse i emnet.

Axel Kjær Sørensen

Bjørn Svensson: *Fra hærvej til motorvej. En sønderjysk vejhistorie.* Festskrift i anledning af indvielsen af motorvejsstrækningen Skovby-Christiansfeld den 24. september 1984. (Vejdirektoratet, Christiansfeld, Haderslev og Vojens kommuner samt Sønderjyllands amtskommune, 1984). 64 s. ill.

Med åbningen af motorvejen mellem Skovby og Christiansfeld i 1984 blev den sønderjyske motorvej fuldført, og i

den anledning har man ladet Bjørn Svensson skrive denne lille sønderjyske vejhistorie. Forfatterens interesse for emnet er velkendt, og han har i en lang række artikler i Sønderjysk Månedsskrift siden 1967 redegjort for sin opfattelse af det gamle sønderjyske vejnet. Dette stof øser han af nu, men først får vi i næsten halvdelen af bogen en generel sønderjysk vejhistorie fra oldtid til nutid. På den begrænsede plads må det jo blive i meget brede strøg, men alligevel bliver der tid til et par sidespring, bl.a. til Christiansfelds industrihistorie, der måske ikke direkte har så meget med vejhistorie at gøre, men som jo da kan være interessant nok. Broernes historie bliver også ganske udførligt fortalt ved hjælp af billedtekster (men Poulbro er først bygget i 1844 og er altså, trods de gode ræsonnementer, yngre end Gejlå-broen).

Sidste halvdel af bogen er bygget op på den måde, at enkeltveje som f.eks. Guldvejen, Hærvejen, Pottervejen, den svenske postvej, eller vejtyper som f.eks. drivvejene og chausseerne hver får et opslag, altså to sider over for hinanden. Det er langt mindre, end forfatteren havde til rådighed til de tilsvarende artikler i Sønderjysk Månedsskrift. For nogle af vejenes vedkommende gør det vel ikke så meget, men man kan ikke helt komme uden om, at Hærvejen på den måde bliver lidt stedmoderligt behandlet. Om denne velbekendte vejs forløb er forfatteren ofte uenig med sin berømte forgænger Hugo Matthiessen i dennes bog om Hærvejen fra 1930. Der skal ikke her tages stilling til striden, men i en anmeldelse i et fagtidsskrift må det dog bemærkes, at de betragtninger, der fremføres af Henrik Becker-Christensen i »Hærvejen i Sønderjylland« fra 1981, ikke bliver kommenteret af Bjørn Svensson. I det hele taget spores der ikke megen indflydelse fra Becker-Christensens grun-

dige afhandling, der kun nævnes parentetisk i en fodnote. Forklaringen på dette forhold må vel være, at det ikke har været hensigten med den lille bog at gå ind i den videnskabelige debat, men blot at benytte den givne lejlighed til at fortælle noget om ældre tiders veje. Og det er da også udmærket.

Viggo Petersen

Anne Riising, Aage Fasmer Blomberg, Ellen Pedersen, Hans Henrik Jacobsen: *Odense Katedralskoles Historie 1282-1983*. (Odense Universitetsforlag, 1984). 417 s. ill., 198,-kr.

Værket er et meget smukt og værdigt festskrift til Odense Katedralskoles 700 års jubilæum. Forfatterkollektivet, landsarkivaren fra Fyn og tre lærere fra skolen, har delt det meget fyldige stof kronologisk mellem sig i fem kapitler. Anne Riising beskriver den førreformatoriske periode, Aage Fasmer Blomberg de følgende knap 200 år, Ellen Pedersen tegner skolens skæbne i 1700-tallet, mens Hans Henrik Jacobsen tager sig af de sidste 200 år i to kapitler med hvert sine 100 år. Hans bidrag udgør halvdelen af hele jubilæumsværket.

Forfatterne har bestræbt sig på at gennemstrukturere stoffet efter de samme hovedemner; således indledes hvert kapitel med en redegørelse for de generelle (latin-) skoleforhold i Danmark, dernæst fokuseres på Odense: først latinskolen, senere yderligere dens overbygning, gymnasiet, der fungerede fra 1621-1802, og siden katedralskolen. Deres hovedemner er eleverne, lærere, fagene, dagligdagen på skolen, eksamen og festligheder, efterfulgt af beskrivelsen af skolens bygninger og inventar, stipendier og legater, lærerlønninger og skolens økonomi. Kapitlerne afrundes med en redegø-

relse for elevernes videre færden, så vidt det var muligt. Hvert kapitel afsluttes med notehenviisningerne.

De enkelte kapitler har deres egen stemning, da forfatterne har valgt i vid udstrækning at lade kilderne selv komme til orde. Dette kunne gøre den måske lidt tørre, videnskabelige fremstilling lidt mere levende. Men det virker alligevel lidt tungt, særligt i begge ender af bogen, såsom de mange latinske ord i den førreformatoriske del, selv om de bliver fulgt op med en forklaring. Til den moderne del flyder kildematerialet så rigeligt, at H. H. Jacobsen har valgt enten at lave statistik samt tabeller på det eller at bruge den opremsende stil. Nogle sjove og interessante anekdoter bløder ganske vist lidt op, men der er for få af dem.

På den anden side får man netop, grundet bogens kildenærhed, et godt billede af skolens folk, dagligdag og særtildragelser gennem tiderne. Så havde skolen oven i al sin formidling af lærdom også i en periode en funktion som en slags militærnægterlejr, idet forordningen af 1694 forbød disciple at lade sig hverve til militsen. 20 år senere blev det dog latinskolerne forbudt at optage bondesønner over 18 år (det var jo kun bondebefolkningen, der dengang kunne udskrives).

Alt i alt er bogen som sagt et værdigt festskrift, lay ouden er meget smuk, og de mange meget illustrerende billeder er fint gengivet. Teksten er velstruktureret, sammenhængende og veldokumenteret. En ekstra – nok utilsigtet – finesse får bogen ved, at den har selve jubilæumsfestlighederne i 1983 med i ord og billede; selv en forsinkelse i udgivelsen kan have sin fordel.

Gerda Bonderup

J. P. H. Hansen, J. Meldgaard og J. Nordqvist (red.): *Qilakitsoq. De*

grønlandske mumier fra 1400-tallet. (Grønlands Landsmuseum. Christian Ejlers' Forlag, 1985). 216 s. ill.

Qilakitsoq (den lave himmel) hedder et sted på den stejle nordkyst af halvøen Nugssuaq. Den, der adskiller Diskobugten fra Umanaq-distriktet, cirka 10 k. syd for byen Umanaq over sundet. Der fandt brødrene Hans og Jokum Grønvold i 1972 i en overdækket klippepalte 2 tildækkede grave med velbevaret indhold. De underrettede straks myndighederne, der dog først i 1978 begyndte en første undersøgelse. Da kulstof-14 prøverne herfra viste en datering til 1475 ± 50 år, blev gravens indhold sendt til København for konservering og nærmere analyse. 1982 blev fundet returneret til Landsmuseet i Godthåb. Om dette har pressen 1978-82 bragt tidender og billeder, og artikler har været skrevet i tidsskrifterne, samt Jens Rosings: *Himlen er lav*, Århus 1979. Nærværende udgave er den første samlede om fundet, beregnet for et læsende publikum i almindelighed, mens de egentlige videnskabelige artikler vil blive offentliggjort i Meddelelser om Grønland.

Det må straks siges, at udgivelsen er særdeles vellykket. Den er meget smuk med betagende farvefotografier og instruktive tegninger. Ca. 100 danske forskere og specialister har været inddraget i analyserne, og halvdelen af dem har skrevet bogens artikler samlet om nogle hovedtemaer. En heldig redaktion har formået at få en meget velskrevet helhed ud af det uden synlige spring i fortællestil og sværhedsgrad. Det kan ikke gøres bedre. Specialister inden for de forskellige felter vil naturligvis i de kommende artikler i Meddelelser om Grønland kunne hente mere, end der her er fremlagt; men for alle andre virker udgivelsen fyldestgørende. Inden for hvert felt er det fundne

præcist beskrevet. Der er redegjort for de foretagne undersøgelser, også de resultatløse, og hovedprincipper i undersøgelsemetoderne er lagt forståeligt frem. Der er endvidere draget paralleler til lignende samtidige og nutidige forhold. Som lægmand føler man sig grundig informeret.

Det fundne repræsenterer de ældste fundne eskimoer i Grønland. På grund af stedets lave luftfugtighed og lave temperaturer er der sket en naturlig mumificering – en slags frysetørring, der har bevaret skinddragterne og en hel del af det organiske stof i personerne. Det er derfor naturligt, at kapitlet om menneskene og dragterne fylder mest og har de fleste medarbejdere. Hvad får vi så at vide om de 6 voksne kvinder og 2 børn, som fundet bestod af?

Da personundersøgelsen er gennemført med stor skånsomhed, er ikke *alle mulige* undersøgelser foretaget, angiveligt for ikke at ødelægge dragterne; men mon ikke debatten i Grønland, der udtrykte ubehag ved at forstyrre de døde og afstandtagen fra at betragte dem som blot og bar analyseobjekter, har spillet en rolle?

Dødsårsagen har på denne baggrund ikke kunnet angives med størst mulig sikkerhed. En fremskreden knoglekræft i et af kranierne har dog været livstruende, ligesom knogledefekter hos den 4-årige dreng kunne tyde på mongolisme og deraf følgende nedsat livsduelighed. Der var ingen tegn på voldelig død, heller ikke fælles druknedød, som lokale folk en overgang regnede som sandsynlig. Fælles hungerdød er ligeledes usandsynlig på grund af tilstedeværelsen af underhudsfedt hos de undersøgte. Rækkefølgen af dødsfaldene har ikke kunnet etableres; men fundomstændighederne tyder stærkt på, at den var successiv. Vævstypebestemmelser muliggør familieskab mellem de

gravlagte. I så fald var der tale om 3 ældre søstre (o. 50 år) med 3 døtre (18-30 år) og 2 børnebørn. Alt i alt tyder fundet på et ganske almindeligt familiegavsted, hvis betydning ligger i dets høje alder (o. 1475) og velbevarede stand. Der var intet usædvanligt hos personerne. De seks voksne kvinder havde en gennemsnitshøjde o. 150 cm, nøjagtig som senere grupper af ublandede eskimoiske kvinder, således i Thule i 1963. De var tatoverede i ansigtet, som man kender det fra 1600- og 1700-tallet i Grønland og i senere tid også Canada og Alaska, og deres klædedragt var den fra senere afbildninger kendte.

I netop almindeligheden ligger en stor værdi. Det gør fundet til en brugbar referenceramme til tiden før koloniseringen i 1721. Der er grund til at ønske alle implicerede tillykke med den landvinding og den meget smukke udgivelse.

Axel Kjær Sørensen

Jens Hougaard, Toni Nielsen, E. Vestergaard Rasmussen, Arne Rindom og Peer E. Sørensen: *Dansk litteraturhistorie 3. Stænderkultur og enevælde 1620-1746*. Johan Fjord Jensen, Morten Møller, Toni Nielsen og Jørgen Stigel: *Dansk litteraturhistorie 4. Patriotismens tid 1746-1807*. (Gyldendal, 1983). 640 + 640 s. ill.

Der står et forfatterkollektiv på hele 47 medarbejdere bag den nye litteraturhistorie, der tolker den samlede danske litteratur fra vikingetiden til i dag og er blevet den hidtil mest omfangsrige. Hele ni tykke bind kommer den til at fylde.

Den er smukt trykt og smukt illustreret. Men modsat de samtidigt udkommende Lademanns Verdenshistorie og

Erling Bjøls Politikens Verdenshistorie har billederne ikke taget eller er ikke ved at tage magten. For forfatterne ligger ikke under for den moderne visuelle opdragelse af mennesket, der opfinder de mest subtile kneb for at bibringe viden uden anstrengelse, d.v.s. uden indsigt, hvorved læseren reduceres til en række hule kundskaber, der rasler i takt efter systemets taktstok.

Det spores klart, at de folk med hovedredaktøren Johan Fjord Jensen i spidsen, der stod bag det oprindelige Projekt dansk litteraturhistorie fra 1976, deltog i det ungdomsoprør, der søgte at gøre op med den etablerede borgerlige kultur. Forfatterne har nemlig det prisværdige forsæt, at de vil ændre læserens liv. De vil frigøre ham og hende, så de ude over de handlingslamrende normer aktivt kan medvirke til at gennemføre et socialistisk samfund.

Hertil svarer konsekvent det historiesyn, som forfatterne har søgt at udtrykke og udvikle. Det kan med Fjord Jensen nuanceret defineres som det komplicerede samspil mellem den historiske struktur, tekstur og aktur. Strukturen tolkes med hjælp fra historikeren Perry Anderson ud af den fortidige historiske virkelighed, vel at mærke som den er bearbejdet af den eksisterende, oftest positivistiske forskning, hvilket selvsagt har givet problemer, da positivismens databegreb ikke altid svarer til marxismens. Teksturen udtrykkes i selve tolkningen af de litterære kilder. Og akturen dannes af de nutidige samfunds- og bevidsthedsmæssige former, som litteraten, historikeren eller med andre ord: aktøren skiver på baggrund af, idet de selv søger at influere på dem; Fjord Jensen som led i den verserende klassekamp imod højrebølgen og imod den fremtrængende korporativisme.

Dette historiesyn har sat sit afgørende præg på værket – på godt og ondt.

På godt, for så vidt forfatterne har villet gøre op med det uheldige og uholdbare i traditionen og fremdrage det fortrængte. På ondt, fordi opgøret næsten har ført til en fornægtelse af traditionen, som er uheldig, fordi de alligevel, heldigvis, er dybt præget af den. På ondt ligeledes, fordi opgøret og dermed akturen, som det skal vises, stedvis har taget magten over struktur og tekstur og derved forvansket analysen af den litterære tekst.

Det fortrængte i traditionen drejer sig om kvinde-, trivial- og skolelærerlitteraturen, skillingsviserne, de lavere lags mere eller mindre ukunstneriske produktion. Og det er afgjort en gevinst, at disse sider er kommet med, så også disse lag nu har fået deres historie, om end den kunne have været mere fylldig. Den trods alt begrænsede interesse herfor hænger sammen med, at forfatterne i deres higen efter at omforme staten i socialistisk retning har haft deres hjerte hos de forfatterskaber, der selv har befundet sig nær magtens centre og taget livtag med den. Ikke mindst derfor har litteraturhistorien sin vægt side- og indholdsmæssigt akkurat som forgængerne i ofte dygtige og indsigtfulde analyser af de hidtil højttestimerede værker som Holbergs komedier, Kingos salmer, Ewalds og Oehlenschlägers digtning.

Projektets deltagere har med rette fundet det uheldigt, at den litteraturhistoriske tradition i alt for ringe grad har set den klassiske, endsige den mere folkelige digtning i dens dialektiske sammenhæng med den kultur- og socialhistoriske udvikling. Den sammenhæng har det derfor også været projektets hovedopgave at skabe, og det er der kommet yderst frugtbare analyser ud af, som også historikerne blandt den dannede offentlighed, som værket er beregnet på, kan og bør høste stor nytte af.

Ikke mindst spændende har fremlæggelsen af en række case-stories været. Især skildringen af den unge rektor Taubers selvfølsende dagbog som konkret eksempel på, hvad det egentlig indebar at indgå ægteskab i 1700-tallets feudale kontraktsamfund, hvor snusfornuften og de økonomiske hensyn gjorde følelserne til sorteper og fik dem til at udarte til føleri, kan ikke undgå at få læseren til at sammenligne med sin egen borgerlige eller småborgerlige ægteskabshistorie. I den blev følelserne måske ikke i samme grad tilsidesat, det er jo idealet at finde én, man elsker, uden at skele til det sociale niveau. Men spørgsmålet er alligevel, i hvor høj grad vi har gjort os fri af den tidligere tankegang om, hvad der kunne betale sig økonomisk og socialt. Hvor mange historikere har ikke giftet sig med historikere eller akademikere, hvor få med folk fra almindelige småborgerlige erhverv.

Case-stories som den om rektor Tauber er med andre ord historier, der bringer os nær ind på livet af den måde, som vi selv lever på. De sætter spørgsmål ved de afgørende livsvalg, som vi træffer, eller som vi lader samfundet træffe for os. Det er forudsætningen for, at vi kan anfægtes i vort livsmønster og handle selvstændigt. Så meget mere, som Tauber ligesom andre af de folk, der fremdrages, var lede ved kontraktsystemet og gjorde, hvad de kunne, for at sætte sig op imod det.

På den måde får litteraturhistorien en værdifuld eksistentiel dimension, hvilket dog rejser det problem, i hvor vidt omfang det værdigrundlag, den er skrevet ud fra, er brugeligt. Noget endtydigt svar kan ikke gives. Forfatterne er trods alt forskellige. Men det forekommer dog, som om Fjord Jensen og flere af hans kolleger har følt den kalkulerende fornuft og rationelle pligtopyldenhed i samfundstilpasningens tje-

nesten som så enerådende på følelseslivets bekostning i deres egen tid, at det har fået dem til at prise enhver manifestation af følelserne, hvad enten det drejer sig om begær, drift, lidenskab eller kærlighed som frigørende, ikke blot for mennesker i dag, men i hele den fortidige virkelighed. Sammenstødet mellem fornuft og følelse er da i sig selv vitalt, og ender det med følelsens sejr, d.v.s. udløser det protest eller oprør, er det godt. Men ender det med driftskontrol, selvfalkald og selvdisciplinering, er det underkuende.

Man kan derfor ikke frigøre sig for den tanke, at forfatterne i reaktion mod modernismens fordømmende dyrkelse af ratio, der gjorde det moderne menneske til en udhulet skuespiller, som altid gik systemets ærinde, har forslugt sig rigeligt på den postmodernisme, som slog igennem herhjemme omkring 1980, og som netop ensidigt dyrker følelsen. Det sker imidlertid med lige så katastrofale konsekvenser for identiteten, så vist som den lidenskab, der ikke tøjles af fornuften, gør mennesket til en amoralsk selvspejler. Det vidste den realistiske romantiks fortalere, og den bevægelse er Fjord Jensen da også temmelig forbeholden overfor.

Aladdin-figuren er den store indgangsportal til den danske romantik. Og denne vigtige figurs menneskelige udvikling, som Oehlenschläger skabte ud fra devisen, at mennesket kun kunne tilnærme sig barndommens umiddelbarhed og sunde dømm- og handlekraft som voksen, hvis det i puberteten lærte at forene fornuft og følelse, sætter Fjord Jensen derfor heller ikke pris på. Tværtimod. Han lader nærmest denne pubertet være idealtilstanden, hvilket ikke er så underligt, da de færreste voksne i dag er kommet ud af den. Det er derfor den unge, uudviklede Aladdin, der med sin nydelsessyge hedonisme, sin leven i nuet, ses som oprøreren,

den Aladdin, der »uden samvittighed« og derfor i »grænseløs frihed« postmodernistisk sætter sig hinsides alle borgerlige hensyn og standsmæssige begrænsninger. Derfor er Fjord Jensen også så skuffet over, at Oehlenschläger »af frygt for de moralske myndigheder« i skuespillets anden del lader Aladdin »forsone sig med den borgerlige modstand« og fra at være en ørn, svævende over afgrunden, bliver til en borgerlig, troende gråspurv.

At Aladdin lige fra stykkets start er i besiddelse af en folkelig eller småborgerlig moral, hvis positive træk han siden kombinerer med de positive træk i det progressive borgerskab, som han vokser ind i uden at opgive sin folkelige baggrund, ser Fjord Jensen ikke. Det skyldes, at han ikke i dag vil bygge på småborgerskabet eller folket, og dermed på nogen moral, men tvinges ud i sympati for de for borgerskabet leflende intellektuelle mellemlags mere eller mindre diskrete amoralske universer.

Det bliver også fatalt for hans grundsynspunkt, at anskue digterværket ud fra dets klassemæssige tilhørsforhold. Det får ham nemlig til at lukke øjnene for, at Oehlenschläger med Aladdin vil skabe et idealbillede for borgerskabet, der skulle gøre det værdigt til i kraft af alliancen med folket at overtage magten i samfundet, et forbillede, der skulle bekæmpe den materialisme og selvtilstrækkelighed, som allerede da var en trussel mod borgerskabets livsførelse, og som undergravede det efter 1849. Fjord Jensen mener fejlagtigt, at borgerskabet var regressivt allerede i 1805. Og derfor har han ikke blik for det positive i, at Oehlenschläger lader Aladdin identificere sig med det som led i sin egen persons og i samfundets frigørelse. Han ser ikke, at netop den kunstner, der gør sig til ét med eller dog solidariserer sig med den opstigende og derfor socialt og mentalt grænse-

sprængende klasse, her borgerskabet, ene er i stand til at fungere frigørende. Han vil i stedet have, at Aladdin skal forblive en amoralsk friskytte, hævet over alle klasser, akkurat som den moderne marxisme har fungeret, efter at det er gået op for den, at den organiserede arbejderklasse mere og mere er blevet et led i den korporativisme og det system, som den bekæmper.

Denne vigtige problematik, der i tilfældet Aladdin viser, hvorledes et problematisk syn på aktøren kan fortegne billedet af teksten, er udfoldet nærmere i *Fønix nr. 2, 1985 s. 74-98*. Kritikken skal imidlertid ikke fordunkle det afgørende i, at historikerne med færdiggørelsen af denne litteraturhistorie ikke længere vil have nogen undskyldning for i deres synteser enten at udelade kultur- og åndslivet, endsige bevidsthedshistorien, eller at forvise denne til få siders lidetsigende betragtninger, som det er sket i de hidtil udkomne bind af Gyldendals Danmarks-historie. De vil for selvrespektens skyld blive nødt til at skabe et tilsvarende sammenhængende univers mellem »basis« og »overbygning«, som det med større og somme tider mindre held er søgt i litteraturhistorien og ikke nøjes med at blive hængende i den materialhistoriske proces.

Det er desto vigtigere, som denne i de senere årtier under indflydelse af Annales-skolen har fået større og større vægt herhjemme. Den »egentlige« historie er nemlig ifølge en af denne skoles vigtigste talsmænd, F. Braudel, »en næsten ubevægelig historie om menneskets forhold til det miljø, der omgiver det« (*Ecrits sur l'histoire, 1969 s. 11*). Over denne historie, hvor gentagelsen er reglen, udvikles ganske vist de sociale gruppers historie, hvor den langsomme rytme er reglen. Men først på det tredje og overfladiske niveau kommer den traditionelle historie, hvor

individet og begivenhederne optræder. Den er et overfladefænomen, ifølge Braudel, præget af »korte, hurtige, nervøse svingninger«, og derfor må historikerne nære den største mistro til »denne brændende historie«, således som de historiske skikkelser har »følt, beskrevet, oplevet den i takt med deres eget liv, som er kort som vort eget«. For deres beretninger er præget af »deres vrede, deres drømme og deres illusioner« (s. st. s. 12).

Skønt utvivlsomt præget af Annales-skolens sans for den sociale histories *longue durée* har litteraturhistoriens folk heldigvis ikke kunnet underskrive den tendens til foragt for individualhistorien, der nu præger mange i historikerverdenen. Man omgås tværtimod ofte indlevende og sympatiserende de store forfattere og undersøger, hvorledes og i hvor høj grad de har kunnet komme afsted med at formulere en »progressiv« kunst, der kunne skabe et modbillede til det undertrykkende system, en drøm eller utopi, som læseren kunne klynge et håb om en bedre fremtid for sig og sine til.

Problemerne med at finde ud af, hvad der i de forskellige perioder har været progressivt, hvad reaktionært, har dog været store, som allerede antydet. Men afgørende er, at forsøgene er gjort, og at forfatterne har lagt vægt på enkeltmenneskets evne til at bryde ind i og være med til at omdanne bevidsthedsformerne i samfundet i gunstig retning.

Det må derfor håbes, at historikerne nu vil gøre den søgte dialektik mellem den materialhistoriske proces og menneskets tankegang til central også i deres egen syntetiske historieskrivning. Men det vil rigtignok kræve en næsten total omstrukturering af historieskrivningen, der herefter ikke kan nøjes med at behandle udviklingen mere *horisontalt* som hidtil, hvor man overve-

jende har adskilt den økonomiske, den sociale, den indre politiske, den ydre politiske og den åndelige udvikling i fra hinanden næsten isolerede afsnit. Den arbejdsmåde har fjernet helhedstankegangen fra historien og været katastrofal for dens læsværdighed. Ud over hjælp fra den påbegyndte ny romantiske bølge får historikerne i og med litteraturhistorien et incitament til at gøre historien mere *vertikal*, til stedse at iagttage og tolke de menneskelige handlinger og motiver på basis af samtidens ydre og indre konjunkturer, af de sociale og mentale forudsætninger.

På den måde vil enkeltmennesket atter liste sig ind imod det centrum af historien, som det længe har været forvist fra, også selvom dette enkeltmenneske og dermed det enkelte forfatterskabs udvikling ikke altid har fået den plads i litteraturhistorien, som det havde fortjent. Biografier selv af hovedpersoner som P. F. Suhm tegnes således ofte nødtørftigt og sønderrevet. Hvad Suhm angår, skal man kigge både s. 166 ff, 295 f, 298 ff, 306, 312 ff og 320.

Suhms historieskrivning behandles i øvrigt, som næsten al historieskrivning i disse to bind af litteraturhistorien, højst stedmoderligt. En vis indsigt i udviklingen i Suhms liv fås kun for perioden 1770-78 sammenhængende med, at hans vigtigste skønlitterære virksomhed netop lå her. Nogen forståelse for den centrale dialektik i Suhms udvikling mellem hans virke som videnskabsmand og som kunstner søges derfor slet ikke påvist (jvf. min artikel i *DBL. bd. 14, 1983* herom).

Hvad de i reglen gode kulturhistoriske afsnit angår kan der ankes over, at de ikke altid forbindes med alt for mange linier til de litterære, og over, at forfatterne naturligt nok har lidt under, at de af og til har haft lidt for spinkel viden om de faktiske forhold. Herpå skal der gives nogle spredte eksempler fra

bd. 3: Om Jens Dinesen Jersin (1588-1634) hedder det, at han blev bisp i Ribe kort efter Trediveårskrigen ophør (s. 50); det skal selvsagt være Kejserskrigen. Yderst tvivlsomt påstås det, at der »først med Christian IVs forsøg på at løsrive kongemagten fra adelens kontrol skabtes ... grobund for ortodoksien i Danmark« (s. 37). Legitimisten Christian IV var nok uenig med den for adelen atypiske Holger Rosenkrantz, men ikke med rådsflertallet, om religionspolitikken. De adelige dannelsesrejser udviklede sig allerede før de første årtier af 1600-tallet til et selvfølgeligt led i den adeliges livsforløb (s. 139). De adelige tog hyppigst ud på rejserne før tyveårsalderen (s. 140). Modstands- og oprørsretten var gledet ud af håndfæstningen under Christian IV, hvad man ikke får indtryk af s. 184. Den eksisterede heller ikke efter 1624 de facto mere i Stettintraktaten vedrørende Sverige. Rigsrådet fik *ikke* magten med håndfæstningen 1648 (s. 192). Det fik mere formel, men, som det snart skulle vise sig, mindre reel magt end under Christian IVs sidste tid. Monarkiske forestillinger var ikke blot almindeligt udbredte blandt gejstlige, historikere, retslærde og yngre adelige (s. 193), men i en lang tid *også* blandt ældre adelige, f.eks. Christian Friis til Borreby, Jacob Ulfeldt, Frantz Rantzau, Corfitz Ulfeldt og ikke mindst Hannibal Sehested.

Men alt dette tilhører småtingsafdelingen. Afgørende er, at der er grund til at ønske Fjord Jensen og hans team hjerteligt tillykke med de to første bind af den litteraturhistorie, som han med en på én gang vaulundursk og nouredinsk arbejdsomhed har brugt det meste af sine sidste 13-14 år på at få til at blive til en helhed.

Både fordi og selv om man kan være uenig i en analyse af et værk eller et forfatterskab eller med grundholdnin-

ger bag analyserne, er der grund til at fremhæve, at litteraturhistorien efter de to første bind tegner til at blive en bedrift i dansk åndsliv.

De to bind har været berigende næring for anmelderen, som har fået en række nye indsigter. De er da også indgået som et vigtigt led i hans undervisning både i de enkelte perioder af historien og i historisk metode, hvor han allerede flere år har haft glæde af det foreløbige Projekt.

Leo Tandrup

Harald Jørgensen (red.): *Indenfor murene. Jødisk liv i Danmark 1684-1984*. (Selskabet for dansk jødisk historie, 1984). 373 s.

Det jødiske samfund i Danmark daterer sin oprindelse fra et kgl. privilegium af 1684, som gav hofjuvellerer Israel David tilladelse til at afholde gudstjeneste i sit hus. Trossamfundet har altså haft 300 års jubilæum og har i den anledning udsendt et festskrift.

Tidligere har man brugt den enevældige konges såkaldte frihedsbrev fra 1814 som udgangspunkt, og der blev udsendt festskrifter, da der var gået henholdsvis 100 og 150 år siden frihedsbrevets udstedelse.

Disse værker og flere spredte tidsskriftartikler beretter om danske jøders historie, og der er grænser for, hvor meget mere der kan presses ind i det nye festskrift. Men som enhver historiker ved, ændrer historien sig med generationerne og de nye forfattere, og i dette seneste festskrift har de unge historikere *Merete Christensen*, *Brita Syskind* og *Bent Blüdnikow* frisket op på det gammelkendte stof og gjort det læseværdigt selv for den, for hvem det er gammelkendt. For den, der ikke kender noget til danske jøders historie,

men gerne vil have noget at vide, er bidragene til dette festskrift fortræffelige.

Artikler om jøder i erhvervslivet, i kunsten, i litteraturen o.s.v. har ofte været principielt diskuteret, fordi jødisk apologi har noget trist og tragisk hæftet ved sig. Hele denne problemstilling har dette festskrift undgået derved, at en række artikler af denne type er skrevet af ikke-jøder.

Niels Birger Wamberg har skrevet om dansk-jødiske forfattere og om jødiske emner i dansk litteratur. Det er blevet til nogle små interessante essays. Selvfølgelig skriver Wamberg lidt om Goldschmidt, Henri Nathansen og Georg Brandes. Desuden er der en god artikel om den evige jøde fra de folkelige kisteblades vers om Jerusalems skomager til Ingemann, Poul Møller, H. C. Andersen og andre skønlitterære forfattere, der har anvendt Ahasverusskikkelsen. Den litterære jødefejde får også et par ord med.

Lorenz Rerup afsnit om jødisk indsats i dansk videnskab er af den traditionelle karakter, og det samme gælder til en vis grad *Jens Chr. Manniches* artikel om jødisk assimilation i politik og presse. I Manniches afsnit er der et godt bidrag til beskrivelse af de jødiske islæt i dansk radikalisme omkring dagbladet »Politiken«.

Per Bojes beretning om jøder i dansk erhvervsliv skildrer på udmærket måde – så godt som det nu kan lade sig gøre på 20-30 sider – de ledende jødiske erhvervsfolk, men beretningen slutter med året 1920. *Jørgen Hæstrup* giver et par smagsprøver på sin store viden om danske jøder under besættelsen.

Festskriftets bedste afhandling er Bent Blüdnikows beretning om den østjødiske immigration. Det er mærkværdigt, at der ikke tidligere er skrevet en samlet fremstilling af denne indvandring, der fandt sted i årene 1904-17.

Dette er så meget mere besynderligt, som størsteparten af det nuværende jødiske trossamfund stammer fra disse indvandring. Bortset fra en enkel bemærkning i overrabbiner *Bent Melchior*s artikel om danske jøder i det 20. århundrede siges der intet om de seneste års indvandring af flygtede polske jøder. Her er der dog ellers tale om en ny indvandringsbølge af den karakter, der har været så karakteristisk for det jødiske samfunds udvikling.

Det mest originale bidrag til festskriftet er Bent Büdnikows udvalg af illustrationer, hvoraf de fleste offentliggøres for første gang. Billedteksterne er fortræffelige.

Det siger sig selv, at på festskriftets 373 sider kan de nævnte omfattende emner kun behandles overfladisk. I betragtning af de store omkostninger, der er forbundet med udsendelse af et sådant festskrift, kan man rejse det spørgsmål, om ikke denne form for festskrift hører fortiden til. Heldigvis er mange, der skal fejre et jubilæum på litterær måde, efterhånden ved at indse, at den rigtige måde er at behandle et enkelt emne eller nogle få emner til bunds. Disse traditionelle overfladiske festskrifter er ikke det meget store arbejde værd, som er lagt i dem.

Poul Meyer

Jens Meier: *Om Marie Grubbe*. (Lolland-Falsters Historiske Samfund, Maribo 1982). 136 s., 125 kr.

Marie Grubbe-skikkelsen har fængslet flere af vore bedste kunstnere gennem tiderne. Det ligger vel i det traurige tema med stærk appel: nedgang og fald. Mange, der har været grebet af de kunstneriske fremstillinger, givet først og fremmest af Blicher og J. P. Jacobsen, har vel tænkt over, hvorledes det forholdt sig med de historiske realiteter

omkring Marie Grubbe. Senest har universitetslektor Leif Nedergaard i »Nordisk Tidsskrift«, 1980, 4, i artiklen »Den virkelige Marie Grubbe og J. P. Jacobsens romantisering« søgt gennem kildestudier at tage lidt af glansen af den fyrige adelskvinde.

Her foreligger nu på forbilledlig vis en fuldstændig historisk dokumentation, der en gang for alle sætter tingene på plads. Bogen er udgivet med støtte fra bl.a. scleroseforeningen af den nu allerede afdøde Jens Meier. På velskrevne 40 sider fremstilles Marie Grubbes livshistorie. Derpå fremlægges 43 relevante kilder. Heraf har mange ikke før været udgivet, mens nogle har været gengivet i S. Kjærs eller A. Fjelstrups bøger, begge fra 1904 om henholdsvis familien og Marie Grubbe selv; endelig sluttes der af med 15 sider noter til kilderne. Det hele kunne knapt være gjort bedre. Nu kan man få grundig besked om virkelighedens Marie Grubbe bag de kunstneriske fremstillinger. Publikationen er udgivet i et tiltalende udstyr, endda med et par farvebilleder. Desværre findes ingen pålidelige billeder af hende selv, men en kundskabsrig nordmand fra 1700-tallet beskrev hende som »meget sortladen og fast moresque og af en sterk couleur«, og hun »så ret brynstig ud«.

Ib Gejl

Per Grau Møller: *Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830. En analyse af et udvalgt område på Nordals* (Studier, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 1, Åbenrå 1984), ill. 194 s.

Udskiftningen var en af de store omvæltninger i det danske agrarsamfund, sandsynligvis den vigtigste af de ændringer, der skete i reformtiden fra

slutningen af 1700-tallet. Og dog er den aldrig taget op til samlet behandling, men skildret stykkevis og delt i de efterhånden ikke få foreliggende undersøgelser.

Per Grau Møller vil med denne publicerede specialeopgave (Odense Universitet) ved et punktstudie, omfattende de 19 (eller 20?) nordligste landsbyer på Als, belyse endnu et par aspekter: de økonomiske og sociale følger af udskiftningen. Hans metoder hertil er dels konstruktion af et talmæssigt udtryk for kvaliteten af de enkelte landsbyers udskiftning, dels måling af velstandsudviklingen fra ca. 40 år før til ca. 60 år efter udskiftningen ved hjælp af skifter.

Udskiftningskvaliteten finder han som produktet af gårdenes arronderingsgrad, d.v.s. antal lodder i ager og eng efter udskiftningen, og afstandene til disses midtpunkter fra gårdene. Lave tal som udtryk for få lodder og kort afstand til dem betragtes som god kvalitet, høje tal som ringere. Velstandsudviklingen måler han ved hjælp af indexregulerede statusopgørelser af skifterne fra de pågældende landsbyer i 5 udvalgte perioder (1731-35, 1756-60, 1784-88, 1799-1803 og 1823-32).

Forfatterens hovedkonklusioner er, at hele den undersøgte periode udviser en velstandsfremgang for bønderne, og at den er noget, men dog ikke markant stærkere efter end før udskiftningen, og at udskiftningen og de øvrige omtrent samtidige reformer (hoveriafløsning, selvejkøb og skatteomlægning) skabte et øget skel mellem bønderne (bolsmændene) på den ene og husmændene (kådnerne) og indersterne på den anden side. At velstandsstigningen for bønderne som følge af udskiftningen sandsynligvis var større, end de samlede tal viser, anser forfatteren for sandsynliggjort derved, at de bedst udskiftede byer havde størst velstandsfremgang.

Det er en interessant og inspirerende angrebsvinkel på udskiftningen, forfatteren har anlagt. Sigtet er væsentligt og konsekvent fastholdt. Og der er lagt en betydelig opfindsomhed og et meget stort arbejde i konstruktionen og anvendelsen af målemetoderne.

Desværre kan jeg ikke føle mig helt overbevist om deres sikkerhed. Flere overraskende resultater maner også til en vis skepsis og kræver, for at kunne accepteres, at de hviler på et grundlag, der ikke kan anfægtes. Det gælder f.eks., at den tidligere almindeligt forkætrede stjerneudskiftning her ophøjes til den bedste udskiftningsfigur. Dette rører ved pålideligheden af arronderingsgrads- og afstandsmetoden. Det er jo klart, at en stjernelod, strålende ud fra gården til bymarkens periferi, dels lettere end de andre udskiftningsformer kan resultere i en eller kun få lodder og dels altid vil få sit midtpunkt nærmere gården end den ikke-udflyttede gårds tilsvarende blokformede lod ude i bymarken. Så her fornemmer jeg, til andet godtgøres, et cirkelbevis. I øvrigt har afstanden fra gård til lod næppe, inden for rimelige grænser, spillet nogen afgørende rolle, da den ved de fleste arbejder kun skal tilbagelægges en eller to gange i hver retning på en arbejdsdag.

Når talen er om at måle den økonomiske udvikling ved hjælp af skifterne og navnlig herved at tage hensyn til prisudviklingen, rejser der sig flere problemer. Selv om jeg vil antage, hvad forfatteren jo stiltiende må forudsætte, at formuesubstansen ved et landboskifte i 1700-tallet er en sikrere målestok for den pågældendes økonomi, end tilfældet er i andre samfundsgrupper og til andre tider, tør man næppe udelukke, at levestofen kan have påvirket arvemassen en hel del. Med andre ord, at en øget indkomst helt eller delvis kan være anvendt til større forbrug i stedet

for til opsparring. Hertil kommer den usikkerhed, der knytter sig til selve bopørgørelsen. Forfatteren anfører selv (s. 115) et tilfælde fra 1732, hvor skifter viser en udsæd på 27 td. 6 skp., mens en samtidig udsædsangivelse siger 19 td. 2 skp. Han vælger at foretrække skiftersultatet med den, i mine øjne, tvivlsomme begrundelse, at er dette for højt i dette tilfælde, vil tilsvarende også gælde i de senere perioder. Ser vi derefter på grundlaget for det prisindex, hvorefter forfatteren pristalsregulerer skiftetallene i de 5 perioder fra 1730 til 1830, bliver mine betænkeligheder ikke mindre. Han sætter på grundlag af skifteturvurderingen priserne på hver af de 4 produkter rug, byg, kvier og får til indextal 100 i 1. periode og beregner herud fra et indextal for de samme produkter i hver af de følgende perioder og udregner heraf ét samlet indextal for hver periode. Hertil har jeg to hovedindvendinger: 1. Det samlede indextal for hver periode er udregnet som et gennemsnitstal af de 4 enkelte produkters indextal uden indbyrdes vægtning af produkterne, d.v.s. at f.eks. i 4. periode lægges rug med index 434 og kvier med index 246 sammen og divideres med 2 uden hensyn til deres betydning hver især for landbrugsdriften. 2. En prisstigning på de 4 produkter er ikke uden videre udtryk for en generel inflation, men er, i hvert fald til dels, specifik for disse. Priserne på arbejdskraft vil f.eks. ikke udvise tilnærmelsesvis så store udsving som priserne på rug.

Det er næppe muligt at afgøre, hvor meget indvendingerne mod de anvendte målemetoder kan påvirke forfatterens hovedresultater. Tendensen i disse kan meget vel være korrekt, og det er under alle omstændigheder fortjenstfuldt, at forsøget på at finde nogle mere eksakte målemetoder er gjort. De kan godt tænkes med fornødne korrektio-

ner at blive udgangspunkter for en frugtbar videreudvikling.

Jens Holmgaard

Margit Mogensen og Poul Erik Olsen: *Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735-70.* (landbohistorisk Selskab, 1984).

Som resultat af en længere årrækkes arbejde i Landbohistorisk Selskabs regi med at forberede en udgivelse af de landøkonomiske indberetninger fra sidste halvdel af 1700-tallet fra amtene til den centrale administration foreligger nu denne udgivelse af indberetninger fra Gl. Roskilde amt fra årene 1735, 1757, 1768 og 1770.

Udgaven omfatter en omfattende indledning (s. 11-70), indberetningerne 1735 (s. 71-86), indberetningerne 1757 (s. 87-146), indberetningerne 1768 (s. 147-266), amtsadministrationens indberetninger om landevejene 1768 (s. 267-278) og indberetningerne 1770 (s. 279-298). Derefter følger et bilag over ejerne af de private godser i amtet på indberetningstidspunkterne samt et stednavneregister.

Da amtmændene opfyldte deres indberetningspligt ved at videresende den centrale administrations spørgsmål til amtets godsejere og kræve disses svar på spørgsmålene for derpå at fremsende svarene til centraladministrationen i København med en følgeskrivelse, bliver de fremsendte indberetninger i princippet godsejernes syn på de forskellige spørgsmål. Dette forhold er forklaringen på kildeudgavens titel.

Kilderne, hvoraf de centrale er indberetningerne fra 1757 og 1768, er omhyggeligt gengivet ord – og bogstavret, men med mindre moderniseringer først og fremmest vedrørende brugen af store og små bogstaver og tegnsætningen.

Denne gengivelsesform har krævet en omfattende og anerkendelsesværdig arbejdsindsats. Det er dog spørgsmålet, om man, når der alligevel er sket visse moderniseringer ved gengivelsen af kilderne, ikke skulle have taget skridtet fuldt ud og ligeledes have normaliseret stavemåden af de enkelte ord. Dette afhænger selvfølgelig af kildeudgavens formål og af den forventede læserskare; forhold der ikke berøres nærmere i forord eller indledning. Den valgte bogstavrette form gør imidlertid læsningen unødvendig tung for en mere almen interesseret læserkreds.

Vedrørende den omfattende indledning giver den dels en generel indplacering af indberetningsmaterialet i den nu kendte almindelige agrarhistoriske udvikling i 1700-tallet dels en gennemgang af udgavernes generelle indtryk af kildematerialets informationsværdi. Denne indledning forekommer kompetent og i det store og hele fyldestgørende. Imidlertid forekommer et forhold mindre acceptabelt behandlet. Det nævnes, at fra fire af de 18 private godser indkom besvarelsen i 1768 udfærdiget og underskrevet af forvalterne og fra et enkelt gods af forpagteren. Derpå følger uden nærmere begrundelse følgende vurdering af dette ophavsmæssige forhold: »Der er al mulig grund til at tro, at godsforvalterne udtrykte herskabets tanker, også selvom parterne måske ikke konkret havde drøftet svarets indhold«. (s. 31).

Denne vurdering gør det selvfølgelig lettere at samle det generelle indtryk af kilderne under et, men den er diskutabel. En halv side længere fremme anvendes følgende passus i indberetningen fra Gl. Køgegård som eksempel på nogle godsejeres indestængte aggression mod bønderne i almindelighed: »jo mindre bonden har at forrette, jo mere doven og efterladt er han«. Dette er skrevet af forpagteren på Gl. Køgegård

C. Brasch. Forpagterens holdning til bønderne er f.eks. i overensstemmelse med holdningen hos godsejeren på Katrinebjerg i 1735 C. M. Holstein, ifølge hvem både Jeppe og Nille drikker (s. 78), men at påstå at denne holdning i 1768 også deles af ejeren af Gl. Køgegård Johan August Meijerfeldt den yngre kræver dog belæg. Indledningen understreger ganske vist de endnu til dels ukendte forskelle mellem de enkelte egne af landet, mellem de enkelte godstyper og mellem de enkelte godsejeres individuelle holdninger, men med hensyn til vurderingen af kilderne ud fra denne synsvinkel lades brugeren i stikken, blandt andet ved ovennævnte kildevurdering. Denne mangel understreges af, at udgiverne har valgt ikke at ledsage de enkelte kilder med en realkommentar. Således kunne de enkelte godser være beskrevet ud fra periodens jordebøger og de enkelte indbetteres data søgt fremlagt.

Denne indvending bør dog ikke skjule, at nærværende kildeudgave henleder opmærksomheden mod et delvis nyt og meget spændende kildemateriale, der fremover nødvendigvis må indtages ved udforskningen af 1700-tallets landøkonomiske sammenhænge.

Finn Stendal Pedersen

Hans Henrik Jacobsen: *Bogenses Historie 2* (Bogense Rotary Klub, 1984). 221 s., ill.

Første bind udkom 1982 og blev anmeldt her i Ny række XV, s. 129-130. Det nye bind omfatter tiden 1787-1938, og i et planlagt tredje bind loves en nærmere behandling af en række særskilte emner i samme tidsrum, så en egentlig anmeldelse kan ikke gives, før det supplerende bind foreligger. Bogense var kun en lille by med 761 indbyggere i 1801, i 1940 boede der 2928,

d.v.s. at byen var vokset 3-4 gange i dette tidsrum. Til sammenligning kan anføres, at Odense havde femtendoblet sin størrelse, og Fåborg var vokset lidt over 4 gange. Deraf fulgte, at meget af det gamle inden for handel og håndværk blev bevaret i Bogense, og Odenses stærke vækst har ikke været til gavn for de andre købstæder på Fyn. Hvis man vil undersøge forholdet i en lille by, dens sociale klasser og stræben efter at hævde sig, giver bogen gode bidrag.

Helge Søgaard

Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk statistik 1814-1980*. Danmarks historie bind 9. (Gyldendal, 1985). 452 sider, 325,- kr. Også separat udgave med titlen *Dansk historisk statistik 1814-1980*, til samme pris.

Efter at Gyldendal i første omgang gik ind for, at bindene i den længe ventede store *Danmarks historie* skulle komme i nummerorden, altså kronologisk, er man nu gået over til det princip, der hedder tvangfri rækkefølge.

Det betyder, at man har kunnet udsende professor Hans Chr. Johansens bind 9 med økonomisk-historisk statistik for perioden 1814-1980, selv om en række tidligere bind endnu ikke foreligger. Hensigten med dette bind 9 er, at det skal fungere som en form for baggrundsmateriale for de bind, der i øvrigt behandler denne periode, således at det ikke bliver nødvendigt hele tiden at klippe de lange linjer i den befolkningsmæssige, erhvervs-mæssige og økonomiske udvikling over lige netop på de steder, hvor der af andre grunde er sket en opdeling mellem de øvrige bind.

Om det vil lykkes for redaktion og forfatterne af de øvrige bind at udnytte den mulighed, som herved er givet

dem, kan af gode grunde ikke bedømmes nu, hvor kun bind 9 foreligger.

Et par forhold kan dog drøftes allerede nu, idet de alene vedrører dette bind. For det første kan man hæfte sig ved, at bind 9 også udsendes af forlaget i en separat udgave, d.v.s. til købs uden for serien. Det er helt åbenbart en god idé som man indtrængende må opfordre forlaget til at gennemføre også for andre binds vedkommende, og vel specielt de bind, der vedrører dette århundrede. Det burde dog i så fald ske i en lidt mindre pretentiøs indbinding, således at prisen kan blive så lav som overhovedet muligt.

For det andet er det bemærkelsesværdigt, at den separate udgave har fået titlen *Dansk historisk statistik 1814-1980*. Det forekommer at være et lidt uheldigt valg. Denne titel, der også ses i normaludgaven – og ikke kun i den engelske oversættelse – giver associationer i retning af, at der er tilstræbt en parallel til de udenlandske værker, hvor der under betegnelsen »historisk statistik« præsenteres tidsrækker for en lang række forskellige samfundsmæssige fænomener. Men det er netop *ikke* tilfældet her, hvor der er foretaget en afgrænsning, som betyder, at værkets centrale indhold er en række tidsserier til belysning af vigtige økonomiske udviklingslinjer i perioden 1814-1980. Synspunktet bag netop denne afgrænsning må være, at det netop er denne form for baggrundsinformation, der er behov for i relation til de temaer og de forklaringsforsøg, der vil blive taget op i de bind, der i øvrigt behandler periodens samfundsmæssige udvikling.

Det er ikke vanskeligt at komme i tanke om andre tidsserier, der også ville kunne bidrage til at markere længere – og væsentlige – udviklingslinjer, som man nu kan frygte vil falde lidt imellem nogle af de stole, som de øvrige bind repræsenterer. Men det er vanskeligt at

argumentere imod, at de økonomiske og erhvervsmæssige forhold under stort set alle synsvinkler er væsentlige at få med, og at en af omfangsmæssige grunde bestemt valgsituation derfor må føre til, at der i så høj grad fokuseres på netop disse sider af samfundslivet.

De tidsserier, der er taget med, falder i følgende hovedgrupper: befolkningsstatistik, landbrugsstatistik, industri- og håndværksstatistik, udenrigshandelsstatistik, transport- og kommunikationsstatistik, penge- og kapitalmarkedsstatistik, arbejdsmarkedsstatistik, finansstatistik og nationalregnskabsstatistik. I alle tilfælde indledes med en kort oversigt over, hvorledes den pågældende statistik er blevet indsamlet og publiceret, således at det hele tiden er muligt at finde tilbage til originalmaterialet. Det skal dog nok understreges, at der kun i nogle tilfælde – blandt andet statsregnskabet for periodens begyndelse – er tale om offentliggørelse af hidtil ikke-publiceret materiale. I langt de fleste tilfælde består Johansens indsats først og fremmest i en sammenstilling og à jour-føring (evt. også tidsmæssig tilbageføring) af oplysninger fra de forskellige statistiske publikationer og fra arbejder som for eksempel Svend Aage Hansens *Økonomisk vækst i Danmark* (bilagstabellerne) og Henriksen og Ølgaard, *Danmarks udenrigshandel 1874-1958*.

Denne kompilation, kommentering og udvidelse i tid repræsenterer en meget betydelig indsats, og det er derfor glædeligt, at hele materialet er blevet overført til *Dansk Data Arkiv* i Odense, hvorfra det kan stilles til rådighed for interesserede med passende computer-adgang. Det er også hensigtsmæssigt, fordi det gør det muligt for andre, der eventuelt ikke er enige i det foretagne udvalg af tidsserier, at supplere med egne data, oven i eller ved siden af Johansens, evt. med kvartalsvise opgørelser i tilfælde, hvor man vil undersø-

ge, om det giver et mere præcist billede, for eksempel ved dele af penge- og kapitalmarkedsstatistikken eller ved beskæftigelsesstatistikken – og vel at mærke en form for præcision, der er af betydning for det, man skal bruge de pågældende oplysninger til.

Bogens forholdsvis stive format har sat visse grænser for udformning af de mange tabeller i den store tabelafdeling, som derved er kommet til at fremstå mindre overskuelig, end det havde været ønskeligt.

Før tabelafdelingen gives en introduktion til de forskellige statistiske hovedgrupper og til den økonomiske udvikling som sådan i form af relativt korte oversigter over befolkningsudviklingen, den internationale konjunkturudvikling, erhvervsudviklingen, udviklingen på penge- og kapitalmarkedet og endelig den økonomiske vækst og udviklingen i indkomstfordelingen. Der må nødvendigvis være tale om kortfattede – og derfor ikke særlig dybtgående – redegørelser, når der samtidig skal gives en oversigt over forskningssituationen og faglitteratur inden for disse områder, således som det også er hensigten med denne *Danmarks historie*.

Trods den korte form er der ingen tvivl om, at der her er givet et nyttigt oversigtsværk til meget væsentlige dele af den økonomiske, befolkningsmæssige og erhvervsmæssige udvikling i Danmark i en meget lang periode. Det vil også være af værdi uden for den konkrete sammenhæng, det er blevet til i, altså ikke kun som baggrundsmateriale for de øvrige bind i Gyldendals danmarkshistorie.

Jørgen Elklit

Gudrun Gormsen: *Hedebonden. Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829-1857*. (Etnologisk Forum, Odense 1984).

Denne smukt udstyrede og tilrettelagte publikation er en selvstændig udgivelse af en tidligere publiceret artikel i tidskriftet »Folk og Kultur«. Den selvstændige udgivelse forekommer velmotiveret, idet denne både letlæste og velfunderede fremstilling af hedebeholdningens nu svundne kulturform fortjener et bredt publikum.

Med udgangspunkt i en dagbog eller snarere en arbejdsjournal ført af hedebonden Peder Knudsen i Haderup sogn, Ringkøbing amt, igennem årene 1829 til 1857 føres læseren ind i livsvilkårene for en hedebonde i årene forud for hedeopdyrknings begyndelse.

Ud fra en sociologisk strukturmodel, der vel først og fremmest er inspireret af Eric Wolf, bliver produktionsvilkårene omkring den særlige driftsform på hederne gennemgået, ligesom Peder Knudsens økonomiske og sociale kontakter i perioden fra 1829 til 1857 klarlægges. Når det lykkes forfatteren at trække så mange og væsentlige forhold frem i lyset, skyldes det også, at hun med udgangspunkt i dagbogens angivelser formår at sætte disse oplysninger ind i en generel sammenhæng ud fra inddragelse af andet lokalhistorisk kildemateriale og senere indsamlede kulturskildringer af hedens folk.

Som historiker kan man måske tillade sig at beklage, at den statiske sociologiske strukturmodel har fået forfatteren til at analysere hovedparten af dagbogens oplysninger uden at tage hensyn til disses placering over tid i den behandlede periode. Dette gælder således de skematiske oversigter over Peder Knudsens indtægter og udgifter af gården. Særligt da det anføres, at der i adskillige år var underskud i det samlede resultat. Spørgsmål vedrørende en udvikling over tid i driftsformer og levevilkår får man således ikke besvaret. Dette sidste hjertesuk skal dog ikke skjule fremstillingens allerede nævnte

fortjenester, og den være hermed anbefalet på det varmeste.

Finn Stendal Pedersen

Nørresundby Historie 1850-1970. (Nørresundby byhistoriske Samling 1983), 441 s. kr.

Nørresundby har altid følt sig sat i skyggen af storebroderen syd for Limfjorden, Ålborg. Det er måske netop et udslag heraf, der har fået Nørresundby byhistoriske Samling og den lokale bank til at tage initiativ til nærværende udgivelse.

Værket begynder, hvor Chr. Petresch-Christensens fremstilling af byens historie fra 1921-24 hørte op. 441 sider er der afsat til byens nyere historie gennem 120 år frem til *indlemmelsen* i Ålborg Kommune i 1970. Det giver næsten 4 tryksider til hvert år, og en så omfattende byhistorisk fremstilling kan Ålborg ikke opvise.

Bogen består af 36 kapitler, forfattet af 27 forskellige, almindeligvis fremtrædende lokale borgere, hvoraf hovedparten har eller har haft tilknytning til det offentlige arbejdsmarked.

Bogen er tematisk opbygget, og emnerne er mange: bystyre, retsvæsen, erhvervsliv, skolevæsen, forlystelser, foreningsliv, byudvikling, krigen 1864 og besættelsen, for blot at pege på nogle af de 36 kapitler og dermed emner. Med et så stort og sammensat forfatterpanel er det uundgåeligt, at bogen vil blive af en noget ujævn karakter. Den kan kun blive tematisk, og så kan helhedsbilledet let forsvinde. Det er desværre også sket her, og det må derfor nok konstateres, at bogen netop er skrevet af, om og for beboerne i Nørresundby.

Der kunne have været rådet bod herpå, hvis bogen havde været indledt med et oversigtskapitel, der forsøgte »at

binde det hele sammen« og perspektive-
re fremstillingen.

Nu der det hele desværre blevet for lokalt, forholdene til Ålborg før og nu analyseres ikke, kirken og det religiøse liv sættes ikke ind i en sammenhæng, men bygninger og trossamfund beskrives hver for sig, et efter et og bygning for bygning. Der er således masser af kendsgerning og realoplysninger at hente i bogen, men desværre uden analyse af linier.

Som bogen foreligger, er den dog et stykke interessant lokalhistorie med gode og velvalgte illustrationer for beboerne i Nørresundby, men den mangler desværre det perspektiv og udblik, der skal gøre den interessant syd for Limfjorden.

Henrik Fode

I anledning af anmeldelsen i HISTORIE, XV, 4, 713 er modtaget:

Det er gerne med en vis forventning og spænding, man ser frem til fagfællers anmeldelser af ens bøger. Henrik Fodes og Ib Gejls anmeldelse af vores bog Århus bys historie i Historie XV, 4 kendte vi dog på forhånd. Anmeldelsen er nemlig i tone og holdning meget lig den afvisning af bogen, som kom fra det kommunale Byhistorisk Udvalg i Århus.

Det havde vel været rimeligt, om Byhistorisk Udvalg havde overladt anmeldelsen af vores bog til andre, som ikke på forhånd havde givet deres mening til kende, og hvis prestige ikke krævede, at bogen blev negativt omtalt i Historie. Det kunne måske oven i købet have interesseret Udvalget at se, hvordan bogen ville blive bedømt, og var den så dårlig, som Udvalget har ment, ville det jo nok også komme frem i en anmeldelse fra en udenforstående. En anmeldelse fra anden side ville antagelig også have været af interesse for tids-

skriftets læsere. Men nej, her skulle ikke løbes nogen risiko, tidsskriftets redaktion overdrog bogen til Henrik Fode og Ib Gejl, medlemmer af Byhistorisk Udvalg, dets redaktionsudvalg og blandt Udvalgets flittigst benyttede forfattere.

Byhistorisk Udvalg i Århus, der ledes fra Erhvervsarkivet, er et af landets største historiske forlag med en monopolagtig stilling på markedet for århusiansk lokalhistorie. Takket være et dygtigt opbygget salgssapparat, lave administrationsomkostninger, velskrevne bøger om sikre populære emner og en stor lokalhistorisk interesse i Århus når Udvalgets publikationer særdeles store oplagstal. Byhistorisk Udvalg udbetaler usædvanlig store honorarer til redaktører og forfattere, det har betydelig indflydelse i Århus, og for os var mødet med det som at løbe mod en mur.

Man kan undre sig over, skriver Henrik Fode og Ib Gejl i fælledelen af deres anmeldelse, at »forfatterne har afslået at deltage i et mindre, gensidigt orienterende møde med Udvalget og i stedet har foretrukket at spille hornmusik, trompetskrald og reklametromme«. Men sagen forholder sig anderledes.

Da det var 80 år siden, der sidst var udkommet en kortere fremstilling af Århus bys historie, syntes vi, det kunne have interesse for Byhistorisk Udvalg at udgive vores bog. Vi henvendte os derfor til Udvalget og bad om råd med henblik på fremstilling og procedure omkring udgivelsen. Vi fik det råd, at proceduren var den, at man indleverede sit manuskript til Udvalgets bedømmelse. Det gjorde vi så. Da Byhistorisk Udvalg (og dermed de to anmeldere) efter et halvt års betænkningstid skriftligt meddelte os, at det ikke ville udgive vores bog, skete det i kortfattede og bryske vendinger. Vi fik en tydelig fornemmelse af, at lokalhistorie ikke var

noget, vi skulle blande os i, og at vi ikke var velkomne med vores interesse for Århus bys historie.

Vi var kede af brevets tone, vi indså også, at muligheden for at få publiceret vores bog uden om Byhistorisk Udvalg ikke var stor. Intet københavnsk forlag ville være interesseret i århusiansk byhistorie, intet af de få og små forlag i Århus ville turde vove sig ind på Byhistorisk Udvalgs område. Vi skrev derfor til Udvalget, at vi meget gerne ville have et møde med Udvalget, og at vi var meget villige til at lytte til Udvalgets bemærkninger.

Ib Gejl skriver om et af afsnittene i vores bog: Enten ved forfatteren ikke, hvordan det forholder sig – og så er han ikke kvalificeret til at skrive fremstillingen, eller også ved han det, men skjuler det, og så er det endnu værre. Vi føler os overbevist om, at d'hr. Gejl og Fode ikke er blevet holdt i uvidenhed om, at vi både skriftligt og mundtligt gentagne gange bad om et møde med Udvalget, og at vi først meldte fra, da Udvalget som betingelse for at et møde kunne komme i stand opstillede følgende krav: 1) Den mest kritiserede af forfatterne måtte overhovedet ikke deltage, og 2) Af de øvrige måtte højst 2 møde op. Vi fandt det formålsløst at diskutere de mest kritiserede afsnit uden tilstedeværelsen af disse afsnits forfattere, og vi brød os ikke meget om dette åbenlyse forsøg på at splitte solidariteten mellem os. Sådan forholder det sig, vi gjorde, hvad vi kunne, for at få et møde med Byhistorisk Udvalgs ledelse på Erhvervsarkivet. Enten ved Fode og Gejl det ikke, og det er galt, eller de ved det, og det er værre.

Det er ubehageligt nok, at vi er nødt til at redegøre for disse ting, som vi nu, da bogen er udkommet, helst så gemt og glemt, men det er dem, der ligger bag Gejls og Fodes forsøg på i deres anmeldelse at få det til at se ud, som

om størsteparten af vores bog er dårlig og uvederhæftig historieskrivning. Der er dog heller ikke tvivl om, at anmelderne og vi i bund og grund har forskellige holdninger og tilgangsvinkler til lokalhistorien. Det kunne have været af større interesse i en anmeldelse at få det diskuteret, men anmelderne har som udgangspunkt, at deres ejendomsret til den århusianske lokalhistorie bør være uanfægtelig, og at deres egen tilgang til den er den eneste relevante og korrekte, så korrekt og uforanderlig som arkivmeteren.

I stedet for åbent at forholde sig til forskellene i tilgangsvinklerne, begrænser anmelderne sig i første halvdel af anmeldelsen til dels at påvise »fejl« i forhold til deres historiesyn, dels at korrekte misforståelser fra småtingsafdelingen i vores tekst, hvor anmeldernes hovedlinje er at forstørre småfejl. Vi skal gerne indrømme, at vores bog som andet menneskeværk ikke er uden fejl. Vi har desuden ikke kunnet trække på den fond af viden om århusiansk lokalhistorie, som er akkumuleret i Byhistorisk Udvalg. Vi havde nok foretrukket at de to anmeldere havde hjulpet os forud i deres egenskab af medlemmer af Udvalget, end at de bagefter som anmeldere forsøger at hænge os ud. Alligevel er der ikke meget hold i de fleste af deres påstande.

Ved den i øvrigt positive omtale af Helge Paludans afsnit skriver Henrik Fode, at et kapitel om kvindementalet »virker mildest talt påklistet«. Hvori det påklistede består, nedlader Fode sig ikke til at forklare. Sådan er det bare. Forklaringen må ligge i, at Fode ikke selv kan anerkende kvindementalet som et historisk begreb. Hans opfattelse synes at være, at kvindementalet aldrig har været synderligt udbredt i Århus, og da slet ikke i middelalderen.

Den skolemesteragtige hang til fejlfinding driver ved omtalen af John T.

Lauridsens afsnit om tiden 1540-1850 Fode helt ud i det absurde. F.eks. nævner Lauridsen, at der i slutningen af perioden udviklede sig en række købmands-aristokratiske familier, blandt dem nævner Lauridsen familien Schmalfeld. Men Schmalfeld, påviser Fode triumferende, kom først til byen i 1846. Hvis nu Lauridsen ikke havde nævnt Schmalfeld, ville Fode lige så skolemesteragtigt have påpeget, at her var en grov fejl, eftersom jo Schmalfeld kom til byen i 1846.

Om Jens Engbergs og John Christensens afsnit mente Byhistorisk Udvalg (og dermed de to anmeldere), at de er fejl disponerede ved, at så meget som ca. 25 procent af fremstillingen handler om arbejderklassen, dvs. om arbejderklassens fremvækst, dens vilkår, arbejdet, forholdene på arbejdspladserne, arbejdstiden, lønnen, kosten, arbejderkvartererne i byen, desuden om det politiske med fagforeningerne, Socialdemokratiet og dets presse og øvrige oplysningsvirksomhed. Det havde her været spændende at se diskuteret, om anmelderne virkelig mener, at ¼ af pladsen brugt på de ¾ af indbyggerne er for meget, om der ikke snarere kunne være tale om fejl disponering med kun ¼ af pladsen brugt til forklaringen af den mest gennemgribende forandring, der er sket i byens historie.

Men nej. Henrik Fode fortsætter sin stileretning med den røde (undskyld) blyant fremme. »Vi hører f.eks. intet om den hastigt fremvoksende klasse af tjenestemænd hos Statsbanerne og Postetaten eller om den nye gruppe af kontormedarbejdere og ekspedienter i forretningerne«, skriver Fode. Men skolemesteren har ikke selv læst ordentligt på sin lektie. Denne hastigt voksende nye klasse er beskrevet i afsnittet om middelklassen s. 197-200. Der omtales netop her funktionærerne ved etaterne, det underordnede bank-

personale, kontoristerne, kommunens funktionærer og teknikere osv. Der nævnes her, hvor mange der var i denne nye middelklasse omkring århundredskiftet, deres samlingssted i Handels- og Contoristforeningen beskrives. Enten har Fode ikke læst dette afsnit, og så er han ikke kvalificeret som anmelder, eller også er han læst det, men skjuler det, og så er det værre.

Selv i en populær fremstilling er det vel næppe rimeligt i 1870'erne at tale om Provinsbanken, når den nu i godt 100 år hed Aarhus Privatbank (s. 173)«, forsøger Fode at korrigere Engbergs afsnit. Faktisk står der i bogen, første gang banken omtales (s. 172), »den nuværende Provinsbank«, og på side 173, som Fode har fat i, står der faktisk sort på hvidt »Aarhus Privatbank, nu Provinsbanken.« Som Fode for en gangs skyld rigtigt skriver, der må kræves omhu og nøjagtighed i detaljen. I øvrigt har Fode ret i, at Frederiksbjerg blev indlemmet 1874 og ikke 1876. Det vil blive rettet i 3. oplag.

Også i Jens Christensens afsnit af bogen »hænges særlige befolkningsgrupper ud,« skriver Fode. »Det beskrives,« fortsætter han, »hvorledes store virksomheder blev dannet og sikrede sig en slags monopol for de enkelte brancher.« Er det forkert? Er det udhængning? Ikke efter vores mening, men vi må indrømme, at vi jo heller ikke har den indføling i det store erhvervslivs sjæleliv, som Fode har.

Jens Christensens anden store forseelse er, at han om byen under besættelsen skriver, at bystyret i dagene efter april 1940 fulgte statsmagten og underkastede sig samarbejdet med tyskerne. Ja, hvad skulle bystyret vel ellers have gjort? Og var det ikke også, hvad det som alle andre bystyres valgte at gøre? Ville Fode hellere have haft, at Christensen havde påstået noget ukorrekt? Det er sandt, at der i tiden efter 1945 i

den århusianske lokale litteratur om besættelsestiden opstod nogle voldsomme myter. Mener Fode faktisk, at vi endnu i 1985, mere end 40 år efter, stadigvæk ikke må bevæge os ud over disse von Buddinge-agtige bravader? Åbenbart.

Anmeldelsens anden halvdel skyldes Ib Gejl, der bruger pladsen til et forsøg på at nedgøre Lars Stigels sjattedel af bogen, afsnittet om tiden 1950-84. For os som forfattere var der ikke tvivl om, at Stigel blev sat på den sværeste opgave. For det første har der ikke før været skrevet nogen samlet fremstilling af Århus bys nyeste historie, for det andet andet ville Stigel ikke kunne undgå at krænke den stærke århusianske lokalpatriotisme, hvis han forholdt sig til stoffet som historiker og ikke viste den tilbørlige veneration over for byens officielle institutioner, myndigheder og erhvervsliv.

F.eks. harcellerer Gejl over, at Stigel ikke skamroses Århus Teater og Byorkester, som det er kotyme, når Byhistorisk Udvalg beskæftiger sig med disse institutioner. Til gengæld har Gejl ikke andet end hån til overs for, at Stigel har beskæftiget sig med de nye kulturhistoriske fænomener, der tog form i perioden – de mere eller mindre selvorganiserede og alternative kulturfremstød, der voksede sig stærke. Nej, det er de gode, gamle borgerlige kulturinstitutioner, der har skrevet byens kulturhistorie.

»Galt er det også med skoleområdet«, skriver Gejl. Han vil vise, at Stigel har uret, når han hævder, at nedlæggelsen af to midtbyskoler i midten af 70'erne førte til overfyldte vandreklasser. »Denne uhyggelige kalamitet har heldigvis ingen forbindelse med virkeligheden«, siger Gejl og hiver en række gennemsnitstal for klassekvotienter ud af den kommunale årsberetning. At

disse gennemsnitstal ikke er egnede til at dokumentere virkeligheden i de enkelte skoleklasser, kan enhver overbevise sig om ved at se på tallene for de enkelte klasser. For det første blev der på de tilbageblevne skoler oprettet ekstraklasser, hvilket betød flere vandreklasser på grund af for få lokaler. For det andet kom en del klasser i elevtal langt over det gennemsnitlige tal, som er det eneste, som Gejl har fæstnet sig ved. Gejl er faldet i et dybt hul i den i gennemsnit kun få centimeter dybe sø.

Endelig skulle man måske nævne, at Gejl har revet en passus løs af dens sammenhæng, nemlig en argumentation for at serviceniveauet i midtbyen blev forringet, hvorfor familier med børn i den skolepligtige alder flyttede bort. Deraf kom de pæne stadigvæk gennemsnitlige klassekvotienter i midtbyskolerne i de følgende år. Statistik er en nyttig indretning, især brugt sammen med kildekritik.

Som var han blevet opstillet for centrumdemokraterne til Folketinget eller byrådet, kaster Gejl sig ud i et lyrisk-patetisk angreb på Stigels fremstilling af de nye parcelhuskvarterer omkring Århus: »Det nævnes ikke, at for næsten alle parcelhusbeboere betød denne boform inkl. skattefradrag en lang større boligudgift i en ret uoverskuelig årrække. Og havde forfatteren tittet ind bag den foragtede liguster, ville han have opdaget jævne folks glæde over et lille stykke grønt til børnene og en utrolig hjælpsomhed og sammenhold, når det kneb med børnepasning, eller der var sygdom. Hertil kom weekendens renden-sammen til fællesspisning med børn og husdyr ...«.

Sådan er vi bare i Århus! Den første påstand om boligudgiften er vel – alt andet lige – dokumenteret til Gejls ugunst i en række undersøgelser, bl.a. i Lavindkomstkommissionens notat nr.

10. Den anden påstand om den idylliske parcelhustilstand må vi bøje os for. Oplever Gejl det sådan i sit hjemlige Højbjerg, kan vi kun ønske ham og navnlig hans naboer tillykke, samt konstatere, at Gejl har introduceret en ny metode til den historiske sociologi, nemlig den at »tutte over ligusteren.«

Henrik Fode bebrejdede i sin halvdel af anmeldelsen John T. Lauridsen, at han »forholder sig moralsk og politisk til sit stof.« Ib Gejls halvdel af anmeldelsen er et varmt, helhjertet og utilsløret forsvar for det etablerede, borgerligt-socialdemokratiske Århus' ufejlbarlighed og for dets borgerlige og småborgerlige værdinormer. En fremstilling, der punktvis også forholder sig kritisk til sider af den nærmeste fortid, kan Gejl ikke tolerere, for læserne kunne forledes til at tro, at hvis ikke alt var godt i den umiddelbare fortid, så er alt måske heller ikke idel jubel i nutiden.

Derfor må ethvert negativt ladet udtryk vendt mod det etablerede, mod myndighederne, mod byrådets politiske flertal, mod erhvervslivet osv. af anmelderen drejes til at være i modstrid med den århusianske virkelighed.

Kom til Århus, min far, her ånder alt fred og idyl. Ingen udnytter og udbytter andre, alle trives, byrådet tager altid de rigtige beslutninger, og de små næringsdrivende jubler af glæde over at måtte dreje nøglen om, når de ikke kan klare sig i konkurrencen med det kommunalt støttede Bilka.

Vi har holdt en del foredrag rundt om i Århus om byens historie. Her har vi bemærket, at folk gennemgående er glade for bøgerne fra Byhistorisk Udvalg. Mange gamle mennesker har med stolthed fortalt os, at de ejede hver og en af dem. Også vi finder, at Byhistorisk Udvalg udfylder en mission, selv om Udvalget ganske vist ikke i sin nu 30-årige eksistenstid har formået at

skrive en samlet fremstilling af byens historie.

Nogle af Udvalgets bøger indeholder efter vores opfattelse værdifuldt materiale for videre historisk forskning, punktvis også udmærkede analyser. En enkelt af Udvalgets bøger, nemlig Hans Rishøjs Århus i krisetider, er et forbillede på en bog om krisevirkningerne i et lokalsamfund.

Bøgerne ændrer dog næppe synderligt ved nogens bevidsthed. Titler som Barn i Århus, Ung i Århus, Hus og hjem i Århus, Butik i Århus, Trafik i Århus er alle sammen meget hyggelige og underholdende, men jo ikke udpræget problematiserende eller engagerende. Vaneforestillinger bekræftes, og hertil kommer, at historien fremstilles, som bestod den af emner, der ikke indbyrdes kommer hinanden ved. I Byhistorisk Udvalgs bøger har man udviklet det til en særlig sportsgren at springe over, hvor gærdet er lavest.

Da vores bog udkom, blev den ledsaget ud i verden af et brev fra rigsarkivar Vagn Dybdahl, medlem af Byhistorisk Udvalg. Brevet var stilet til os, men blev rundsendt til Byhistorisk Udvalgs medlemmer, så de kunne få at vide, hvad de skulle mene om vores bog og om hele sagen. Dybdahl fremhævede bl.a., hvad da også troligt går igen i Fodes og Gejls anmeldelse, at grundlaget for en fremstilling af Århus bys historie er til stede, det ligger nemlig i Byhistorisk Udvalgs publikationer, »som i høj grad også beskæftiger sig med livets skyggesider.«

Det har Dybdahl ret i, for så vidt som det er rigtigt, at Byhistorisk Udvalgs bøger ikke er bange for at indrømme, at det i det gamle Århus ofte ikke stod for godt til f.eks. med fattigvæsenet eller børn under værgerådet. Udvalgets bøger bruger efter vores mening »skyggesiderne« i gamle dage for det første som underholdning og for det andet på

den måde, at byens nutid, som bøgerne forholder sig underdanigt til, ved sammenligning skal tage sig endnu lysere ud. Takket være de mørkere og nu gudskelov fortidige sider bringes læserne til at indse, at folk i Århus i dag ikke har grund til at klage over noget som helst. På en formynderisk måde tales der i Udvalgets bøger nedad til »jævne folk i Århus«, et udtryk som også Gejl bruger i sin del af anmeldelsen, og som Byhistorisk Udvalgs ledelse anvendte, da den meddelte os, at den af hensyn til sine »jævne læsere« måtte afvise vores bog.

Vi begik nok en fejl ved overhovedet i første omgang at henvende os til Byhistorisk Udvalg. Vi erkendte ikke, hvor store interesser, der her var på spil, eller hvor stærke kræfter, der ville blive mobiliseret imod os. Vi troede naivt, at et kommunalt Byhistorisk Udvalg med tæt forbindelse til magten og med et hidtidigt monopol på bøger om den lokale historie ville føle en særlig forpligtelse til at vise stor åbenhed over for en udefra kommende og noget anderledes historieskrivning. Det modsatte viste sig at være tilfældet.

Vi forlanger ikke at være fritaget for kritik, men vi synes nok, at vi af tidsskriftet *Historie* kunne have forventet en kritik, der var kvalificeret og mere saglig end det forsøg på at standse vores bog, som vi allerede havde været udsat for fra Byhistorisk Udvalgs side.

Vi er udmærket klar over, at Byhistorisk Udvalgs ledelse ikke er rykket i felten mod os med så stor kraft for at beskytte egne interesser på et givtigt marked, men at meget mere er på spil. Byhistorisk Udvalgs ledelse føler utvivlsomt en stor grad af forpligtelse over for den lokale historie. Udvalgets ledelse ved, at virksomheden står og falder med den velvilje, som kommer fra byens ledende kredse på rådhuset, i de toneangivende foreninger, på Aar-

hus Stiftstidendes redaktion og på de store partiers lokalkontorer. Med vores bog blev vi en trussel for den fortsatte velvilje over for lokalhistorien. Arkivadgang kunne blive nægtet, tilskud kunne svinde ind, velvillige anmeldelser kunne i stedet blive kritiske. Det ville Udvalgets ledelse ikke risikere, derfor ville det ikke udgive vores bog, derfor er det så magtpåliggende for Udvalget at distancere sig fra den.

Sådan er det antagelig ikke bare i Århus, og midt i al begejstringen for den megen lokalhistorie burde historieforskningen måske standse op for at overveje de særlige vilkår, som betinger den lokalhistoriske forsknings frihed.

For lokalhistorien gælder i endnu højere grad end for rigshistorien, at den kan vække modsigelse. Lokalhistorien er tættere på de magthavere, den skal vurdere, end rigshistorien er det, lokalhistorien kan i mindre grad end rigshistorien finde støtte- og publikationsmuligheder og læsere, hvis den er kontroversiel. Vi var så heldige, at en rådmand i opposition til byrådsflertallet ville støtte os, og at et lokalt »alternativt« forslag turde gå imod Byhistorisk Udvalgs monopol. Men hvordan var det gået i en mindre by? Hof-historieskrivning var ikke kun noget, der hørte enevælden til. Den kan, som det demonstreres af Byhistorisk Udvalg i Århus og af dets to anmeldere i *Historie*, trives omkring et konservativt-socialdemokratisk byråd.

*Helge Paludan, John T. Lauridsen,
Jens Engberg, Jens Christensen, Lars
Stigel*

Sonja Iskov, Ulla Boje Rasmussen og Jens Engberg: *Der var altid rift om os. Grevinde Danner og hendes tjenestepiger.* (Forlaget Rhodos, 1984).

Der var engang, da studerende, der havde skrevet et godt speciale, kunne finde en udvej til at få det trykt. Var man heldig, blev det rigtig sat og trykt, og ellers kunne det affotograferes direkte med eller uden slåfejl. Nu er tiderne skiftet, og bogudgivelser skal helst kunne løbe rundt eller have et solidt tilskud. Bogen om grevinde Danner er et eksempel på et historiespeciale om et godt emne, udvidet med et fint billedmateriale og en inspirerende første del af Jens Engberg. Det er der kommet en noget ujævn, men på mange måder flot og inspirerende bog ud af.

Sonja Iskov, Ulla Boje Rasmussen og Jens Engberg har slået to varme emner sammen: røret som følge af besættelsen af Dannerstiftelsen i Gyldenløvesgade i København og den voldsomme interesse, der er for levnedsskildringer fra tjenestepiger. Der sker i bogen en sammensmeltning af de to temaer, der er nemlig tale om piger, der var anbragt på Frederik den Syvendes Stiftelse i Jægerspris.

Ud over et museum satte grevinde Danner sig to solide minder. Det ene var børnehjemmet i Jægerspris, hvorfra der gennem generationer er udklækket tusinder af tjenestepiger, der stammede fra samfundets fattigste lag. Stiftelsen i København er det andet. Her var der plads til 52 kvinder, der alle havde været tjenestepiger, og de fleste af dem var opvokset på børnehjemmet i Jægerspris. Bogen handler først og fremmest om pigernes barndom, tilværelsen som tjenestepiger, og endelig om dem, der også endte deres liv i Danners verden, i den københavnske stiftelse.

Grevinde Danner var en sammensat og stærk personlighed. Hun stammede selv fra dårlige kår, men nåede som bekendt en høj position i samfundet. Men hun mente ikke, at pigerne på Jægerspris skulle fjernes for meget fra deres

udgangspunkt. De skulle med stor nidkærhed socialiseres til at blive tjenestepiger.

Der er flere brister i kildematerialet. Grevinde Danners egne breve og erindringer, som skulle have været offentligt tilgængelige fra 1899, blev med tiden lagt ind under den døde hånd, den lukkede afdeling af kongehusets arkiv. Der må stå spændende ting. Jægerspris-institutionen er lige så genstridig. Bestyrelsen nægtede forfatterne adgang til arkivalierne og henviste til stiftelsens årsberetninger og jubilæumsskrifter. Når skriftlige kilder savnes i så stor udstrækning, kan man enten opgive, eller som her benytte sig af det foreliggende og supplere med mundtlig historie. Bogen bliver derfor i høj grad baseret på interviews med tidligere Jægersprisbørn og en forstanderinde. Læsningen af dem er forstemmende. Pigerne var helt underkastet deres plejemor, og opholdet satte sig dybe spor: »Det var en skam at være plejehjemsbarn. En stor, stor skam ... De første 10-15 år tror jeg aldrig, jeg talte om det til nogen mennesker«. Interviewene med tjenestepigerne er eksempler på personlige oplevelser, som naturligvis også indeholder generelle træk fra tilværelsen på hjemmet, men et stort og dækkende kildemateriale er det ikke. Der gives et godt indblik i en lukket verden, men noget fuldt og helt billede af tusinde af børns hjem lykkes det ikke at viderebringe.

Det sidste, forfatterne tager fat på, er Peter Sabroes forhold til Jægersprisstiftelsen. Han havde været på besøg og var blevet forfærdet over forholdene. Kritikken, som kom til udtryk i Social-Demokraten, mødte imidlertid stor modstand i den socialdemokratiske folketingsgruppe, som efterhånden fuldstændig underkendte ham. I sit sidste leveår stod han så isoleret i partiet, at en eksklusion var i vente. Det er en fin

afslutning, forfatterne her giver. Skønt børnene var undertrykte, var den almindelige indstilling, at børnene havde det godt nok. Når det er sagt, må det dog nævnes, at det altid er diskutabelt at dømme fortiden med nutidens øjne. Og det er der en tendens til her. Det ville i stedet have været på sin plads at skitsere, hvilke alternativer til Jægerspristolværelsen, børnene havde. Den side af sagen mangler bogen.

Carl Erik Andresen

Th. Sørensen: *Socialstatistiske undersøgelser 1-2*. Genudgivet med biografi over Th. Sørensen og en bibliografi over hans forfatterskab ved Erik Strange Petersen. (Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1984). 363 og 456 s.

Det har i mange år været umuligt at få fat på Hobrolægen og socialstatistikeren Th. Sørensens grundige arbejder fra 1880'erne. Ikke mindst hans undersøgelse fra 1880 over købstadsarbejdernes levevilkår har været genstand for stor interesse. Nu foreligger afhandlingerne i reprografisk genoptryk med en omhyggelig og velskrevet biografi over Th. Sørensen.

Ud over det nævnte bidrag indeholder udgivelsen undersøgelsen over markarbejders vilkår i jyske hedeamter, arbejdsulykkesstatistik fra 1882, børnedødeligheden i forskellige samfundslag, de økonomiske forholds og beskæftigelsens indflydelse på dødeligheden i København og provinsbyerne og arbejdsulykkesstatistik 1880-84.

De videnskabelige arbejder, som var af god kvalitet, medførte, at Sørensen fra at være socialforsker og læge gennem kommissionsarbejde gled over i en fremragende embedsmandskarriere. Først blev han sygekasseinspektør med

sygekasselovens indførelse 1892, og fra 1907, da loven om arbejdsløshedskasser så dagens lys, påtog han sig i en alder af 68 år dette inspektorat.

Genudgivelsen giver væsentlig bedre muligheder for at stifte bekendtskab med Sørensens arbejder. Udgiveren har lagt et betydeligt arbejde i publikationen, og ud over biografien over Th. Sørensen kan man glæde sig over en bibliografi over hans arbejder.

Ib Gejl

Janni Andreassen: *Nye Slædespor*. Dagbogsblade fra den litterære Grønlandsekspedition 1902-04. (Chr. Ejler's Forlag, 1984). 214 s. ill.

Janni Andreassen, der er journalist af profession, har via et privat bekendtskab med maleren Harald Moltkes enke fundet Harald Moltkes papirer, herunder dagbogen, fra hans deltagelse i den litterære Grønlandsekspedition 1902-04. Ved hjælp af dem og Mylius Erichsens (ekspeditionens leder) dagbog, der befinder sig på Arktisk Institut, samt det trykte materiale fra ekspeditionen har Janni Andreassen sammensat en kronologisk fremadskridende beretning fra de første forberedelser i begyndelsen af 1902 til tilbagekomsten til Upernavikdistriktet i februar 1904, efter ekspeditionen havde opholdt sig i Thule-distriktet siden april 1903. Metoden er at lade kilderne tale for sig selv med ganske korte forbindende stykker imellem. I forhold til dagbogsmaterialet er vel $\frac{1}{10}$ på denne måde citeret (oplyst af forfatteren), i margin er der for hvert citat henvist til kildestedet. Forfatteren kan også oplyse, at der på Arktisk Institut ligger et rettelsesblad for de fejl, der trods omhu er opstået i henvisningerne.

I denne kildefremlægelse dominerer

Mylius Erichsens og Harald Moltkes dagbøger, og de giver naturligvis et vist indblik i disse personers karakterer. Mylius Erichsen er den mest åbne, idet han løbende går ind på vurderinger af rejsefællerne. Det karakteristiske her er hans mistanke om, at de ikke fuldt ud anerkender hans lederegenskaber, og hans til tider paranoiske forestillinger om, at de bagtaler ham over for hinanden og over for de mennesker, de færdes iblandt. Der er dog også venskabs- og troskabserklæringer til dem, så det generelle indtryk bliver en noget selvoptaget person med meget svingende vurderinger af sine medmennesker. På den baggrund står hans lange opslidende pleje af Moltke, da denne lå dødssyg i Thule i månedsvis, som et bemærkelsesværdigt sympatisk træk.

Axel Kjær Sørensen

Århus Seminarium, 1909-1984; (Århus Seminariums bestyrelse, 1984). 80 s. ill.

Århus Seminariums 75-års dag markeredes bl.a. med dette lille jubilæumsskrift, der er indledt af bestyrelsesformand Vagn Høyer og afsluttet af Arne Fischer med en lille artikel om seminariets billedsamling. Langt den største del af skriftet er seminarielektor Viggo Larsens redegørelse for seminariets historie. Klart struktureret deler han emnet i fem kapitler; det første behandler seminariets tilblivelse, de fire andre seminariets udvikling og virke under de fire seminarielove, som kom i tidens løb. Hvert af disse fire indledes med en kort beskrivelse af både Århus bys udvikling og den respektive seminarielov for dernæst at behandle de seminarierne emner som elever, lærere, bestyrelse/rektor, bygninger og afrundes med at tegne hverdagen og specielle begivenheder.

Det hele begyndte med, at Indre Mission havde behov for lærerinder med det rette sindelag. I flere af dens samfundskredse blev der i begyndelsen af dette århundrede født den tanke at oprette et kvindeseminarium. Efter nogle interne stridigheder gik Århuskredsen af med sejren og fik også grønt lys fra staten i 1907. Regeringen havde selv været inde på at grundlægge et statskvindeseminarium i Århus. Det undrer anmelderen, at Viggo Larsen, der ellers prøver at indfange hovedtrækkene i historien omkring seminariet, ikke fortæller noget om, at der ikke fandtes nogle kvindelige statsseminarier overhovedet i Danmark; det første kom først 10 år senere. De kvindeseminarier, der fandtes, var alle private. Indre Missions initiativ i 1907 gav altså regeringen en god mulighed for at spare udgifterne endnu engang. Indre Mission ville selv finansiere seminariet, og man samlede ind til en folkegave til sig selv på 50-års dagen i 1911.

Allerede 1909 kunne man optage og undervise de første elever i lejede lokaler, og året efter kunne den store bygning indvies. 1911 fik Indre Mission overdraget skødet som gave.

Seminariet startede med 12 piger i I. klasse og 14 i præparandklassen. Holdene var fra starten aldersmæssig, geografisk og socialt meget differentieret, mens forstanderne, en præst og en kvindelig lærer, timelærerne og den eneste fastansatte lærer alle var rekrutterede blandt og godkendt af Indre Mission. Siden er ca. 5000 elever dimitteret, mange lærere har haft deres arbejde her, og fem forstandere/rektorer har stået for det daglige ansvar. En vis sækularisering er klart at mærke, men som Viggo Larsen afslutter: »Formålet var og er uddannelse af fagligt dygtige folkeskolelærere, der samtidig på seminariet havde og har mulighed for at møde et kristent livssyn«.

Den flydende stil og udeladelsen af et tungt noteapparat (ét eksemplar med dokumentation har Viggo Larsen dog deponeret i seminariets arkiv) gør skriftet let læseligt.

Gerda Bonderup

Henrik Becker-Christensen: *Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-20.* (Institut for grænseregionsforskning, 1984). 274 s.

Ved Institut for grænseregionsforskning i Åbenrå er der sat en undersøgelse i gang af det tyske mindretals historie. Projektets hovedformål er at analysere den danske mindretalspolitik i Nordslesvig i relation til det tyske mindretals egen politik i tiden fra 1. verdenskrigs slutning til København-Bonn erklæringerne i 1955. Nu foreligger det første større resultat af projektet, hvor mag.art. Henrik Becker-Christensen skildrer, hvordan mindretalspolitikken blev til i årene 1918-20.

Indledningsvis skitserer han nogle historiske erfaringer fra den nationale konflikt i midten af det 19. århundrede. Danmark skulle fortsætte med at være en nationalstat med en ensartet befolkning, derfor måtte en afgørelse af det slesvigske spørgsmål ske efter nationalitetsprincippet ved folkeafstemning. Et for stort tysk mindretal ville give Tyskland mulighed for at blande sig i indre danske forhold. Muligheden for indblanding ville mindskes, hvis man ikke havde traktatmæssige aftaler med Tyskland. De historiske erfaringer var afgørende for den danske regering Zahles holdning til, hvordan genforeningen skulle forløbe.

Mindre kendt end de historiske forudsætninger er den spire til en mindretalsret, som Becker-Christensen

fremdrager. Hidtil var mindretalsforhold blevet betragtet som et internt nationalt anliggende, men under 1. verdenskrig fremkom en anden opfattelse i den betydningsfulde fredsorganisation »Centralorganisationen for en varig fred« i Haag. Organisationen kædede ønsket om at sikre freden sammen med en bedring af mindretallenes rettigheder, for det måtte kunne mindske spændingerne mellem staterne. I en komite under fredsorganisationen udformede den norske historieprofessor Halvdan Koht i 1917 et forslag til en international traktat til mindretalsbeskyttelse. Den omfattede bl.a. oprettelsen af et nationalt register over mindretallets medlemmer og mindretallets ret til at organisere egne skoler og kirker. Særlige internationale kommissioner skulle sikre at mindretalsrettighederne blev overholdt.

Mindretalsbestemmelserne var kerne i den såkaldte »nye tids ånd«, som også en kort tid påvirkede professor Aage Friis, der var det danske udenrigsministeriums konsulent i sønderjyske anliggender. Den danske regering forlod dog snart tanker om garantier for et tysk mindretal, nationalt register o.s.v. De nye tanker slog derimod rod på tysk side, hvor forståelsen for det danske nordslesvigske mindretal hidtil havde kunnet ligge på et meget lille sted. Da pastor Schmidt-Vodder og »Det tyske udvalg« ikke kunne komme uden om, at der ville ske en afståelse af Nordslesvig, skruede de kravene om mindretalsrettigheder op. Over for den tyske regering udtalte de bl.a., at det tyske mindretal måtte have sin egen lokale forvaltning direkte undergivet de centrale danske myndigheder. Hvis kravene ikke kom igennem, måtte man regne med at der ville opstå en irredentabevægelse! Det skete jo rent faktisk sidenhen.

Den tyske regering havde også andre

interesser at varetage end de tyske nordslesvigere, og på fredskonferencen i Versailles i maj 1919 fremsatte den derfor kun mere generelle synspunkter på det kommende mindretals status, som ingen indflydelse fik. Alligevel er det værdifuldt, at forfatteren forholdsvis grundigt beskriver den interne tyske diskussion og de lokale synspunkter, fordi det giver bedre mulighed for at forstå mindretallets senere politik.

På fredskonferencen fik Danmark de allieredes velsignelse til at udforme mindretalsbestemmelserne på egen hånd. Allerede i vinteren 1918-19 havde man fra dansk side lagt sig fast på, at enhver binding burde undgås over for udlandet i mindretalsspørgsmålet. Forfatteren skildrer, hvordan de ledende magter på fredskonferencen oprindeligt havde tænkt sig, at der skulle gennemføres principper for en international mindretalsbeskyttelse. Men da det var utænkeligt, at bestemmelserne skulle kunne anvendes på »civiliserede« stater som dem selv, slap Danmark også for dem, idet den danske delegation nøjedes med at fremsætte den garanti for et nationalt mindretal, der lå i landets almindelige liberale og demokratiske love.

Mens en del af mindretalsspørgsmålets historie vil være kendt fra de store fremstillinger, som både tyske og danske historikere har udarbejdet om genereringen, er tilblivelsen af mindretalsbestemmelserne i den danske skole-, kirke- og forvaltningslovgivning 1920 ikke særligt kendt. Becker-Christensen skildrer, hvordan disse bestemmelser blev udarbejdet i et samarbejde mellem Vælgerforeningen i Nordslesvig og de underudvalg, den havde nedsat, på den ene side og den danske centraladministration og rigsdag på den anden side. De danske nordslesvigere i Vælgerforeningen havde af egen erfaring forståelse for det kommende tyske min-

dretals problemer, og man ønskede at udarbejde liberale særregler, særlig af sproglig art. Der lå dog også nogle bagtanker bag. H. V. Clausen udtrykte således i november 1918, at jo liberalere man gik frem, des lettere ville mindretallets assimilation med Danmark ske. De brydninger inden for Vælgerforeningens udvalg, som forfatteren skitserer, skyldtes formentlig forskellige synspunkter på, om en hurtig »fordøjelse« af mindretallet ville kunne opnås dermed eller ej. Det ville have været spændende, om han kunne have analyseret disse brydninger noget mere.

Becker-Christensen har skrevet størstedelen af bogen i et letforståeligt sprog, men fremstillingen af mindretalsbestemmelserne er tungt stof. Desværre er der ingen billeder i bogen, som kunne live teksten op for almindelige læsere. Det er ellers en grundig og afbalanceret fremstilling af den betydning, som selve forestillingen om et kommende tysk mindretal i Nordslesvig udøvede på danske og tyske beslutningstagere i 1918-20, og man ser frem til fortsættelsen om mellemkrigsperioden.

Jørgen Witte

Birthe Lauritsen: *Fangstmandsliv og de danske fangstkompanier i Nordøstgrønland 1919-1952*. (Komma, 1984). 176 s. ill.

Birthe Lauritsen er journalist med dansk forsvar som speciale. Det førte hende i 1979 til Nordøstgrønland (Sirius-patruljen), og videre til at interessere sig for dansk virksomhed i området tidligere.

Hovedstammen i denne bog synes at være arkivet efter Østgrønlandsk Fangstkompani, Nanok A/S, der drev fangstvirksomhed i området 1929-52.

Kompagniet eksisterer stadig. Dette materiale er suppleret med interviews med gamle fangstmænd og deres i nogle tilfælde udgivne skrifter.

Materialets proveniens præger i høj grad bogen. Den er et partsindlæg til fordel for kompagnierne. Hovedtesen synes at være, at Nanoks mangel på driftsmæssig succes skyldes en snæversynet regering, der ikke kraftigt nok støttede selskabets selvpåtagne nationale indsats i Nordøstgrønland. Der er ingen overvejelser over betimeligheden af private selskabers private udenrigspolitik, ligesom der ikke er inddraget materiale fra Grønlands Styrelse eller Folketingets Grønlandsudvalg, de 2 instanser hvor Nanoks forhold til det offentlige blev behandlet. Begge steder ligger der dynger efter Nanok, har jeg ved selvsyn konstateret. Til gengæld er der en omhyggelig (synes det) redegørelse for selskabets stiftelse og ændringerne i bestyrelsen. Ligeledes er der 4 meget nyttige kort bagest, der viser de i alt 95 danske fangststationer og fangsthytters placering sammen med en angivelse af deres anlæggelse og anvendelse.

Illustrationerne er dels snapshots af fangstmænd og deres hytter og dels nogle fine tegninger og akvareller fra området af Kaj Walther.

Det er absolut elementært spændende stof, der er lagt frem, men en egentlig undersøgelse af fangstkompagniers virke og sammenhæng med dansk indenrigs- og udenrigspolitik mangler stadig. Det må være fristende som specialeemne for en historiestuderende. Der er et rimeligt udgangspunkt i det allerede udkomne.

Axel Kjær Sørensen

Dansk økonomisk bibliografi 1930-1949. Ved Leif F. Petersen. (Det kongelige bibliotek, 1984). 187 s. kr. 90.-

Denne bibliografi er heldigvis selektiv. Ellers ville den have været helt uoverskuelig. Udgangspunktet for den er begrebet nationaløkonomi, og den medtager fra grænseområderne – økonomisk historie, driftsøkonomi m.v. – kun, hvad der har relation til nationaløkonomien. Hvad der ellers er udeladt er angiveligt bidrag uden analytisk interesse. Bibliografien ledsages af en tidsskriftoversigt samt et forfatterregister.

Perioden er selvfølgelig noget begrænset i tid, men det må medgives, at den er vigtig set fra et økonomihistorisk synspunkt. Ikke alene som vejviser i, hvad der blev skrevet om de økonomiske teorier omkring den offentlige økonomi – f.eks. Keynesianismen – har bibliografien værdi, men også for andre af nationaløkonomiens områder. Her skal det blot anføres, at der vises vej til mange interessante bidrag inden for demografien.

Carlsbergfondet, Nationalbanken, Thomas B. Thriges Fond og det samfundsvidenskabelige forskningsråd har ydet økonomisk støtte.

Ib Gejl

Hans Edvard Nørregård-Nielsen: *Avissens Håndskrift. Dansk bladtegning gennem et halvt århundrede.* (1983). 255 s.

Foreningen af Danske Bladtegnere blev stiftet 1933 som en udbrydergruppe af det store Tegnerforbund. Problemet med medlemskabet i dette forbund var, at bladtegnere her havde meget lidt gennemslagskraft i forhold til andre grupper, f.eks. reklametegnerne.

Med støtte fra umådelig mange fonde markerer man her 50 års jubilæet med en meget smuk bog, der trækker linjerne op for periodens bladtegnkunst. Det kan godt synes overvælden-

de, så mange der har villet være med til at løse opgaven. Augustinusfonden, Simon Spies og adskilligt flere private fonde og virksomheder, heriblandt tre store pengeinstitutter, går hånd i hånd med Kulturministeriet. Så dyrt er det vel heller ikke at lave en flot bog, der trods alt er i sort-hvid.

Det skal erkendes, at opgaven teknisk er løst forbilledligt i et samarbejde mellem jyske og fynske virksomheder; tegningerne står mejslet med alle detaljer i en præcis sortfarve-dosering. Nørregård-Nielsens tekst er venligt fremadskridende, efter omstændighederne uakraterisk, indimellem dog ret godt karakteriserende. Han har nok været underkastet visse krav om millimeterretfærdighed, så især de seneste afsnit bærer præg af opremsning. For tegnerne er det jo rart at komme med, men man kunne måske have ønsket sig en lidt fyldigere repræsentation af de helt store navne for perspektivets skyld. Her tænkes særligt på kredsen omkring Politikens »Magasinet«, der til dels også kom til at stå bag børnebogens gennembrud fra de meget sene 1930'ere. Selvfølgelig skal der være plads til skinbarlige jubilæumsfestligheder, og denne bog er et overflødigshorn af vore bedste tegneres arbejder. For anmelderen bæres førsteprisen af Bidstrups karakteristik af den danske dagspresse (s. 139). Nogle tegnere har åbenbart været sure og ikke villet være med. Det gælder vel Peter Lautrop fra Information. Han er sandsynligvis blandt dem, der »ikke har ønsket at optræde med tegninger i denne sammenhæng«. Ellers burde han nok have haft sit hjørne.

Ib Gejl

Eske Brun: *Mit Grønlandsliv*. (Gyldendal, 1985). 157 s., ill.

Eske Brun er en central skikkelse i Grønlands nyere historie. Efter nogle landsfogedvikariatere i første halvdel af 1930'erne blev han i 1939 landsfoged i Nordgrønland med sæde i Godhavn. Han kom til at gøre hele krigsperioden med i Grønland, fra 1941 som enelandsfoged med sæde i Godthåb, da hans kollega, Aksel Svane, kontinuerligt sad i New York for at pleje de amerikanske forbindelser. 1941-45 var han i realiteten eneheriker i Grønland, da forbindelserne til Danmark allerede fra april 1940 ikke eksisterede. Han måtte så ud over at være landsfoged også »være« Grønlands Styrelse i København, Grønlandsudvalg, finansudvalg, folketing og den hele regering.

Efter krigen vendte han tilbage til Danmark og blev efter halvandet års tid vicedirektør i Grønlands Styrelse, fra 1/1 1948 direktør. I den position kom han til at yde en betydelig indsats ved omlægningen af den danske Grønlandspolitik, den såkaldte nyordning i 1950, både som central deltager i det forudgående kommissionsarbejde og som leder af den administration, der skulle gennemføre reformerne. Fra 1950 som departementschef, da de grønlandske sager blev et departement under statsministeriet, en stilling han beholdt, da Grønlandsministeriet blev oprettet i 1955. Han tog sin afsked i 1964 som 60-årig.

Erindringer fra en så central placeret person har betydelig historisk interesse, og disse er særligt velegnede. Først og fremmest fordi de netop er, hvad Eske Brun erindrere. Han har ikke forsøgt at skrive periodens historie, heller ikke sin personlige historie, og han har på et enkelt sted nær ikke gravet gamle dokumenter frem til støtte for hukommelsen. Det borger småfejlene i oplysningernes detaljer for.

Overhovedet er der kun få detaljer. Derimod er holdninger og centrale vur-

deringer fremlagt, og det bidrager til at soliditere den tolkning af Eske Bruns virke i disse år, som så småt begynder at vokse frem fra historikernes arbejder. Den grundholdning, som Eske Brun lægger frem, har et liberalt præg. Selvhjulpethed og uafhængighed står i høj kurs. Den eskimoiske fortid kalder han jordens lykkeligste samfundsorden, karakteriseret ved fravær af krig og ved, at ingen var afhængige af andre end ægtefælle og forældre. Var der for lidt fangst, flyttede man. Der var plads nok, og der var ingen menneskeophobninger. Hvad man havde brug for, fremstillede man selv ud af naturen. Livet var dog barsk og uden nåde. Hungerdød ikke ukendt. Der er dog ikke tale om nogen tilbage-til-naturen-romantik, men beundringen for eskimernes overlevelses- og omstillingsevne giver de senere overvejelser over mulighederne for at føre grønlænderne ind i det 20. århundrede et optimistisk præg. Eske Brun troede på sine grønlændere. Han tvivlede ikke et sekund på, at de også kunne kapere de hurtige reformer, der kom til at præge tiden efter 1950. Jammeren over alt det gamle, der forsvandt i denne proces, har han kun mødt fra udenforstående – aldrig fra grønlænderne.

Et sådant synspunkt- og lad det bare være præget af erindringens næsten uundgåelige efterrationalisering – gør en handlekraftig administrator, og det var netop sam- og eftertidens væsentligste karakteristik af Brun som embedsmand. Selv nævner han flere steder i erindringerne, at det vigtigste er at tage en beslutning, helst en rigtig, men hellere en forkert end slet ingen.

Af egentlige »historiske« nyheder er der få, men til gengæld kommer de kendte markeringer til at stå skarpere og mere forståeligt. Konservatismen i Grønlands Styrelse i 1930'erne bliver forstående fremstillet. Det var direktør

Daugaard-Jensens dybeste overbevisning, at det var i grønlændernes interesse at blive ladet i fred med deres traditionelle liv (fiskeri kunne kun være en bibe-kæftigelse), og at Grønlands Styrelse ved sin monopolstilling var bedst til at beskytte dem. Det er en vigtig delta-geroobservation at gå ud fra, når mellemkrigstidens danske grønlandspolitik skal analyseres.

Om krigstiden, hvor Eske Bruns vel mest afgørende indsats lå, hvor der var mest på spil, er han forbavsende kortfattet i forhold til, hvad han må vide. Hovedlinien er dog klar, regnet op i 3 punkter s. 66 f.: 1) Sørge for at verdensulykker i mindst mulig omfang kom til at forringe grønlændernes kår. 2) Understøtte de allieredes indsats mod nazismen. 3) Ikke danse på bordet, mens katten var ude, som han formulerer det. Det vil sige ikke benytte lejligheden til at gennemføre gennemgribende reformer, der ville være et fait accompli, når forbindelsen til et frit Danmark kunne genoptages. Denne politik må siges at være lykkedes efter enhver rimelig målestok.

Erindringerne røber intet om tunge overvejelser over, hvor langt man burde gå amerikanerne i møde som loyal embedsmand over for en dansk regering, der stadig eksisterede. Som Eske Brun fremstiller sig selv, er vi heller ikke tvunget til at antage, at de har fundet sted. At hans kollega, Aksel Svane, faktisk havde sådanne overvejelser, får vi heller ikke at vide. Det er ikke Eske Bruns sag at polemisere mod folk, han har været uenig med. Om direktør Oldendow, hans forgænger, til hvem forholdet i hvert fald i efterkrigstiden var spændt, får vi blot at vide, at han blev direktør i 1938. Ikke et ord derudover. Kauffmann, den danske gesandt i Washington, berømmes højt for sin holdning og handling. Dog skinner lidt af deres marginale uenighed igennem i

omtalen af, at Brun afviste, at grønlænderne kunne tåle at spænde livremmen lidt ind under krigen. Det blev, som Brun ville. Og meget indirekte kritiseres Kauffmanns 1941-baseaftale med amerikanerne. Ikke at den blev indgået, men at den blev indgået sådan, at en fri dansk regering ikke uden videre kunne opsige den. Blandt krigens mange afgørende tildragelser har én fæstnet sig så stærkt i erindringer, at den måtte med. Det drejede sig om en skibsulykke i vinteren 1943. Fra samtidens trykte kilder er den kun indirekte omtalt i lokalnyt fra Ivigtut om en mindehøjtidelighed for 2 minearbejdere, der var omkommet ved en skibsulykke sammen med 11 andre danske 3. februar 1943 (Grønlandsposten 1943 s. 101 f.). Efter krigen blev der sat navn på skibet: det amerikanske troppetransportskib »Dorchester«, der var blevet torpederet i Skovfjorden uden for Julianehåb, hvor flere hundrede omkom (Grl. Selskabs årsskrift 1946 s. 69). I Eske Bruns erindringer bliver ulykkens omfang og uhygge klar. Der omkom så mange (800), fordi de eskorterende fartøjer af frygt for yderligere torpedoer ikke måtte standse og samle skibbrudne op. De sejlede med næsten fuld fart gennem de svømmende med net hængende ned fra rælingen. Dem der fik fat og kunne holde ved, blev reddet. Det var kun få. Efter 15 minutter i det kolde vand var alle øvrige frosset ihjel. Fejl i antallet af omkomne og reddede danske borger for, at ulykken er husket af Eske Brun – ikke repeteret til lejligheden. Tallet 800 er naturligvis snarere en størrelsesorden end resultat af en optælling. Den er troværdig; thi det var næsten indbyggertallet i Godthåb.

Den første efterkrigstid var nær blevet et nyt vendepunkt for Eske Brun, idet han begyndte at se sig om efter andet arbejde, da Styrelsen ikke rigtig syntes at have brug for hans reformtan-

ker. Tilbage som én af to landsfogeder ville han nemlig ikke. For at understrege skuffelsen, vel sagtens, citeres udførlige uddrag af et memorandum, han skrev i sommeren 1945 med råd om, hvad der skulle overvejes at gøres. Det hørte han aldrig fra Styrelsen om. Som han husker det, kom Hedtoft som ny statsminister og reddede ham på strengen ved at tilbyde ham en nyoprettet stilling som vicedirektør i Styrelsen, som han tiltrådte 1/1 1947. Netop som han husker det! Hedtoft blev nemlig først statsminister i november 1947; men dateringsfejlen understreger det væsentligste: først med den ny regering fra november 1947 kom der rigtig gang i reformarbejdet. I tiden derefter blev Brun den centrale skikkelse i arbejdet. Der er ingen af de hovedsynspunkter, han trækker op, der er inkonsistente med samtidige kilder, og ideen i reformarbejdet kommer til at stå klarere ved, at kun hovedpunkterne er med: Grønland skulle som en ligeberettiget del af riget (formelt på plads efter grundlovsrevisionen 1953) sættes i stand til at klare sig selv på et acceptabelt niveau. Dertil behøvedes nogle kraftige investeringer finansieret fra Danmark. Men Grønland skulle ikke gøres identisk med Danmark. De mange udsendte fra Danmark og den forceerede undervisning i dansk var hjælpemidler til det egentlige, ikke et mål i sig selv. Det var han ikke i tvivl om, at grønlænderne kunne kapere. De tegn, der ret snart i 1950'erne viste omstillingsproblemer, vurderer han som noget, der kunne forventes og som i øvrigt blot var overgangsproblemer. De afgørende problemer for ham blev, at det grønlandske erhvervsliv ikke kunne bære en rimelig levestandard, og at løn-differentieringen mellem udsendt og hjemmehørende blev politisk uacceptabel.

Det vidner om hans prioritering af

opgaverne, at han i 1960-udvalget var villig til at forlade den bærende idé i 1950-reformen: det selv bærende grønlandske erhvervsliv, og nu ved tilskud gøre både levestandarden acceptabel og løndifferentiering til kvalifikations-spørgsmål uden hensyn til folks fødested.

Da 1960-udvalget ikke var villig til at ofre muligheden for et rentabelt grønlandsk erhvervsliv, gik Eske Brun af som departementschef. Han troede ikke længere på, at det var den rette løsning. Der er ingen grund til at betvivle oprigtigheden, når han slutter med at glæde sig over, hvor godt det siden er gået. Her må han især tænke på udvidelsen i den politiske selvbestemmelsesret, sidst med hjemmestyret fra 1979.

Ud af disse erindringer kan der trækkes en prioriteringsrækkefølge for Bruns politik og for dansk Grønlandspolitik i den tid, han stod for styret.

1. Opretholde en acceptabel levestandard for grønlænderne.
2. Overføre så megen lokal selvbestemmelse og politisk ansvar som 1. kunne bære.
3. Indrette en selv bærende grønlandsk økonomi.

Bag dette, eller over dette, var også ønsket om at bevare Grønland som dansk område. Man kunne kynisk opfatte prioriteterne som middel hertil. Man kunne dog også opfatte denne »bevarelsestanke« som et udslag af den Daugaard-Jensen »syge« (jvf. ovenfor): Vi er trods alt alligevel de bedste til selvskik at løse en uomgængelig udviklingsopgave.

Axel Kjær Sørensen

Kirsten Folke Harrits, Ditte Scharnberg. Poul Pedersen (udg.): *Arbej-*

dets mænd og kvinder. (AOF, Århus og AOF's Forlag, København, 1983).

I 1934 var den århusianske fotograf og kunstmaler Åge Fredslund Andersen ansat ved dagbladet Demokraten som pressefotograf. Noget af det første, han lavede for avisen, var en serie artikler med billeder fra byens arbejdspladser under fællestitlen »Arbejdets mænd og kvinder«. Serien bragtes ugentligt i perioden fra februar til september 1934. Fredslund Andersen nåede her at viderebringe indtryk fra mange forskellige håndværk – ja også fra ufaglærte – i arbejdssituationer. I alt 30 artikler blev det til. Siden flyttede Fredslund Andersen adskillige gange, og billedserien gik i glemmebogen, indtil hans ven og kollega Poul Pedersen efter et stort eftersøgningsarbejde fandt de originale glasnegativer, mere eller mindre medtaget, i et skunkrum til det atelier, Fredslund Andersen havde benyttet. Og af de mange forskellige emner, der her var negativer af, var Arbejdets mænd og kvinder altså det ene.

Henvend 50 år efter, at billederne blev bragt første gang, er et udvalg blevet gengivet i bogform. Det fortjener de fuldt ud.

Bogen har to indledninger. Den ene er skrevet af Poul Pedersen, der dels fortæller den spændende historie om billederne, dels giver et varmt portræt af Fredslund Andersen. Derudover har medarbejdere ved projektet »Arbejdererindringer i Århus«, Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg, analyseret billederne som kilde til arbejdet. Det skyldes, at udvalget af billeder er foretaget, så de fortrinsvis kan sættes i sammenhæng med fag, der indgår i erindringsindsamlingen. De kommer frem til, at Fredslund Andersen arrangerede de sete linjer og former, der fremhæver arbejderen som skabende menneske.

Arbejdernes ansigter lyser af fagstolt-hed og optimisme: »At den samme proces foregår under kapitalismens menneskeødelæggende former er udeladt eller placéret i synsfeltets baggrund.« Uden brug af den slags florumvundne vurderinger kommer Poul Pedersen frem til det helt centrale: skønt billederne er taget i en nedgangsperiode, lyser de af optimisme og arbejds-glæde. »Og denne optimisme, glæde, ukuelighed skal vi tage med de samme forbehold, de er ligeså meget udtryk for billedmageren Fredslunds holdning og livsopfattelse.« Lige præcis. I mange af billederne fornemmer man, at Fredslund Andersen var i god kontakt med den, han fotograferede. Hans livsglæde smitter af på billederne.

Men nok om bogens få tekstsider. Det vigtigste er billederne, og genopdagelsen af dem er noget af et scoop for den århusianske lokalhistorie. Man kommer rundt på mange forskellige arbejdspladser: først landbruget, derefter havnen, byggepladser, slagterier. Der vises kvinder på fabrik, syersker og skræddere, handels- og kontorarbejdere. Nogle af billederne er rene opstillinger, som de danske lokalhistoriske arkiver er så velforsynede med, men de fleste viser arbejdssituationer. Og dokumentation af den slags kan man aldrig få nok af. Det svækker til tider, at Fredslund Andersen havde en tilbøjelighed til at arrangere situationer, men på den anden side er fotografierne velkomponerede, og der er mange fine detaljer.

Bogen er forsynet med uddrag af erindringer fra Århus. Mange af dem kaster et lys over billederne og er med til at udbygge den historie, de fortæller, mens andre derimod virker lidt malplacerede. Alt i alt er det en gedigen og smuk udgivelse, der yder de udvalgte Fredslund Andersen-billeder fuld retfærdighed.

Carl Erik Andresen

Hans Palle Lohmann: *Dansk Folkefællesskab 1936-42. En fascistisk, nationalistisk og idealistisk bevægelse.* (Odense Universitetsforlag, 1984). 104 s.

Bogen behandler et af de nazistiske minipartier, der dannedes ved afspaltning fra DNSAP. Dansk Folkefællesskab oprettedes i 1936 af Anders Malling og Johs. Sørensen og udgav en ugeavis med samme navn. Dette blad og det bevarede partiarkiv har været undersøgelsens kildegrundlag.

Da partiet kun fik nogle få hundrede medlemmer og ikke formåede at gøre sig politisk gældende, blev dets historie ret begivenhedsløs. Vigtigst var dets forskellige mislykkede forsøg på at opnå et samarbejde med andre antiparlamentariske grupper, dets deltagelse i Danmarks kredsen i 1940 og det nye brud, der indtraf i 1939-40, da den agitatoriske hovedkraft Anders Malling blev afsat som fører og forlod partiet.

Det er derfor rimeligt, at forfatteren har lagt vægt på at udrede partiets ideologiske og politiske ståsted. Denne analyse ville imidlertid have vundet ved en strammere systematik, især da der forekommer en mangfoldighed af sammenligninger med både sam- og nutidige partier. I passende vag beskrivelse kan man finde ligheder og forskelle, som man vil. Navnlig savnes en sammenligning med DNSAP belyst ved tilsvarende materiale. Dansk Folkefællesskab var f.eks. ikke ene om at tage anstand over for »krystalnatten« i november 1938, der var iscenesat som spontan aktion og officielt hverken støttedes af parti eller stat i Tyskland. Indtil Malling forlod partiet i 1939, ser det efter det foreliggende ud til, at Dansk Folkefællesskab nok har villet markere en forskel fra DNSAP og ligesom dette en national attitude i forhold til Tyskland, men dog holdt fast ved sin nazistiske identitet. Derefter tegner sig et billede

af en borgerlig, antiparlamentarisk genrejsergruppe uden skarp ideologisk profil.

Noget overraskende virker det derfor, at partiet betegnes som »fascistisk«. Der er hverken ideologisk eller politisk påvist nogen lighed eller forbindelse med den italienske fascisme eller de partier i forskellige lande, som knyttede sig til den. Udgangspunktet var som for DNSAP den tyske nazisme. Det ser ud til, at ordet er brugt som et vagt overbegreb; men det er uegnet som analyseredskab, når det gælder om at karakterisere kredse, der i høj grad var sig forskellen mellem nazistisk og fascistisk ideologi bevidst.

Det forekommer også at være at skyde spurve med kanoner, når Dansk Folkefællesskab uformidlet sættes ind i det almindelige økonomiske, sociale og kulturelle mønster. At det stod særlig stærkt i Thy, forklares med Indre Missions position i denne landsdel, men korresponderer også med, at DNSAP stod påfaldende svagt her, så helhedsbilledet ikke viser nogen nazistisk højborg. Indre Mission kan altså kun forklare, at de få nazistiske Thyboere valgte pastor Malling fremfor Frits Clausen. Heller ikke krisebaggrunden virker velvalgt, al den stund tilslutningen til nazismen i Danmark voksede, som konjunkturerne bedredes.

Trods disse mangler er det alligevel værdifuldt, at bogen har fremlagt en viden om en politisk gruppering, som ikke var helt uvæsentlig og må være interessant som eksempel på et parti, der efterhånden forlod sit nazistiske udgangspunkt.

Henning Poulsen

Franz Wingender: *Krigens lænker. Dansk sydslesvigsk dagbog 1939-1944.* (Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Rosenkilde og Bagger 1984). 211 s., 150 kr.

I 1983 udkom Franz Wingenders selvbiografi »Mit danske liv. Baggrund og grundlag for en tilværelse som dansk i Sydslesvig 1920-1950«. Som en brik til denne skildring foreligger nu Wingenders dagbogsoptegnelser for årene 1939-44 i bogform.

Det er forfatterens militærtjeneste, som her er i focus: først arbejdslejren i Tarp med spade og gevær, herpå efter 2. verdenskrigs udbrud deltagelsen i felttogene mod Frankrig og Rusland. Gennem dagbogsoptegnelserne får læseren en spændende, men også rystende og bevægende skildring af krigens gru oplevet fra de meniges rækker. Man får således et godt indblik i frontsoldatens eller »landsknægtens« (som Wingender betegner sig selv) hverdag som den lille brik i det store ragnarok.

Samtidig skildres også de blandede følelser Wingender som dansksindet sydslesviger nærede ved at deltage i en krig, hvis sag ikke var hans. Det er på denne baggrund, han i slutningen af dagbogen (maj 1944) efter at være blevet hjemsendt som hårdt såret spørger sig selv, om Danmark efter krigen vil tage sit tabte grænseland tilbage, idet han tilføjer: »Det kan da ikke have været forgæves, at vi opfyldte vor tunge pligt derfor herbergsstaten for at bevare retten til vor hjemstavn og til at leve som danske«.

Som bekendt lå grænsen imidlertid fast, men ved sin indsats var Wingender og hans ligesindede med til at sikre, at de dansksindede sydslesvigere kunne overleve som nationalt mindretal i det 3. rige og hermed også, at der var noget at bygge videre på efter 1945. Et plus ved bogen er i øvrigt de mange gode illustrationer i form af samtidige fotografier og tegninger, som ledsager forfatterens optegnelser.

Henrik Becker-Christensen

Jesper Vang Hansen, Esben Kjeldbæk og Bjarne Maurer: *Industrisabotagen under besættelsen i tal og kommentarer*. (Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1984). 110 s.

Trods den store plads, industrisabotagen har optaget i mange værker om besættelsen, er bogen det første forsøg, der er foretaget, på systematisk at kortlægge sabotagen under hensyntagen til dens art og omfang. Det vigtigste grundlag har forfatterne fundet i Krigsforsikringens skadesanmeldelser. De har gjort det muligt at afløse de simple aktionstal – stort og småt mellem hinanden – med en mere interessant opgørelse i mængder, som fremgår af erstatningssummerne. Samtidig har forfatterne foretaget en kritisk revision af de tilfælde, der i hidtidige oversigter er blevet betegnet som sabotage, og det har især for de første besættelsesårs vedkommende ført til en kraftig udgning i den almindeligst benyttede liste i »Besættelsestidens Fakta«.

Denne grundlæggende registrering er anvendt til at kortlægge sabotagens udvikling i landets enkelte egne og viser ret overraskende, at sabotagen uden for København nåede sit maksimale omfang allerede i 1943. Det er også forsøgt at måle betydningen af engelsk sabotagemateriel, og selv om det ikke fuldtud lader sig gøre, dokumenterer en undersøgelse af sabotagerne i København dog, at det indenlandske sprængstof så sent som i 1944 tegnede sig for 4/5 af ødelæggelserne.

Det pointeres stærkt, at skadesopgørelserne ikke kan tages som mål for sabotagens effekt, da denne afhæng af, hvor hurtigt produktionen kunne genoptages, om den kunne flyttes til en anden virksomhed samt naturligvis af, hvor krigsvigtig en produktion der var tale om. Endelig kan sabotagen have haft en præventiv virkning og måske forklare, at mængden af værnemagsordrer faldt mod krigens slutning.

Ikke desto mindre har denne undersøgelse skabt det nødvendige grundlag at arbejde videre på, så man må håbe, at de tre forfattere vil finde lejlighed til at videreføre den forskning, de har indledt på så god en måde.

Henning Poulsen

Peter W. Høymark: *Modstandsbevægelse og modbevægelse. En undersøgelse af forholdet mellem partier og modstandsbevægelse i befrielsestiden 1945 med specielt henblik på partiernes politik over for modstandsbevægelsen*. (Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1985). 134 sider.

Bogen behandler et emne, som ofte har været omtalt, men endnu ikke kan siges at være undersøgt. På visse punkter søger forfatteren at råde bod på denne mangel. De første kapitler om tiden umiddelbart efter 5. maj rummer en bred gennemgang af ytringer i pressen og på Rigsdagen, som ikke er uden interesse. Men derpå falder det systematiske niveau, og interessen samles om Hartvig Frischs udfald mod stikkerlikvideringerne og andre sensationsprægede debatemner, hvis bidrag til den almindelige karakteristik er problematiske.

Det er utvivlsomt en svaghed ved undersøgelsen, at forfatteren så ensidigt behandler politikernes angreb på modstandsbevægelsen og ikke ser dem i samspil med angrebene den modsatte vej. Det er som om forargelsen over, at der bag den nationale facade fandt en ganske kraftig politisk rivalisering sted, har fået forfatteren til at glemme, at det jo er en ganske sædvanlig tilstand.

Henning Poulsen

Frode Jakobsen: *Til sidst kommer man hjem* (Gyldendal, 1984). 186 s., 188 kr.

Endnu et bind erindringer af den nu 77-årige Frode Jakobsen. Han begyndte – for, som han siger, man ved jo ikke hvor længe man er åndsfrisk – med det han *skulde* nå at få med, noget som ellers vilde være gået i graven med ham. Derfor bevæger han sig i de seneste bind frem i tiden og tilbage, i dette især tilbage, så vi mere end nogensinde forstår ham som *æ fridegns* dreng fra Øster Jølby. Dermed bliver bindet – der er så åndsfrisk og levende fortalt som de tidligere – som en samling epistler (tør man vel sige siden det kom i et Holberg-år) om minder og et livs visdom.

Øster Jølby er nu en plet på Danmarks kort der har fået stemme, så vi ikke kan glemme den. Desuagtet er modstandskampen også i dette bind den krumtap hvorom fortid og fremtid går i kredsløb i Frode Jakobsens evige debat om ansvar. Det er denne kredsen om ansvaret, og forståelsen af ansvaret og dets baggrund, der får Frode Jakobsen til at indflette i sin bog en epistel »Om at skrive historie«, udæsket som han føler sig af mange yngre besættelsestidshistorikeres fremstillinger, og det er vel kun naturligt at en anmeldelse i et historisk tidsskrift især dvæler ved disse hans betragtninger (som det næppe er forkert at antage at han fastholder også nu efter Ditlev Tamms disputats).

Frode Jakobsens indgangsvinkel er at »samtidshistorie« kan »føre til konfrontation mellem dem der har oplevet noget, og dem der har fået deres opfattelse ved at grave i gamle papirdynger«. Det er hvad ikke mindst en snart lang række disputatser har vist ham, og den erfaring er ubestrideligt rigtig. Undervejs har han fået revet i næsen at samtidige kilder er de sikreste. At det ikke uden videre er tilfældet viste allerede Erik Arup i 1928 med sin afhandling om »David og Hall. Krisen i Danmarks historie 1863«, og teksterne ind-

gik i hans undervisning i kildekritik. Så primitivt bør altså ingen historiker have argumenteret.

At »historiske vidner« er parter i sagen og deres udsagn derfor må »behandles med dømmekraft og forstand«, vil Frode Jakobsen begribeligvis gerne indrømme, så meget mere som han vender sig mod forestillingen om objektiv historieskrivning, hvad forhåbentlig alle forstandige historikere har gjort i adskillige årtier. Derfor må såvel *hans* ord vægtes som f.eks. en Vilhelm Buhls. Tre steder skriver han (pp. 28, 33), næsten enslydende, at modstandsfolkene handlede for egen regning og risiko. Ingen kan være i tvivl om at det dækker hvad han og andre følte og føler, at det er et sandt udsagn også nu mere end fyrre år senere. Men det lader sig vel – ikke i objektivitetens men i redelighedens navn – ikke benægte at kvintessensen af Buhls ord både i juni 1942 og den berygtede tale i september var at risikoen *ikke* var de pågældendes *alene*, men også kunde blive den øvrige befolknings, hvad jo endelig var hvad Christmas Møller og Frode Jakobsen tilsigtede. Korrekte konklusioner, begge parter, af én fælles og to forskellige præmisser. Iøvrigt giver Frode Jakobsen ikke meget for Kirchhoffs anvendelse af Max Webers berømte sondring mellem sindelagsetikere og ansvarsetikere på frihedsbevægelsen og politikerne. Nej, så simpelt var det ikke, selv om ord som de citerede let kan misforstås i den retning.

I sit opgør med besættelsestidshistorikerne dvæler Frode Jakobsen især ved at de ikke af papirerne »trods ihærdighed, trods redelighed« kan grave motiver frem. Deri har han ret. For *motiver* eller bevæggrunde, modsat *motive-ringer* eller begrundelser, lader sig sjældent med rimelig sikkerhed udlæse af kilder. Men væsentligere er hans konklusion: »Samtidshistorikere og »historiske vidner«? Trods ny viden, trods

opdyngningen af flere og flere detaljer – det som slår mig er forskellen mellem de historikere som har gennemlevet noget sammen med os – som en Jørgen Hæstrup – og dem der bare har læst om noget – selv om de har læst en masse«. Det er stærke ord om historikernes håndværk. Har de noget af en sandhed i sig?

Efter min mening: Ja. Ikke just for motivernes skyld. For »vidnerne« forbliver »parter«. Men af den enkle grund at med dem der dør dør også en del af deres – ofte kun halvt bevidste – forudsætninger, deres virkelighedsbillede, nogle af både dets kognitive og dets normative aspekter. Det træder særlig tydeligt i øjnene når det drejer sig om en skæbnetung og lidenskabsladet tid som besættelsestiden. Jeg er selv en halv snes år yngre end Frode Jakobsen. Men altså gammel nok til at have været fuldt voksen dengang. Jeg har et andet syn på mangt og meget end han, så – og ser – således positivt på den nationale samling i besættelsens første år, som en fortsættelse og både eksten-sivering og intensivering af den modstand som også han mente måtte tages op efter 1933, og jeg oplever det som tragisk at de hårde ord der blev sagt i den uundgåelige brydningstid mellem »sønderjyske« og »norske« tilstande trækker så skarpe skel den dag i dag. Men – og det er det der er afgørende i denne sammenhæng – jeg føler at besættelsen på alle dem af os der var os bevidste øvede en virkning som senere generationer ikke har umiddelbar del i, og som gør at vi finder der mangler noget væsentligt i forudsætningerne for forståelsen i Tåmms og andres disputatser. Det er en yderligere grund til at være Frode Jakobsen taknemmelig fordi han har gået hver gang han fandt de unge hunde blev for nærgående.

Bag disse betragtninger ligger en opfattelse, som det sommetider har været

vanskeligt at få historikere til at anname, i hvert fald i deres praksis, den nemlig, at kilder altid læses ud fra et medbragt sæt af teoretiske forestillinger, og at disse ikke blot er forstyrrende faktorer i forskningsprocessen (hvad de naturligvis kan være, især jo mindre bevidste de er os) men en strukturerende uomgængelighed (med strukturers forgængelighed indbygget i sig). Det er i den sammenhæng noget går tabt når en generation dør (samtidig med at andet vindes).

Konsekvensen af det her anførte er at i en vis forstand er samtidshistorikeren (at forstå som den der forsker i sin egen levetid) bedre stillet end den »rigtige« historiker. Det er med nogen tøven jeg siger dette fordi jeg selv overvejende, men dog ikke udelukkende, har virket som samtidshistoriker (og politolog), og det er ikke nogen meget gammel tanke hos mig. Den er i strid med klassisk opfattelse om distance til emnet. Men distance er afstand, svært-begribelighed. Selvfølgelig også bevægelsesfrihed. »Rigtige« historikere møder ikke »vidner« som opponenter ved deres disputatser, kun andre historikeres udlægning af kildernes vidnesbyrd.

Til sidst må jeg nævne at en anden af de Jakobsen'ske epistler hedder »Christmas Møller«. Den er skrevet i hengivenhed men også med skarp iagttagelsesevne i meget belastende situationer. Jeg har selv forsket i Christmas' adfærd i andre sammenhænge. Det er mit indtryk at Frode Jakobsen er kommet meget nær ind på »sandheden« om ham. I øvrigt rummer dette afsnit oplysninger om befrielsessommeren som er nye for mig. Dette sidste nævnt for at læseren ikke skal tro at bogen alene er Øster Jøby og lidt historiefilosofi.

Erik Rasmussen

Elias Bredsdorff: *Mit engelske liv. Erindringer 1946-1979*. (Gyldendal, 1984). 257 s.

Med dette bind fortsætter Elias Bredsdorff sine velskrevne erindringer. Han er nu i England først som dansk udsendt lektor i London i tre år, og siden i 30 år som universitetsansat lektor og »reader« (i realiteten professor) ved universitetet i Cambridge. Med en vis ambivalent humor, som dog dybest set røber, at forfatteren har befundet sig vel derved, beretter Bredsdorff om de for en venstreorienteret, grundtvigsk dansker bizarre skikke ved et gammelt engelsk universitet, inden sæderne var gået i forfald. Det var de næsten, da Bredsdorff i 1979 forlod pladsen. Der var langt mellem Roskilde Højskoles ritualer og Cambridge's. Men netop på grund af forfatterens indtagethed i dette miljø, som jo også fastholdt ham i en menneskealder, gives der i virkeligheden et positivt billede af engelsk universitetsliv med vedbend på væggen, masser af portvin årgang 1938 ved high table, processioner af kappeklædte »dons« og latinske formularer. Alt sammen guf for en traditionalist.

Men Bredsdorff kompenserede så ved at arbejde aktivt i forskellige venstreorienterede bevægelser – ofte meget kontroversielle. Mens der ikke kan være tvivl om, at han ved sit initiativ, sin flid og sin faglige kunnen har gjort fortrinlig fyldest både i sin undervisning og i sin forskning – i hvilken sidste han i øvrigt hele tiden stod i en god rapport til det Danmark, han skulle formidle – var han en torn i øjet på det etablerede engelske universitet. Det kan måske undre, at han slet ikke er standset op og har overvejet, om han som dansker overhovedet burde tage del i britisk politik. Man tænke sig et ramaskrig, dersom en dansk universitetslektor i England gik i brechen for Margaret Thatcher. Men Bredsdorff kastede sig med

liv og sjæl ud i det politiske arbejde. Han harmes over den græske oberstjunta, Allendes fald i Chile og engelske wc-døres racistiske graffiti, der omhyggeligt nedtegnes, men rejser gerne officielt i USSR og Kina. Hans forhold til menneskerettighederne er selektivt, og det er ejendommeligt, at han ingen steder definitivt reflekterer over de afsløringer af Stalins regime, som fremkom på den 20. partikongres. Indirekte giver Bredsdorff et billede af sig selv som et troende menneske, der konsekvent og vedholdende har fastholdt sit engang valgte ståsted. Men bogen giver et væsentligt bidrag til den europæiske venstreintelligentsias historie efter anden verdenskrig, og den er afgjort læseværdig.

Tage Kaarsted

Thomas Clausen: *Ørnen og spurven*. Danmarks vej til NATO. (Historisk Revy, 1984). 144 s., 96 kr.

Titlen, der refererer til den amerikanske udenrigsminister Dean Achesons karakteristik fra foråret 1949 af Gustav Rasmussen som en »spurv, der med omhyggelig vagtsomhed undgår fuglefængerens snare«, er det mest originale ved denne bog, der ellers er en stort set uinteressant fremstilling af Danmarks optagelse i Atlantpagten.

Fremstillingen er helt overvejende baseret på sekundært materiale og følger derfor intet nyt til det allerede kendte. Clausen har her stået over for det kendte problem, at de offentlige arkiver normalt er lukkede, og at det også er svært at få adgang til f.eks. Socialdemokratiets arkiver (gruppeprotokollen og de lukkede dele af Hedtofts arkiv). Omvendt må det konstateres, at forfatteren ikke formår at få noget ud af det primære materiale, han synes at have haft adgang til, f.eks. mødeprotokollen fra DKPs centralkomite (s. 117).

En sådan udnyttelse kunne ellers have været interessant nok, for så vidt det er en central antagelse i analysen, at Danmarks indtræden i Atlantpagten har sin rod i den historiske splittelse mellem Socialdemokratiet og DKP, der uddybedes under anden verdenskrig, og som førte til et egentligt brud efter denne. I dette historiske skisma står forfatteren på DKPs side, og han bruger megen plads på at skildre partiets generelle linie og specielt dets kamp mod Danmarks stigende vestorientering i årene 1947-49. Dette sker dog med en vis distance til den ortodokse partilinie og med elementer af soberhed i diskussionen af nogle af de myter, som DKP-historiografien har fostret.

Hovedforklaringen på den gradvise vestorientering finder Clausen i Socialdemokratiets defaitisme og svigten af arbejderklassens interesser, hvor partiet efter krigen fortsatte den linie, som var lagt under samarbejdspolitikken. En anden forklaringsfaktor finder han i den amerikanske imperialismes »sammensurium af militære behov, underlæggelsestrang og vældige økonomiske ressourcer« (s. 121), der gjorde USA interesseret i at inddrage Danmark (og Grønland) i sin indflydelsessfære.

Dette er bogens teoretiske ambitionsniveau, og resultatet bliver – trods forfatterens ubestrideligt brede orientering i den foreliggende litteratur – også derefter. Hverken for de eksterne eller de interne faktorer vedkommende gør han sig nogle overordnede teoretiske overvejelser, og denne mangel kompenseres ikke af hans mange private, halvironiske og ofte insinuerende kommentarer undervejs i fremstillingen. Denne forbliver derfor – uagtet et betydeligt empirisk arbejde – en politisk traktat uden interesse.

Nikolaj Petersen

Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard, red. *Valg og vælgeradfærd – Studier i dansk politik*, (Aarhus: Forlaget Politica, 1984). 416 sider. Kr. 145,00.

I slutningen af 1984 fejrede medarbejderne ved Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet, at det institut, de er tilknyttet, havde eksisteret i 25 år. Det for omverdenen væsentligste resultat af jubelfesten foreligger for eftertiden heldigvis i en form, så også andre kan få glæde af begivenheden. 6 bøger og 2 særnumre af tidsskriftet POLITICA udkom næsten på dagen; senere fulgte en doktordisputats og en bibliografi over cand.scient.pol-ernes samlede produktion af specialer.

I denne, – ja, man fristes til at bruge ordet, – syndflod af publikationer, er der én, der må fremhæves, og det ikke alene på grund af vægt og sidetal. Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard har redigeret en stor antologi om *Valg og Vælgeradfærd – Studier i dansk politik*. Denne antologi, bestående af 19 kapitler, skrevet af ialt 13 århusianske forfattere, bør af flere grunde påkalde sig faghistorikeres opmærksomhed. Nogle af disse forhold skal fremdrages her.

Samtidshistorikere kan vælge at betragte politologer og politiske sociologer som en slags underleverandører, man kan drage nytte af, når den historiske syntese skal udarbejdes. Tænk blot på de historikere, som om føje år vil begynde at skrive om 1973-valget og det vælgermæssige »jordskred«, der fandt sted ved den lejlighed. Hvor fattig ville forståelsen ikke blive, hvis man skulle undvære de resultater, som vælgeradfærdsforskerne er nået frem til gennem deres undersøgelser af samtlige folketingsvalg siden 1971. I antologien findes flere kapitler, der fortæller om, hvordan vi bør forstå 1970'ernes vælgermæssige gåder; fremhæves må

Ole Borre's oversigt over »Træk af den danske vælgeradfærd 1971-84«, der resumerer meget af, hvad man har tænkt og skrevet; Jørgen Goul Andersen's og Ingemar Glans' dybtgående analyser af hhv. klasse-problematikens betydning for forståelsen af vælgeradfærden og det mere specielle problem om, hvorvidt Fremskridtspartiets fremstormen skal tolkes som udtryk for en småborgerlig revolte, en højre-ekstremistisk bevægelse, eller »bare« var udtryk for en eller anden form for generel protestbevægelse? Disse kapitler er læselige for de fleste; det kan man nok ikke sige om Peter Nannestad fine diskussion af »Dimensioner i vælgerens opfattelse af partisystemet«. Her får den uforberedte læser præsenteret dansk statskundskab, når den er mest »politologisk«. En lille inderkreds vil efter møjsommelig læsning kunne sige »ah, ha«, mens en større gruppe af læsere forlængst vil være hastet videre mod mere brugervenlige kapitler.

Sådanne er der heldigvis mange af i bogen, også uden at populariseringen slår alt for stærkt igennem. Karen Siune resumerer f.eks. i et par kapitler store dele af den medieforskning, hun har markeret sig med gennem det sidste tiår; på samme måde giver Palle Svensson sobre analyser af de unge vælgeres placering, såvel som af folkeafstemningernes problematik, begge emner, som han har viet opmærksomhed før. Dru de Dahlerups behandling af kvinderne som vælgergruppe er her nok næsten for velkendt – hvilket i øvrigt også gælder en del af de andre kapitler, ihvert fald, hvis læseren løbende har fulgt de pågældende forskeres arbejde; har man ikke det, er der mere tale om, at man ret så let og ubesværet kan få en introduktion til en stor og ofte svært tilgængelig speciallitteratur.

Det er kendt, at politologer og politi-

ske sociologer også fra tid til anden maser sig ind på samtidshistorikernes territorium for, så at sige, »at skrive historie på en anden måde«. Carsten Lehmann Sørensens redegørelse for Danmarks EF-valg i 1979 og 1984 kan vel henføres til denne kategori, ligesom flere af de allerede omtalte afhandlinger kan. Men især gælder det dog om to af bindets første kapitler, nemlig Jørgen Elklit's redegørelse for det danske partisystems tilblivelse og Søren Risbjerg Thomsens i forlængelse heraf liggende beskrivelse af »Udviklingen under forholdstalsvalgmåden (1920-84)«. Sidstnævnte forsker, hvis speciale ellers er økologisk-statistisk analyse af dansk vælgeradfærd, har med dødsforagt kastet sig ud i en diskussion af de faktorer af politisk-strukturel art, der bestemmer stemmeforskydningerne fra valg til valg i nyere dansk historie. Han drøfter bl.a. støttepartierne skæbne, den såkaldte »statsministereffekt« og adskillige andre af de ideer og hypoteser, der ingår i dagens debat. De magre resultater maner til forsigtige udsagn fremover. Så er Jørgen Elklit's diskussion af det klassiske danske partisystem mere definitiv. Dette tillægsord må man i hvert fald nok bruge om forfatterens kortlægning af de politiske styrkeforhold i Folketinget og blandt vælgerne fra 1880'erne og frem til 1920'erne. Den kritiske drøftelse af valgstatistikens kvalitet og problemer og de fremlagte resultater bør blive obligatorisk pensum for fremtidens historiestuderende – hvis noget sådant da i det hele taget eksisterer ...

Læseren kan måske af denne omtale have fået indtrykket af, at bogen er at ligne ved en gammeldags lagkagerevy, et indtryk, der måske endda vil forstærkes, hvis man hører, at der også undervejs fremlægges et forslag til en ny dansk valgordning, kapitler om kom-

munevalg og om græsrodsbevægelserne og deres forhold til »rutinepolitikken«, som det repræsentative demokratis mekanismer så smagfuldt benævnes et sted. Den kalejdoskopiske mangfoldighed af emner og perspektiver modsvarer dog af en betragtelig homogenitet i fremstillingsmæssig og i analytisk henseende. Forfatterne kommer tydeligt nok fra ét og samme forskermiljø, hvor en solid håndværksmæssig standard er normen. Redaktørerne må gratuleres med, at de har frembagt en antologi med mange gode og få svage bidrag, og en bog der lader sig læse med udbytte af mange uden for de politologiske og sociologiske eksperters kredse. Det er slet ikke nogen ringe ros i vore dage.

Mogens N. Pedersen

Anders Bording: *Den Danske Mercurius*. Udgivet af Paul Ries. (Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, C. A. Reitzels Forlag 1984). 536 sider. 111.

Sprog- og Litteraturselskabet har tidligere udgivet omfattende forfatterskaber fra 1600-tallet. Nu er udgivelsesplanen nået så vidt, at selskabet tager fat på Anders Bordings samlede produktion. Den omfatter dels godt et par hundrede digte i mange genrer, dels »Den Danske Mercurius«.

Med genudgivelsen af »Mercurius« foreligger for første gang siden 1735 den første dansksprogede avis tilgængelig for alle. Tidligere har den kun kunnet opdrives i enkelte, hyppigst defekte eksemplarer. Avisens ekstreme sjældenhed har bevirket, at den udgives i faksimile.

Fra 1666 til sin død i 1677 udsendte Bording månedsvis sin »Mercurius« som et propagandaorgan i enevældens tjeneste. Avisen havde karakter af et officielt nyhedsorgan. Månedsmagasi-

net udkom ved hvert månedsskift og rummede nyheder fra den foregående måned. Det behandlede begivenheder i hele verden, samlet under geografiske overskrifter som Danmark, Tyskland, Holland, England, Polen, Italien, Spanien, Sverige osv.

Det drejer sig om efterretninger af overvejende politisk økonomisk og kulturel karakter. Nyhedsstrømmen var ikke mere omfattende og hastigheden i nyhedsformidlingen ikke større, end at månedsfrekvensen synes at have været passende for det meste af nyhedsrapporteringen.

Bording var som redaktør enestående ved ikke blot at udsende sine elleve årgange af »Mercurius« på formfuldendte alexandrinervers. Han foretog ud over det formmæssige også indholdsmæssigt en selvstændig bearbejdning af det indkomne materiale, der rakte langt ud over, hvad der var gængs i samtiden.

Det var i 1600-tallet helt almindeligt at viderebringe indkomne nyheder i den form, hvori de blev modtaget, eller i en meget nødtørftig forarbejdning. Bording versificerede sine sammenfatninger og kommentarer og gav dem dermed et længere liv i den mundtlige fortælletradition, end de ellers ville have fået. Der var tale om både informations- og opinionsjournalistik med klare selvstændige træk.

Bording vidste meget vel, hvori hans egentlige opgave bestod – hvad der forventedes af ham. Enevældens pris måtte være det første formål med udsendelsen af »Mercurius«. Både hans reporter og hans refleksioner måtte have karakter af en officøs fremstilling. Alligevel er der noget personligt over udvalg og sammenstilling af stoffet, der gør »Mercurius« til langt mere end et officielt regeringsorgan. Bordings helt personlige præg træder gang på gang frem – også på 300 års afstand.

Hans fyndige form muliggjorde ikke blot i samtiden et mundtligt »genbrug« af »Mercurius« i et omfang, som en nutidig medieforbruger har svært ved at forestille sig. Den samme fyndige form gør, at vi tværs over tre århundreder fanger hans øjebliksbilleder af begivenheder i ind- og udland, som det ellers ville være vanskeligt for en nutidig læser at betragte med samtidens øjne.

Endelig efterlader Bordings avis overbevisende vidnesbyrd om, at han – som mangen en senere journalist – har haft svært ved at presse hele den brogede nyhedsstrøm ind i en form, der entydigt gengav magthavernes syn på tildragelserne. Det giver spændinger i teksten, som fornemmes den dag i dag – og som giver selvstændigt liv til fremstillingen også ud over, hvad Bordings stilistiske formåen forsyner den med.

Sluttelig må det fremhæves, at jo mere Bording fjerner sig fra den rituelle hyldelse til hoffet og nærmer sig en skildring af hverdagens virkelighed, desto større journalist bliver han. Dansk presse begyndte nok på vers. Men det betød heldigvis ikke, at dagligdagen helt blev holdt borte fra avissiderne. Versemageren, reporteren og kommentatoren Bording udfoldede et alsidigt talent. Det udvalg af nyheder, han foretog, er udtryk for, at han sigtede mod en meget vid gengivelse af tildragelser i samtiden – også sådanne, som ikke umiddelbart kunne indpasses i enevældens forestillingsverden.

Vel var Bording udgiver af et officielt hoforgan til enevældens pris. Men nogen egentlig statstidende udviklede hans avis sig aldrig til. Dertil var spændvidden for stor i emne- og personvalg. Enevældens statsform satte sine selvfølgeligelige grænser for, hvad der kunne forekomme på de Bordingske sider. Men takket være stil og sammenfatning er der alligevel blevet tale om en fremstilling, der rækker ud over,

hvad man vil forvente at finde i et datidigt officielt regeringsorgan.

Tankeeksperiment til vurdering af Bordings indsats: Hvor mange af vore dages regeringsorganer er skrevet, så de vil være et optryk værd om tre hundrede år? Bording tåler aldeles glimrende genudgivelsen.

Det er en god disposition, at Statens Humanistiske Forskningsråd og Carlsbergfondet har støttet udgivelsen af dette brogede tidsspejl og ladet en tidshistorisk og i den tidlige europæiske pressehistorie så kyndig person som Paul Ries forestå udgivelsen.

»Mercurius« fremstår nu med den samlede udgivelse som meget mere end et flyvebladsagtigt organ om bizarre tildragelser og som langt mere end et regeringsorgan med tomme ritualytringer om enevældens herlighed. Bladet fremtræder som en selvstændig, levende fremstilling, der registrerer og kommenterer tidens tildragelser, måned for måned over elleve år.

Det er godt, at bladet efter en pause på 250 år igen foreligger i en samlet udgave, tilgængelig for alle, der har lyst til at vinde indsigt enten i tidsperioden eller i dansk presse i svøb. Pressehistorien har fået endnu et af de kildekrifter, uden hvilke det i praksis er umuligt at dyrke denne særlige historiske genre.

Udgiverselskabet kan være stolt af sin fremadskridende dækning af 1600-tallet. Foruden samlede skrifter af Anders Arrebo, Thomas Kingo og Jacob Worm kan nu altså hovedforfatteren mellem Arrebo og Kingo, Anders Bording, uden besvær drages frem af enhver interesseret.

For den berømmelse, de enkeltstående poetiske bedrifter fuldt berettiget har forlenet forfatteren med, bør dog kvaliteten i hans periodiske skrift ikke glemmes. Vist har dansk presse siden Bording været på prosa. Men der er dog elementer i hans versificerede avis,

der genfindes også i dagens avis. Afstanden er mindre, end de tre århundreder i sig selv kunne antyde.

I den periodiske presses historie er »Mercurius« ikke blot et kildekrift. Bladet er et vidnesbyrd om, at i hvert fald dele af denne presse har et selvstændigt liv hen over århundrederne. Øjebliksbilleder af det 16. århundredes myriader af hændelser er her fastholdt, så de selv bliver historie.

Bording har skrevet, så han ikke blot

kunne leve – og overleve – inden for enevældens grænser for publicistisk virksomhed. Han har tillige udnyttet sit råderum inden for disse grænser så dygtigt, at han har fået sit eget publicistiske liv forlænget langt ud over tidsrummet for den statsform, der satte disse grænser.

Skribenten har, løfterigt nok, endnu engang overlevet systemet.

Erik Lund

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600-1660. 1957. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 30,50 (24,40).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirke mænd. 1958. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. 1958. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905-1909. 1959. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860-1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 48,80 (43,90).
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856-74. 1961. XXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 21,05 (15,55).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. 1961. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør II. 1962. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. 1962. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725-1804. Fra bondebrug til handelsfyrste. 1964. Udsolgt.
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. 1965. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie. Sprog og Litteratur 1866-1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 22,00 (17,15).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852-56, 1872-75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 36,60 (28,05).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. 1966. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. 1967. Udsolgt.
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. 1967. Udsolgt.
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873-83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 43,90 (36,60).
20. *F. H. Kjølser*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VIs etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 36,60 (32,25).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. I: 1968. Udsolgt.
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. 1968. Udsolgt.
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 51,25 (44,80).
24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560-1700 i samtidiges optegnelser. 1971. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør. Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621-1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 89,40 (72,15).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914. 1972. Udsolgt.
28. *Jens Engberg*: Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 51,25 (43,90).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914-1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 55,70 (46,00).
30. *Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1916-1918. Kirkeminister Th. Povlsens referater. 1973. XII + 251 sider. Kr. 48,80 (43,90).
31. *Knud Larsen*: Forsvar og Folkeforbund. En studie i Venstres og Det konservative Folkepartis forsvarspolitiske meningsdannelse 1918-22. 1976. 454 sider. Kr. 98,30 (64,25).
32. *Jørgen H. Barfod*: Niels Juul. Liv og Gerning i den danske Søetat. 1977. 412 sider, illustreret. Kr. 97,60 (61,-).
33. *Hans Kirchoff* (udg.): K. H. Kofoeds erindringer. 1979. 562 sider, illustreret. Kr. 47,60 (52,45).
34. *Bent Jensen*: Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924. 1979. 598 sider, illustreret. Kr. 172,90 (72,00).

35. *Leo Tandrup*: Mod triumf eller tragedie. En politisk-diplomatisk studie over forløbet af den dansk-svenske magtkamp fra Kalmarkrigen til Kejserkrigen (1612-1625). I-II. 1979. 510 + 570 sider, illustreret. Kr. 219,60 (117,20).
36. *Jens E. Olesen*: Rigsråd – Kongemagt – Union. 1980. Udsolgt.
37. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. 2: Krigsfinansieringsproblemer 1789-93. 1980. 161 sider. Kr. 91,50 (54,90).
38. *Jens Chr. Manniche*: Den radikale historikertradition. 1981. Udsolgt.
39. *Ole Degn*: Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660. 1-2. 1981. 458 + 402 sider, illustreret. Kr. 231,80 (122,00).
40. *Jens E. Olesen*: Unionskrige og Stændersamfund 1450-1481. Bidrag til Nordens historie i Kristian I's regeringstid. 1983. 534 sider. Kr. 244,00 (146,40).
41. *Roar Skovmand*: Samspejlet mellem Nordens folkehøjskoler indtil anden verdenskrig. 1983. 177 sider. Kr. 146,40 (109,80).
42. *Harry Christensen*: Len og magt i Danmark 1439-1481. 1984. 391 sider. Kr. 241,- (137,30).

Endvidere har selskabet bl.a. udgivet:

- Sophie Brahes regnskabsbog 1627-40. Ved Henning Poulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 13,65 (9,75).
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894-1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 19,50 (15,05).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 85,40 (65,90).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 27,65 (21,95).
- Tage Kaarsted* (udg.): Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger 1914-1917. 1974. XII + 148 sider, ill. Kr. 24,40 (18,30).
- Erna Lorenzen*: Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850. 1975. 615 sider, ill. Kr. 268,40 (146,40).
- Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1908-1909. Konseilspræsident Niels Neergaards referater. 1976. 44 sider. Kr. 18,30 (14,65).
- Tage Kaarsted* (udg.): Flåden under første verdenskrig. O. Kofoed-Hansens og V. Jøhnkes optegnelser. 1976. XXIV + 240 sider, ill. Kr. 36,90 (24,40).
- Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1920-1924. Handelsminister Tyge J. Rothes afskrifter og trafikminister M. N. Slesbagers referater. 1977. 280 sider. Kr. 48,80 (36,60).
- Jørgen Fink, Jens Chr. Manniche og Helge Paludan* (udg.): Kildekritisk tekstsamling. 1978. 346 s. Kr. 49,50 (41,35).
- Tage Kaarsted* (udg.): Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer. 1978. 162 s. Kr. 36,60 (29,15).
- Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie. Bind I. *Niels Erik Rosenfeldt* (red.): Sovjetunionens historie 1917-1970. 1979. 282 sider. Kr. 73,25 (57,80).
- Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie. Bind II. *Hans Bagger*: Peter den Stores reform. 1979. 120 sider. Kr. 48,80 (33,45).
- Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie. Bind III. *Svend Aage Christensen*: Ruslands historie i det 17. århundrede. En forsknings- og kildeoversigt. 1979. 180 sider. Kr. 61,15 (45,50).
- Jens Topholm*: Emil Marott. Socialdemokrat med sociale og nationale særstandpunkter. 1980. 155 sider. Kr. 73,20 (48,80).
- Thomas Thomsen*: Farvel til Danmark. De danske skillingsvisers syn på Amerika og på udvandringen dertil 1830-1914. 1980. 149 sider. Kr. 73,20 (48,80).
- Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1929-33. Ministeriet Stauning-Munch. 1981. 252 sider. Kr. 97,60 (54,90).
- Flemming Mikkelsen*: Arbejderkultur. 1981. 120 sider. Kr. 80,55 (59,80).
- Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1933-40. Ministeriet Stauning-Munch. 1984. 339 sider. Kr. 122 (87,85).
- J. Kinch*: Ribe bys historie og beskrivelse. I+II. Reprografisk genudgivelse. 1985. 690+922 sider, kr. 325,75 (244,00).
- Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.